

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯРЦУН ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(477.41) «17/18» (043.3)

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)**

Спеціальність 07.00.01 «Історія України»
032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Ю. О. Ярцун

Науковий керівник: Кривошея Ігор Іванович, кандидат історичних наук,
професор

Умань – 2018

АНОТАЦІЯ

Яриун Ю. О. Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2018.

Актуальність обраної теми дисертаційної роботи зумовлена тим, що дослідження процесів, які характеризували повсякдення шляхти як провідної соціо-економічної, суспільно-політичної і культурної верстви Київської губернії визначеного періоду, сприятиме, на наш погляд, комплексному вивченню історії регіону, розумінню специфіки модернізаційних змін на цих теренах.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі широкої джерельної бази вперше здійснюється спроба комплексної реконструкції повсякденного життя шляхти, яке обмежене територіально Київською губернією та хронологічно – періодом від інкорпорації Правобережної України Російською імперією до 60-х рр. XIX ст.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база і методологічні засади дослідження» встановлено, що тематиці присутності шляхти на українських землях присвячено ряд вітчизняних та зарубіжних праць. Джерельну базу дослідження представляють неопубліковані раніше архівні документи, матеріали тогочасних періодичних видань, опубліковані спогади сучасників і статистичні матеріали.

Історіографічний огляд та аналіз джерел дослідження засвідчив наявність широкої бази для розкриття різних аспектів повсякденного життя шляхти на теренах Київської губернії у визначений період. При цьому, дисертант наголошує, що ще не здійснено комплексного дослідження з даної теми.

Методологічну основу дослідження склав загально-науковий системний підхід із використанням принципів системності, об'єктивності та історизму.

Відповідно до поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових (аналізу, синтезу, порівняння та опису) та спеціально-історичних (хронологічний, історико-географічний, біографічний, просопографічний, історичної реконструкції) методів дослідження.

У другому розділі «Шляхта Київської губернії в суспільно-політичній системі Російської імперії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)» наголошено, що Російська імперія, інкорпорувавши величезні території колишньої Речі Посполитої, впродовж XIX ст. намагалась так організувати тут управління, аби перетворити ці землі на органічну частину держави, а її мешканців, зокрема і правобережну шляхту, – на покірних підданих. Адміністративна перебудова Південно-Західного краю, як офіційно було названо ці території, зводилась до підпорядкування єдиному центру, замість воєводств створювались губернії.

Уніфікація до загальнодержавних стандартів торкнулась усіх сфер життя мешканців Київської губернії. Судова сфера, діловодство, освіта зазнали великих змін в бік зросійщення, національні польські риси, притаманні цим сферам, поступово стирались, стаючи все більш російськими, а, відтак, більш бюрократизованими, обростали потужним чиновницьким апаратом.

Зросійщення традиційно стало головною зброєю уряду в боротьбі з проявами польського національного духу та сепаратизму. Ключовими в справі зросійщення були польські повстання – Листопадове та Січневе, які ставали каталізаторами серйозних змін у житті краю. Після кожного повстання антипольські настрої набували характеру істерії, поляків замінювали на державних посадах росіянами, зросійщувалася освіта, польська молодь повною мірою не допускалась до отримання вищої освіти.

У третьому розділі «Громадсько-політичний простір повсякденного життя шляхти Київської губернії у XIX ст.» з'ясовано, що XIX ст. змінило характер громадсько-політичної активності правобережної шляхти. Самостійна Річ Посполита перестала існувати, а життя шляхти стало регулюватись законотворчістю Російської імперії. Чоловіча частина шляхетської спільноти Київської губернії була більш заангажована в громадсько-політичне життя, ніж жіноча, однак поступово ситуація змінювалася на користь останніх. Можливості громадсько-політичного життя були обмежені імперською політикою. Натомість підготовка та розгортання Листопадового та Січневого повстань відкрили широкі можливості для підпільної суспільної діяльності, до якої долучились не тільки чоловіки, а й жінки та молодь. Особливе місце у ній належало католицькому духовенству, в якого з офіційною владою були свої рахунки. Маючи переважно шляхетське коріння, католицьке духовенство було нерозривно пов'язане зі шляхетським загалом, справляло на нього значний вплив та відповідало на повстанські заклики в основному активною підпільною допомогою.

У четвертому розділі «Приватний та публічний простір повсякденного життя шляхти Київської губернії у XIX ст.» дисертантом досліджено такі сфери приватного та публічного життя, як сімейно-шлюбні відносини, побут, мода, організація дозвілля, охорона здоров'я тощо. Зазначено, що зосередження уваги на визначених аспектах повсякдення дозволило більш комплексно вивчити особливості функціонування приватного та публічного простору в середовищі шляхти у зазначений період.

У ході порівняння побуту дрібної та великої шляхти вказано на відмінності у внутрішньому та зовнішньому облаштуванні житла, смакових перевагах. Здійснено опис кухні як традиційного місця панування жінки. Окрім того, здійснено дослідження особливостей проведення буднів та свят, щоденне меню і приурочене до особливих подій. Виявлено, що результатом наступу російським урядом на шляхетські привілеї стає все більш помітне

уподібнення побуту дрібної шляхти з побутом українського селянства. Збереження шику і розмаху звичного укладу життя вимагало лояльного ставлення представників шляхетського соціуму до урядової політики.

Мода – відображення епохи. Одяг, як ні що інше, втілює прагнення, пріоритети і смаки цілих поколінь. З'ясовано, що мода в середовищі шляхти у XIX ст. формувалася під впливом загальноєвропейських процесів: винаходи та відкриття в науці, панування реалізму в мистецтві, революції, повстання. Так, під впливом боротьби за відновлення Речі Посполитої дещо змінювалося значення одягу. Традиційний стрій (як чоловіків, так і жінок) змінював кольори разом із прикрасами, які також отримували нове смислове значення, став виразником самостійницьких прагнень своїх власників.

Дозвілля шляхти Київської губернії у XIX ст. визначалося багатьма чинниками, головними серед яких виділено економічний стан (багаті-бідні), місце проживання (місто-село), стать, вік, близькість до Києва як духовного, культурного, освітнього та економічного центру (контрактова ярмарка, Університет святого Володимира, театр і таке інше). На тлі політичних, соціально-економічних та культурних перетворень дозвілля зазнало помітних трансформацій, які змінили стиль життя шляхти, формований протягом декількох століть.

Шляхта як соціальний стан зазнала суттєвого поглиблення соціальної неоднорідності внаслідок репресивної політики російського уряду, що, безумовно, стало причиною різниці між дозвіллям багаті, збіднілої та декласованої шляхти. Ще одним наслідком польських національно-визвольних повстань було взяття під контроль дозвілля шляхти, за яким вівся таємний нагляд, а це призвело до замкнутості та послаблення товариських взаємодій. З цього часу дозвілля набирало політичного забарвлення, і в ньому з'явився новий елемент – конспірація.

Попри всю прогресивність XIX ст. у сфері медицини, хвороби, їх лікування, смерть залишались справою суто домашньою, приватною, навіть інтимною. В середовищі шляхти ще продовжували панувати упередження

щодо причин хвороб, які часто пов'язували з гріхом і спокутою. Така позиція стосовно здоров'я та хвороб підкріплювалася релігійними віруваннями і забобонами. Релігійність, яку ще не похитнули буремні події наступного ХХ ст., була в питаннях здоров'я причиною непохитної віри у всесилля Бога, а не лікарів. Це дещо гальмувало розвиток медицини на теренах Російської імперії і було причиною досить високого рівня смертності.

Підсумовуючи основні результати проведеного дослідження, дисертант дійшла висновків, що після інкорпорації Правобережної України Російською імперією повсякденне життя місцевої шляхти зазнало серйозних трансформацій, зумовлених як зовнішніми (урядові стратегії адміністративно-правової, соціальної, культурної та освітньої уніфікації регіону, зросійщення), так і внутрішніми (модернізація шляхетського суспільства) чинниками. У зазначений період відбулася еволюція традиційних повсякденних практик правобережної шляхти, яка охопила як громадсько-політичну так і приватну та публічну сфери життя.

Ключові слова: шляхта, ХІХ століття, Київська губернія, мемуарна література, повсякденне життя, приватне життя, громадське життя, дозвілля, Листопадове повстання, Січневе повстання.

Список публікацій здобувача

Публікації, в яких представлені основні наукові результати дисертації

1. Кривошея І. І., Ярцун Ю. О. Повсякденне життя шляхти Київської губернії в сучасній українській історіографії // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. Київ : ПП Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 88 (9). С. 75–78.
2. Ярцун Ю. Дозвілля шляхти Київської губернії у ХІХ ст. (короткий огляд) // Historia III. Polsko-ukraińskie spotkania z Klio / Redakcja naukowa Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Rafał Terszak. Częstochowa, 2016. Т. III. S. 49–59.

3. Iartsun Iu. Attitude of Christian church to the Polish liberation uprisings in the XIX-th century (Kiev province) // World in Dialogue Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Context. Poznań, 2016. Vol. 5. P. 59–69.
4. Ярцун Ю. Позиція духовенства Римо-католицької та Православної церков Київської губернії щодо Січневого повстання 1863–1864 рр. // Емінак : науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 1. С. 55–59.
5. Ярцун Ю. Хвороби шляхти та їх лікування у XIX столітті (за матеріалами Київської губернії // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 118 (3). С. 37–41.
6. Ярцун Ю. Сімейне життя шляхти Київської губернії у XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 1. С. 23–28.
7. Iartsun Iu. «Приватне життя місцевої шляхти під час «Київських контрактів» в дзеркалі польських мемуарів XIX століття» // Polskie ramiętniki i listy z Ziemi Zabranych – rola i miejsce w badaniach historycznych / red. W. Caban i L. Michalska-Bracha. Warszawa, 2017. S. 277–283.
8. Ярцун Ю. Молодь Київської губернії в суспільно-політичному житті шляхти (1830–1831 та 1863 рр.) // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 19. С. 161–167.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Ярцун Ю. Польська освіта на теренах Київської губернії після Листопадового повстання 1830–1831 рр. // Шевченківська весна – 2015 :

Історія : матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ : Логос, 2015. С. 389–391.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

- 10.Ярцун Ю. Архітектурне обличчя Києва очима поляків у XIX столітті // Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи : кол. монографія / за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань–Познань–Ченстохова : ФОП Жовтий О.О., 2016. С. 228–236.
- 11.Ярцун Ю. Повсякденне життя шляхти Київської губернії в сучасній російській та польській історіографії (короткий огляд) // Уманська старовина : Науковий журнал. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2016. Вип. 1. С. 106–110.
- 12.Ярцун Ю. Дозвілля уманської шляхти у XIX ст. // Уманська старовина : Науковий журнал. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2016. Вип. 2. С. 101–107.
- 13.Ярцун Ю. «Патріотичний гардероб» шляхти Київщини в середині XIX століття // Над Віслою і Дніпром : Україна і Польща в європейській перспективі – минуле і сучасне : наукові праці викладачів та студентів. Торуń-Київ, 2017. Т. 1. С. 19–23.
- 14.Ярцун Ю. Жінки та діти у Листопадовому повстанні // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні : від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ : КНТ, 2017. С. 191–197.

Summary

Iartsun Iu. O. Everyday life of the nobles in Kyiv province (the end of the XVIII-th till 60's of the XIX-th century). – Qualification research thesis based on the manuscript.

Thesis aimed at obtaining candidate's degree in History (PhD), specialty 07.00.01 «History of Ukraine» (032 – History and archaeology). – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2018.

Topicality of the thesis was prompted by the need to study processes which characterize everyday life of epy the nobles as leading socio-economic, socio-political and cultural layer of Kyiv province during a particular period. The study will contribute, in our view, to comprehensive study of history of the region, understanding of modernizing changes on this territory.

The scientific novelty of the work is based on a broad source database, in attempt to completely reconstruct everyday life of the nobles, that was limited in its territory by the Kyivan province and chronologically by the period of incorporation of the Right Bank Ukraine to the Russian Empire until the 60's of the XIX-th century.

In the first chapter «Historiography, source base and methodological foundations of the research» it was defined that the topics of the noble's presence on the Ukrainian lands was described in a number of domestic and foreign works. The source of research is previously unpublished archival documents, materials of the periodicals of that time, published contemporary memories and statistical materials.

The historiographic review and analysis of the source of study showed the existence of a vast base for the disclosure of various aspects of the nobles' everyday life on the territory of the Kyiv province during this particular period. At the same time, the thesis stresses that the complex research on the mentioned topic has not yet been completed.

The methodological basis of the study was general scientific systematic approach using the principles of systemicity, objectivity and historicism.

In accordance with the defined tasks, a complex of general scientific methods (analysis, synthesis, comparison and description) and special-historical methods (chronological, historical-geographical, biographical, prosopographical, historical reconstruction) of research methods were used.

In the second chapter «The nobles of the Kyivan province in the socio-political system of the Russian Empire (the end of the XVIII-th till 60's of the XIX-th century)» emphasizes, that the Russian Empire, incorporation vast territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, during the XIX-th century tried to organize the management here in order to turn these lands into an organic part of the state, and its inhabitants, in particular, and the right-bank nobility, into submissive servants. The administrative reorganization of the Southwest Territory, as they were officially named, were reduced to subordination to a single center, more over provinces appeared instead of voivodships.

Unification of national standards affected all spheres of life of inhabitants of the Kyiv province. The judiciary, recordkeeping, education underwent major changes in the direction of russification, national Polish features typical for these spheres gradually ceased to exist, becoming more Russian, and, consequently, more bureaucratic, overgrown with a powerful bureaucracy.

Russification traditionally became main weapon for the government in the struggle against manifestations of Polish national spirit and separatism. The key to russification were Polish uprisings – the November and the January, which became catalysts of serious changes in the life of region. After each uprising, anti-Polish sentiments became hysteria, Poles were replaced Russians in public positions, education was russified, Polish youth was not fully admitted to higher education.

In the third chapter «The public-political space of everyday life of the nobles of the Kyiv province in the XIX-th century» clarifies what changed the character of social and political activity of the right-bank nobles in the XIX-th century. Independent Polish-Lithuanian Commonwealth ceased to exist, and life

of the nobles became regulated by the lawmaking of the Russian Empire. The male part of the nobles' community of the Kyiv province was more subjected to social and political life than feminine part, but gradually the situation changed in favor of the latter. Possibilities of public-political life were limited by imperial policy. Instead, the preparation and deployment of the November and January uprisings opened up wide opportunities for clandestine social activities, involving not only men but women and young people. A special place in it belonged to the Catholic clergy, which wished to square accounts with the official authority. Having, in their majority, the nobles' background, Catholic clergy was inextricably connected with the nobles, which made a significant impact on it and responded to insurrectional appeals, mainly by active clandestine help.

In the fourth chapter «Private and public space of everyday life of the nobles of Kyiv province in the XIX-th century» the researcher examined the following spheres of private and public life, such as family-marriage relations, fashion, leisure activities, health care, etc. It is noted that focusing on certain aspects of everyday life made it possible to study the peculiarities of private and public space in the environment of nobles during the specified period.

In the course of comparing life of small and large nobles, the differences are clearly stated in the internal and external arrangement of housing, taste preferences. The description of the kitchen as a traditional place of domination of a woman. In addition, the study of the features of holidays celebration, daily menu and a menu dedicated to special events. It is concluded that the result of the Russian government's advance on nobles' privileges got an increasingly similar likeness to the life of the small gentry with the life of Ukrainian peasantry. Preserving chic and way of routine life required a loyal attitude of representatives of noble society to government policy.

Fashion is a reflection of an era. Clothing, as nothing else, embodies the aspirations, priorities and tastes of whole generations. Fashion in the midst of the nobles in the XIX-th century was formed under the influence of general-European processes: inventions and discoveries in science, flourishing of realism in art,

revolution, and uprising. In attempt to bring the Polish-Lithuanian Commonwealth back to life, meaning of clothing somewhat changed. Traditional gourmets of both men and women including colors, ornaments, which also received a new semantic meaning, became an expression of the self-aspiration of their owners.

Leisure of nobles of Kyiv province in the XIX-th century was determined by many factors, the main among which are the economic situation (rich or poor), place of residence (city-village), gender, age, proximity to Kyiv as a spiritual, cultural, educational and economic center (contract fair, St. Volodymyr's University, theater and others); on the background of political, socio-economic and cultural transformation of leisure there is a noticeable transformation that changes the lifestyle of nobles, shaped for several centuries.

The nobles as a social group has undergone a significant deepening of social heterogeneity as a result of the repressive policy of the Russian government, which, of course, enabled difference between leisure of the rich nobles, the nobles of the impoverished and declassed nobles. Another consequence of Polish national liberation uprising was that leisure of nobles was taken under control of the secret supervision, which led to weakening of social interactions. Since then, leisure got political control, and in it there appeared a new element – conspiracy.

Despite all the progressiveness of the XIX-th century in the field of medicine, illness and their treatment, death remained of purely domestic, private, even intimate matter. In the midst of the nobles, preconceptions about the causes of diseases were often associated with sin and retribution. This attitude to health and disease was supported by religious beliefs and prejudices. Religion, which has not been shaken by the stormy events of the next, the twentieth century, was the cause of a firm belief in the omnipotence of God in matters of health, not doctors. This fact slowed down development of medicine on the territory of the Russian Empire and was the reason for a fairly high death rate.

Summing up the main results of the research, the researcher concluded that after annexation of the Right-Bank Ukraine into the Russian Empire, the daily life of the right-bank nobles suffered serious transformations due to external

(government strategies of the administrative-legal, social, cultural and educational unification of the region, Russification), as well as internal (modernization of noble society) factors. During this period, evolution of traditional everyday practices of the right bank nobles took place, which embraced both public and political and private and public spheres of life.

Key words: nobility, XIX-th century, Kiev province, memoir literature, Everyday life, private life, public life, leisure, November Uprising, January Uprising.

List of researcher's publications

Publications in which the main scientific results of the thesis are published

1. Kryvosheya I. I., Yartsun Yu. O. Povsyakdenne zhyttya shlyakhty Kyyivskoyi huberniyi v suchasniy ukrayinskiy istoriohrafiiy // Hileya : naukovyy visnyk : zbirnyk naukovykh prats. Kyyiv : PP Vydavnytstvo «Hileya», 2014. Vyp. 88 (9). S. 75–78.
2. Yartsun Yu. Dozvillya shlyakhty Kyyivskoyi huberniyi u XIX st. (korotkyy ohlyad) // Historia III. Polsko-ukraińskie spotkania z Klio / Redakcja naukowa Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Rafał Terszak. Częstochowa, 2016. T. III. S. 49–59.
3. Iartsun Iuliia. Attitude of Christian church to the Polish liberation uprisings in the XIX-th century (Kiev province) // World in Dialogue Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Context. Poznań, 2016. Vol. 5. P. 59–69.
4. Yartsun Yu.pozytsiya dukhovenstva Rymo-katolytskoyi ta Pravoslavnoyi tserkov Kyyivskoyi huberniyi shchodo Sichnevoho povstannya 1863–1864 rr. // Eminak : naukovyy shchokvartalnyk. 2017. № 1 (17) (sichen-berezen). T. 1. S. 55–59.

5. Yartsun Yu. Khvoroby shlyakhty ta yikh likuvannya u XIX stolitti (za materialamy Kyivskoyi huberniyi // Hileya : naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats / Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : Vydavnytstvo «Hileya», 2017. Vyp. 118 (3). S. 37–41.

6. Yartsun Yu. Simeyne zhyttya shlyakhty Kyivskoyi huberniyi u XIX st. // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya : Istoryia / Za zah. red. prof. I. S. Zulyaka. Ternopil : Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka, 2017. Vyp. 1. Ch. 1. S. 23–28.

7. Iartsun Iu. «Pryvatne zhyttya mistsevoyi shlyakhty pid chas «Kyivskykh kontraktiv» v dzerkali polskykh memuariv XIX stolittya» // Polskie pamietniki i listy z Ziem Zabrananych – rola i miejsce w badaniach historycznych / red. W. Caban i L. Michalska-Bracha. Warszawa, 2017. S. 277–283.

8. Yartsun Yu. Molod Kyivskoyi huberniyi v suspilno-politychnomu zhytti shlyakhty (1830–1831 ta 1863 rr.) // Istorychnyy arkhiv. Naukovi studiyi : zbirnyk naukovykh prats. Mykolayiv : Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly, 2017. Vyp. 19. S. 161–167.

Publications certifying testing of thesis materials

9. Yartsun Yu. Polska osvita na terenakh Kyivskoyi huberniyi pislya Lystopadovoho povstannya 1830–1831 rr. // Shevchenkivska vesna – 2015 : Istoryia : materialy XIII Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenykh. Kyiv : Lohos, 2015. S. 389–391.

Publications that additionally reflect the scientific results of the thesis

10. Yartsun Yu. Arkhitekturne oblychchya Kyieva ochyma polyakiv u XIX stolitti // Arkhitekturna ta kulturna spadshchyna istorychnykh mist krayin Tsentralno-Skhidnoyi Yevropy : kol. monohrafiya / za red. R. Dymchyka, I. Kryvosheyi, N. Moravtsya. Uman–Poznan–Chenstokhova : FOP Zhovtyy O.O., 2016. S. 228–236.

11. Yartsun Yu. Povsyakdenne zhyttya shlyakhty Kyivskoyi huberniyi v suchasniy rosiyskiy ta polskiy istoriohrafii (korotkyy ohlyad) // Umanska starovyna : Naukovyy zhurnal. Uman : Vydavets «Sochinskyy M.M.», 2016. Vyp. 1. S. 106–110.
12. Yartsun Yu. Dozvillya umanskoyi shlyakhty u XIX st. // Umanska starovyna : Naukovyy zhurnal. Uman : Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Vizavi», 2016. Vyp. 2. S. 101–107.
13. Yartsun Yu. «Patriotychnyy harderob» shlyakhty Kyivshchyny v seredyni XIX stolittya // Nad Visloyu i Dniprom : Ukrayina i Polshcha v yevropeyskiy perspektyvi – mynule i suchasne : naukovi pratsi vykladachiv ta studentiv. Toruń-Kyyiv, 2017. T. 1. S. 19–23.
14. Yartsun Yu. Zhinky ta dity u Lystopadovomu povstanni // Polske natsionalne povstannya 1830–1831 rr. na Pravoberezhniy Ukrayini: vid mifiv do faktiv : kol. monohrafiya / za red. I. Kryvosheyi, N. Moravtsya. Kyyiv : KNT, 2017. S. 191–197.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Історіографічний огляд проблеми	24
1.2. Характеристика джерельної бази	38
1.3. Методологічні засади дослідження	47
РОЗДІЛ 2. ШЛЯХТА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)	51
2.1. Інкorporація правобережної шляхти до стану російського дворянства	51
2.2. Шляхта Київської губернії в становій структурі Російської імперії.....	73
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX СТ.	98
3.1. Чоловіки у громадсько-політичному житті	98
3.2. Жінки та молодь у громадсько-політичному житті	112
3.3. Шляхта і Церква в польських визвольних змаганнях XIX ст.	125
РОЗДІЛ 4. ПРИВАТНИЙ ТА ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX СТ.	138
4.1. Шлюбна стратегія та сімейне життя	138
4.2. Гардероб та його смислове навантаження	154
4.3. Дозвілля та розваги шляхти	165
4.4. Хвороби шляхти та їх лікування.....	178

	17
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	194
ДОДАТКИ	235

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. ХХІ століття внесло корективи в уявлення ролі історії. Історична школа «Анналів» запропонувала нові підходи до місця і ролі історії в житті суспільства, дала життя новим напрямам, серед яких особливої популярності набула історія повсякденності різних соціальних груп, класів, виокремлених на основі станової, національної, релігійної чи професійної належності. Актуальним та своєчасним бачиться здійснення наукової розвідки в царині повсякденного життя шляхти Київської губернії. Дослідження процесів, що характеризували повсякдення шляхти як провідної соціо-економічної, суспільно-політичної і культурної верстви Правобережної України означеного періоду, сприятиме, на наш погляд, комплексному вивченню історії регіону, розумінню специфіки модернізаційних змін на цих теренах. Сама українська наукова, майже двохсотрічна за віком, історіографія, є достатньо зрілою, щоб взятися за створення новаторської за змістом і формою узагальнюючої праці стосовно означеного питання.

Наразі відчувається брак подібних досліджень, присвячених проблематиці функціонування приватного простору пересічного представника шляхти на території Київської губернії. Праця, спрямована на з'ясування регіональних особливостей щоденного життя правобережної шляхти, сформованих впродовж століть під впливом місцевих звичаїв, традицій, соціальних моделей поведінки та взаємовідносин, органічно доповнить наявні дослідження з історії повсякдення шляхетства авторства як вітчизняних, так і зарубіжних істориків.

Сьогодні у вітчизняній та зарубіжній історіографії можна спостерігати активізацію загальних досліджень історії щоденного життя, розробку необхідної методології та понятійного апарату. Тому дослідження проблеми повсякденного життя шляхти Київської губернії в кін. ХVІІІ – 60-х рр. ХІХ ст., на нашу думку, суттєво оживить даний напрям наукових досліджень.

Мета дослідження полягає у вивченні трансформацій, які відбулись в повсякденному житті шляхти Київської губернії після інкорпорації Правобережної України Російською імперією, та вплив на них подій Листопадового і Січневого повстань.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких дослідницьких завдань:

- вивчити та проаналізувати стан наукової розробки порушеної проблеми в історіографії, джерельну базу дослідження;
- дати загальну характеристику політико-правового статусу шляхти Правобережної України в суспільно-політичній системі Російської імперії в кін. XVIII – 60-х рр. XIX ст.;
- показати вплив політики уряду Російської імперії на зміну характеру щоденного життя шляхти;
- дослідити аспекти включення правобережної шляхти в громадсько-політичне життя краю;
- визначити роль духовенства у повсякденному житті шляхти, та охарактеризувати конкретні заходи Церкви у ретрансляції влади й суспільству на місцевому рівні своєї позиції щодо повстань;
- з'ясувати вплив суспільно-політичних змін та культурних процесів означеного періоду на інститут шляхетської сім'ї, побут, моду та дозвілля шляхти;
- визначити місце здоров'я, гігієни, хвороб та їх лікування в повсякденному житті шляхти.

Об'єктом дослідження означеної теми є шляхта Київської губернії.

Предмет дослідження – громадсько-політичний та приватно-публічний простір повсякденного життя шляхти Київської губернії.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склав загально-науковий системний підхід з використанням принципів системності, об'єктивності та історизму.

Відповідно до поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових (аналізу, синтезу, порівняння та опису) та спеціально-історичних (хронологічний, історико-географічний, біографічний, просопографічний, історичної реконструкції) методів дослідження.

Хронологічні межі дослідження. *Нижня* межа – кінець XVIII ст. – визначена двома ключовими подіями: 1793 р. – інкорпорація Правобережної України Російською імперією за результатами другого поділу Речі Посполитої, та 1796 р. – дата остаточного адміністративно-територіального впорядкування Київської губернії в тих межах, у яких вона проіснувала до розпаду Російської імперії, за винятком деяких несуттєвих змін. *Верхня* межа – 60-ті рр. XIX ст. – обґрунтована поразкою Січневого повстання 1863–1864 рр., яке спровокувало та закріпило суттєві трансформації в характері щоденного життя шляхти, викликані зміною політичного ставлення російської влади до своїх польських підданих після 1864 р.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Київської губернії як складової частини Правобережної України, яка за результатами другого поділу Речі Посполитої була інкорпорована до складу Російської імперії.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі широкої джерельної бази вперше здійснюється спроба комплексної реконструкції повсякденного життя шляхти, обмеженому територіально Київською губернією та хронологічно періодом від інкорпорації Правобережної України Російською імперією до 60-х рр. XIX ст.

Зокрема, вперше:

- введено до наукового обігу значну кількість раніше неопублікованих архівних джерел, що відображають повсякденне життя шляхти Київської губернії у зазначений період;
- досліджено механізми, які провокували зміну моделей поведінки представників шляхти на території Київської губернії у XIX ст.;

- з'ясовано характер громадсько-політичної діяльності шляхти як складового елементу щоденного життя;
- визначено роль Церкви в повсякденному житті шляхти та в національно-визвольних змаганнях шляхти у ХІХ ст.;
- реконструйовано модель повсякденного життя в середовищі сім'ї як визначника формування особистості з характерними для її стану поведінковими реакціями та світоглядом;
- відтворено характер проведення вільного часу, роль і значення моди в щоденному житті, виокремлено питання хвороб та їх сприйняття суспільством ХІХ ст.;

Удосконалено та поглиблено:

- відображено нові аспекти впливу національно-визвольної боротьби правобережної шляхти на трансформацію її життєвого укладу;
- актуалізовано проблему нівелювання меж між приватним і публічним життям правобережної шляхти.

Набули подальшого розвитку:

- систематизація джерельної бази, що дала змогу комплексно відтворити повсякденне життя шляхти Київської губернії;
- вивчення історії правобережної шляхти з урахуванням її повсякденних практик.

Практичне значення дисертаційної праці полягає в тому, що її результати стануть основою для наступних досліджень окресленої теми, її розширення та доповнення. Отримані висновки дають змогу краще зрозуміти історію України та в її контексті історію національних меншин, однією з яких була польська спільнота. Дослідження повсякденного життя шляхти на території Київської губернії допоможе активізувати краєзнавчі студії та розширити їх тематику.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій на підставі комплексу теоретико-методологічних засад реконструйовано повсякденне життя шляхти Київської губернії. Основні

теоретичні позиції та висновки, які викладені в дисертації, належать авторові. Наукові статті у фахових та закордонних виданнях написані самостійно дисертантом. У праці, опублікованій у співавторстві з І. І. Кривошеєю, дисертантці належить твердження про те, що російський царизм різними способами і засобами ефективно впливав на ментальність та свідомість шляхти, маючи на меті уподібнити їх російській (50 %).

Зв'язок роботи з науковими темами, програмами, планами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Історико-регіональні аспекти історії України» (Державний реєстраційний номер 0116U004805) кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукова апробація результатів дослідження. Результати дослідження пройшли наукову апробацію на 6 міжнародних, 4 всеукраїнських та регіональних конференціях, зокрема: Всеукраїнська наукова конференція «Тарас Шевченко в національній пам'яті» (12 березня 2014 р., м. Умань); Уманська історико-біографічна конференція «Історія Уманщини в іменах» (13 березня 2015 р., м. Умань); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Шевченківська весна – 2015: Історія» (1 квітня 2015 р., м. Київ); Міжнародна наукова конференція «Rozdroża: Europa Środkowa i Wshodnia inter-, wielo-, transkulturowo» (8-9 грудня 2015 р., Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові, Польща); Міжнародна наукова конференція «World in Dialogue. Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Contexts» (29 лютого – 1 березня 2016 р., Познанський університет імені Адама Міцкевича, Польща); Міжнародна інтердисциплінарна наукова конференція «Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи» (12-13 травня 2016 р., Умань); Міжнародна наукова конференція «Rola i miejsce dziewiętnastowiecznych pamiątek i listów w badaniach historycznych i literackich» (Кельце – Підзамче – Хенчіни, Польща, 9-10 червня 2016 р.); IV наукова сесія «Приватне життя Поляків в XIX ст. «Wokół modu»

(Ольштин, Польща, 20-21 червня 2016 р.); XXV наукова геральдична конференція (м. Львів, 7-8 жовтня 2016 р.); Дев'яті Уманські краєзнавчі читання (27 жовтня 2016 р., м. Умань).

Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань).

Участь у грантах та міжнародних програмах. Автор дисертаційного дослідження здобула грант на проведення наукових досліджень за темою кандидатської дисертації в рамках проекту Erasmus Mundus (Eminence II) в Університеті імені Адама Міцкевича у Познані (Польща) з 15.07.2015 по 15.07.2016.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано п'ять статей у фахових виданнях, три статті в закордонних збірниках наукових праць, два підрозділи в колективних монографіях, дві статті в інших виданнях та 1 тези доповіді.

Структура дисертації відповідає поставленим дослідницьким завданням і складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини (дванадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи становить 252 с., з них 176 с. основного тексту, список використаних джерел нараховує 350 бібліографічних позицій на 41 с. Додатки складають 18 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд проблеми

Останнім часом в історіографії спостерігається підвищення інтересу науковців до окремої галузі історичної науки – історії повсякдення. Очевидно, що в сучасному суспільстві виник попит на дослідження подібного типу. Можна спостерігати, як у науковому середовищі все частіше з'являються праці, присвячені цій галузі історії. Сьогодні історія повсякдення все ще знаходиться у стані методологічної розробки, зокрема це стосується понятійного апарату. Як вітчизняні, так і зарубіжні історики, працюють над цією проблемою, результати їх досліджень регулярно виходять друком.

Вагомий вплив на зміщення акцентів в українській історичній науці на історію повсякдення мали праці О. Колястрок, яка має досить ґрунтовний науковий доробок у даному напрямі. Наприклад, у своїй статті «Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації» автор проаналізувала шлях розвитку історії повсякденності в сучасній українській історіографії [234]. Дослідниця стверджує, що історія повсякденності дозволяє вдосконалити методологію історичного пізнання, а також більш глибоко проаналізувати історичний процес, показавши роль пересічної людини в історії.

Історіографію, присвячену темі повсякдення шляхти Київської губернії у ХІХ ст., варто поділити на групи. До першої групи увійшли праці, присвячені загальним проблемам історії повсякдення, методології, розробці понять тощо, які безпосередньо не стосуються повсякдення шляхти, натомість мають цінність в плані формування теоретико-методологічної основи дисертаційного дослідження.

До розробників понятійного апарату можна віднести Ж. Дюмазедьє [220], В. Шандру [299], А. Ручку та Л. Скокову [273], Н. Комих та А. Тихонову [190], О. Коляструк [233-235], О. Удода [280-281], М. Холмс [334], П. Лесничу [247], Ю. Андрієвську [200], О. Кісь [230], М. Зінчук [226], І. Романюка [271], М. Темірову [279].

Одними із перших проблематику історії повсякдення підняли В. Шандра, О. Крижанівська, О. Вільшанська, які у праці «Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України ХІХ – початку ХХ століття» зауважили, що «зміщення акцентів зі стандартного, найбільш поширеного, середнього на особливе, одиничне, казусне, від масового до індивідуального не тільки характеризує зміну парадигм у сучасній науці, а й дозволяє поставити одне з основних завдань історика – дослідження приватного життя» [299, с. 30].

Визначення поняття історії повсякдення дає Ю. Зінчук у статті «Історія повсякденності як новий напрямок гуманітарних досліджень» [226]. Центром уваги історії повсякденності є дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу. Дослідники повсякденності в структуру даного визначення також включають поведінкові реакції особистості на певні події.

На окрему увагу заслуговує збірник матеріалів всеукраїнської конференції у Переяслав-Хмельницькому «Історія повсякденності: теорія та практика» [227], в якому систематизовано напрацювання українських дослідників з історії повсякдення. Серед матеріалів збірника виділимо статті С. Кульчицького [246], Т. Заболотної [222], Т. Нагайка [256], Я. Потапенка [268], О. Лисенка [248], І. Петренка [263], в яких автори обґрунтовують важливість вивчення історії повсякдення, пропонують різні визначення поняття «повсякдення», аналізують джерельну базу, пояснюють специфіку застосування теоретико-методологічних засад та міждисциплінарних зв'язків при дослідженні різних аспектів повсякдення.

Складність визначення дефініції повсякдення полягає ще й у розмежуванні понять приватності/публічності. Дослідники неодноразово робили спроби здійснити це. Окрему увагу доцільно звернути на працю Ю. Андрієвської «Поняття кордонів феномену приватності» [200], де автор так пояснює цю проблему: «Під публічним мається на увазі те, що завжди присутнє та доступне зору, циркулює без обмежень у соціальному дискурсі, є сферою зіткнення думок, масової комунікації та політичної активності, включає певне розмаїття людей і не обмежується колом родичів та близьких знайомих. Приватне – це життєвий простір особистості, який вона структурує і заповнює власними формами та проявами життєдіяльності, орієнтуючись на власні інтереси та потреби» [200, с. 58].

Функцію приватного простору має дім, соціологічну семантику якого досліджено в праці А. Ручки та А. Скокової [273], де наголошено також на необхідності полідисциплінарного підходу до вивчення проблеми приватності, повсякдення.

У науковому світі маємо певну кількість тлумачень поняття моди. Зокрема, поняття моди та її соціокультурного змісту визначають Н. Комих та А. Тихонова в праці «Мода як соціальний феномен в сучасному соціологічному дискурсі», які модою вважають «специфічну та динамічну форму стандартизованої масової поведінки, яка виникає переважно стихійно під впливом домінуючого в суспільстві настрою і швидко мінливих смаків і захоплень» [190]. Таким чином, в дослідженні зроблено акцент на моду як соціальне явище, яке регулюється нормами соціальної поведінки, а тому вимагає залучення до свого вивчення дослідників-соціологів.

Тематиці присутності шляхти на українських землях присвячено ряд праць, які варто розділити на вітчизняні та зарубіжні (друга та третя групи). Вагомий внесок в дослідження шляхетської історії зробили українські історики І. Кривошея [184; 237-244], Є. Чернецький [289-294], С. Лисенко [249], В. Шандра [296-298], Н. Громакова [182], Ю. Земський [224-

225], А. Філінюк [284-286], Ю. Войтенко [181], Т. Гладченко [212], О. Баковецька [201], Н. Яковенко [304-305] та інші.

Історію шляхти Київської губернії досліджує І. Кривошея [184; 237-244], з-під пера якого вийшов цілий ряд праць, присвячених різним аспектам життя шляхти: еволюції дворянства Правобережної України, шляхті Уманщини в ХІХ ст., Листопадовому та Січевому повстанням, декласації шляхти, її легітимації та інкорпорації до російського дворянства тощо. Дослідженню історії польської освіти на Уманщині також завдячуємо І. Кривошеї. Зокрема, йому належить ґрунтовна праця про історію Уманського василіанського училища, яке було важливим освітнім осередком не тільки для місцевої шляхти, але і для всього Правобережжя.

Цінним джерелом для нашого дослідження стали напрацювання Є. Чернецького [289-294], який зробив серйозний внесок у розробку шляхетської проблематики на українських землях. У своїх працях автор зосереджується на питанні генеалогії шляхти, розробці методології дослідження цієї проблеми, а також звертає увагу на демографію шляхетського населення та інші соціологічні проблеми. Крім того, у праці С. Лисенка та Є. Чернецького «Правобережна шляхта (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.)» [249] досліджено проблему специфіки нобілітаційних процесів та легітимації місцевої шляхти Правобережжя. Наукове обґрунтування структури шляхетського стану окремих повітів Київської губернії та історіографії проблеми також належить Є. Чернецькому. Важливим моментом є те, що автор зосереджує у своїх працях увагу на локальних проблемах історії шляхти, що уможливило більш глибоке її вивчення. На сьогодні маємо обмежену кількість подібних досліджень.

Діяльність генерал-губернаторств в Україні та адміністративних установ Правобережжя, їх правові, ідейні, організаційні аспекти та їх вплив на соціальну структуру місцевого населення розглянула В. Шандра [296-298]. У працях автора можна знайти багато прикладів, які характеризують урядову стратегію зросійщення регіону. Ось один з них: «Д. Бібіков найменше

переймався освітньо-педагогічними проблемами, його турбувало одне глобальне завдання – як із польських і сполонізованих дітей зробити відданих «царю и отечеству» [297, с. 287].

Ціннісно-світоглядні орієнтири та своєрідність ідеології (соціальна поміркованість, маргіналізація місцевої правобережної еліти, широка опозиційність до російської влади та міфологізація регіональної історії) шляхетських представників суспільного руху на Правобережжі відзначена в дисертаційному дослідженні Н. Громакової [182].

Висвітленню польсько-російсько-українського протистояння, в контексті національного самоствердження поляків та націоналізації свідомості українців, присвячена монографія Ю. Земського «Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття» [224].

У монографії А. Філінюка «Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації» [285] цінною для вивчення повсякдення є інформація про соціально-станові, економічні, етнодемографічні та духовно-культурні трансформації після інкорпорації Правобережжя Російською імперією.

Для всебічного розуміння суті означеної проблеми ми не можемо оминати увагою праці відомої дослідниці шляхти Н. Яковенко [304-305], які в хронологічному аспекті не відповідають означеним межах даного дослідження, але ознайомлюють нас з особливостями формування своєрідного шляхетського соціуму, підводять до історичних передумов поділів Речі Посполитої і, як логічний наслідок, до зміни багатовікових надбань цієї держави та її мешканців.

Взаємовідносини шляхти з селянами, їх еволюція після реформи 1861 р., причини розриву зв'язків деякими сполонізованими представниками шляхти зі своїм середовищем відображено у працях Ю. Присяжнюка [269], Н. Побірченко [192], В. Шпака [196], В. Ульяновського [282].

Зарубіжна історіографія в дослідженні історії повсякдення шляхти пішла дещо далі української. Це можна пояснити об'єктивними причинами доступності джерел та відкритості архівних фондів, що донедавна було мрією українських істориків. Солідніша за віком зарубіжна історіографія представлена, в основному, працями польських та російських дослідників. До найбільш авторитетних представників західної історіографії, які є фахівцями з історії шляхти в Україні можна віднести А. Каппелера [228] та Д. Бовуа [205-209].

«Росія як поліетнічна імперія» А. Каппелера [228] стала якісно новою працею, яка задекларувала нові підходи до вивчення історії Російської імперії та національних меншин, які її населяли, зокрема і поляків. Історик вказав на тяглість наслідків Січневого повстання – втрату шляхтою провідного соціального становища, але в той же час наголосив на тому, що шляхетська нація залишилася ідеалом та визначала ментальність і політичну культуру поляків і в ХХ столітті.

Значно ґрунтовнішим в цьому плані є тритомне дослідження французького історика Д. Бовуа, об'єднане невдовзі в одне видання «Гордіїв вузол Російської імперії: влада, шляхта і народ на Правобережній Україні (1793–1914 рр.)» [206], де в симбіозі показано взаємодію трьох діючих акторів історії Правобережжя ХІХ ст.: поляків, українців та росіян, але головну увагу все ж звернено на шляхту як панівний суспільний стан. Подібні дослідження цінні тим, що вони створюють міцний фундамент, на який можна опертись науковцю при вивченні вужчих проблем.

Доцільним вважається детальніше зупинитись на аналізі кожної з книг трилогії. В книзі «Шляхтич, кріпак і ревізор» [209] автором досліджується механізм зросійщення шляхти Правобережної України після першого польського (Листопадового) повстання 1830–1831 рр. у сфері культури, релігії та політики. Науковець вказує на методи та способи досягнення імперською владою поставленої мети та підводить до причин Січневого повстання 1863–1864 рр.

Праця «Битва за землю в Україні» [205] стала продовженням попередньої і хронологічно, і тематично. Тут автор досліджує ті ж проблеми, але з урахуванням змін, які відбулися після польського повстання і, особливо, після скасування кріпосного права.

Остання праця трилогії (за хронологією викладу – перша) «Російська влада та польська шляхта в Україні» [207] побачила світ з метою пояснення самого кореня проблем співжиття трьох найважливіших складових елементів («трикутника») Російської імперії. За словами автора, книга покликана «не тільки відтворити спосіб, у який польське суспільство України вросло в тканину Російської імперії після 1793 року, але й верифікувати достовірність постійно повторюваних «правд» про шляхетську рівність і про так зване «громадянське суспільство» напередодні й після поділів (Речі Посполитої)» [207, с. 9]. У цій праці логічно й послідовно прослідковується шлях майже безболісного входження шляхти до складу імперії, пристосування його повсякдення в сфері освіти, науки, культури, побуту до нових умов, які на даному етапі ще не дуже різнилися.

На окрему увагу заслуговує праця американського історика С. Беккера «Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России» [203], у якій висвітлено проблему ставлення дворян до військової та цивільної служби, дається оцінка ролі дворянства на держслужбі.

Польська історіографія значно ґрунтовніше підійшла до вивчення історії повсякденного життя правобережної шляхти. Можна виділити групу науковців, які безпосередньо цікавляться різними аспектами цієї проблеми: Р. Афтаназі [319], Е. Орман [342], Л. Заштовт [349-350], Т. Епштейн [328-330], Г. Глембоцький [333], Ф. Вротновський [348], Т. Доманський [327], П. Борек [324], К. Кабачінськ [338], М. Мазан [339], А. Наперала [341], К. Вожняк [347], А. Пахоцька [343], Е. Полак-Палкевич [198] та інші.

Так, в 11 томі «Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» [319] Р. Афтаназі міститься опис інтер'єру й екстер'єру палаців

та садиб, господарських прибудов, парків, каплиць, які знаходилися у власності шляхти Київської губернії.

Своєю новизною в підході до вивчення шляхетського питання відома праця польської дослідниці Е. Орман «Таганча Понятовських. З історії шляхти на Україні в ХІХ столітті» [342]. Автор поставила собі за мету на основі аналізу минулого через призму однієї родини і одного маєтку показати особливості пристосування багатой шляхти до змін ХІХ ст. в сфері релігії, господарювання, побуту, взаємовідносин в сім'ї та між сім'ями. Вона одна з перших підняла питання про роль і значення шляхти в господарському розвитку південно-західних губерній Російської імперії і, зокрема, в зародженні та розвитку індустріалізації.

Одним із аспектів повсякденного життя шляхти була освіта. Польський дослідник Л. Заштовт [349-350] здійснив опис системи освіти на Правобережжі в контексті політики Російської імперії.

Окремо варто виділити серію праць Т. Епштейна, присвячених правобережній шляхті. Грунтовне дослідження «Освіта дітей та молоді в польських землевласницьких родинах на Волині, Поділлі та Україні в II половині ХІХ ст.» [329] змальовує детальну картину домашнього виховання, автор зосереджується на описі мережі шкіл, де польська молодь здобувала освіту, навчальних програм та предметів, що дає можливість чітко структурувати інформацію про шляхетську освіту, розкидану в інших виданнях. Праця корисна серйозною статистичною базою, хоч складається враження, що автор використовував здебільшого описовий метод дослідження, дещо бракує аналітичного підходу.

Натомість праця «З пером та палітрою. Інтелектуальні та художні зацікавлення польських землевласників в Україні в другій половині ХІХ ст.» [328] відзначається яскравістю образів, передає дух епохи, відтворює світ дозвілля правобережної шляхти. Окрім того, Т. Епштейн дослідив проблему шляхетських шлюбів у 1815–1880 рр. [330].

Важливим моментом у вивченні історії повсякдення шляхти є дослідження ментального сприйняття світу, в якому вона проживала, ставлення до оточення, ціннісні орієнтації тощо. Одним із чинників, який впливав на формування «враження» від життя в імперії, було сприйняття політики держави щодо її польських підданих. Цю та інші подібні проблеми розбирали М. Профальська [186], М. Мічінська [340], Ю. Чубатий [326], М. Богун [197], С. Секерський [345], Л. Адамський [318].

Дисертаційне дослідження М. Профальської «Ставлення польських еліт до російської політики щодо Речі Посполитої в 1788–1792 роках» [186] містить інформацію про ідейні засади та цінності, які були притаманні шляхті, про особливості плетення інтриг напередодні другого поділу Речі Посполитої та вплив російської політики на приватне життя привілейованих станів. Загалом, автор розкриває причини вибіркової політики російського уряду до різних груп шляхти у XIX ст., які були закладені у XVIII ст.

Продовжуючи тему ставлення польської еліти до російської політики, варто звернути увагу на дослідження М. Мічінської «Зрада, дочка ночі. Поняття національної зради у свідомості Поляків у 1861–1914 рр.» [340]. В цій роботі автор розглядає мотивації та обставини, які спонукали поляків підтримувати політику Імперії, а також аналізує різні підходи інших науковців на тему зради національних інтересів. Автор робить висновок: «зрадником» частіше ставала не група осіб, а окрема людина, яка слідувала своїм особистим інтересам.

В контексті політичного вибору поляків під час та після поділів Речі Посполитої на увагу заслуговує монографія Я. Чубатого «Принцип «двох совістей»: правила поведінки і межі політичного компромісу поляків у ситуаціях вибору» [326]. У цій монографії автор намагається спростувати поширену думку про загальний патріотизм і довгу боротьбу за незалежність Речі Посполитої. Аналізуючи архівні матеріали, мемуарну та епістолярну спадщину, дослідник вказує на справжні мотиви, якими керувалися прихильники Торговицької конфедерації з середовища польської еліти.

Таким чином, дослідження Я. Чубатого започаткувало зміни у традиційному підході до висвітлення означеної проблеми.

Польський дослідник М. Богун у своїй статті «Особи одержимості – негативний образ Росії в польській думці» [197] розкриває причини формування негативного образу Росії в польській свідомості. Автор звертає увагу на те, що формування такого непривабливого образу Росії розпочалося від поділів Речі Посполитої, а закріплення відбулося після Листопадового та Січневого повстань. У цій статті також можна знайти цікаві висновки дослідника про роль літератури доби романтизму в укоріненні стереотипів та упереджень стосовно Росії.

Значний внесок у розробку тематики впливу соціальних та політичних змін на свідомість та ментальність шляхти зробив С. Секерський, який у дослідженні «Культура польської шляхти в 1864–2001 рр.» [345] частково вказує на наслідки Січневого повстання 1863–1864 рр. у контексті впливу на самовідчуття, ментальність та звичаї шляхти.

Без сумніву, перераховані та проаналізовані дослідження є тільки частиною наявних напрацювань із даної проблематики в польській історіографії. Але, на нашу думку, саме вони мають стати основою для досліджень повсякденного життя шляхти. При цьому варто зазначити, що основний акцент потрібно робити на польські джерела, оскільки позитивні зміни в дослідницьких підходах російської історичної науки стосовно шляхетської проблематики ще тільки починаються.

Російська історіографія останніх років відзначається поступовим звільненням від заідеологізованості історії радянського періоду та пошуком нових підходів до вивчення історії. У цьому плані цікавою є праця Л. Горизонтова «Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)» [214], присвячена вивченню російсько-польських стосунків, яка розкриває теми імперської політики щодо польської шляхти та її трансформації, говорить про національну дискримінацію польського населення, посилення російського землеволодіння задля

послаблення польського елемента на Правобережжі, а також підтримку православної церкви на противагу католицькій.

Боротьбі за послаблення польського впливу на українських землях присвячена праця М. Долбілова [187], в якій за приклад взято Січневе повстання 1863–1864 рр. Дослідження цікаве розвінчанням цілого ряду міфів, які визначали сприйняття імперською владою своїх польських підданих. Сюди належить міф про поляка-ворога, який особливо посилювався під час національно-визвольної боротьби поляків другої половини XIX ст. Таке спрямування дослідження допомагає відтворити настрої, які панували у той час, соціальну напругу та краще зрозуміти мотивацію обох сторін.

Історик Б. Соловйов у праці про російське дворянство [176] розглядає історію формування дворянського стану в Російській імперії, наводячи статистичну інформацію про кількість поляків у структурі дворянства.

У російській історіографії питанню польської спільноти як окремої складової частини загальноімперського соціального тіла традиційно не надавалась увага. В основному історики зосереджувались на дослідженні «центральных» проблем, залишаючи «окраїни» Російської імперії поза увагою. Суттєво змінила ситуацію група авторів на чолі з О. Міллером та М. Долбіловим [223], яким вдалось поглянути на проблеми взаємодії офіційної влади та національних меншин (зокрема польської) західних окраїн імперії, які ввійшли до її складу наприкінці XVIII ст. В дослідженні російських авторів на перший план виносяться причини соціального антагонізму між владою та шляхтою, при чому до уваги взято думку обох сторін. Автори зазначають, що «національні історіографії тих народів, які коли-небудь входили до складу імперії... концентруються на власній нації та державі... Для них імперія – лиш тяжкий контекст, в якому «прокидалась», зріла, боролась за незалежність та чи інша нація. У національних історіографіях питання мотивації політики центральної влади майже ніколи не ставиться тільки тому, що апріорне прагнення влади зробити життя своїх неросійських підданих якомога нестерпнішим, сприймається на віру» [223,

с. 5]. Праця по-іншому висвітлює історичні процеси, складні соціальні взаємозв'язки, мотивацію сторін та розвінчує багато міфів.

Відома двотомна праця російського науковця Б. Міронова «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) [253] цікава для нас, насамперед, з огляду на вміщену в ній інформацію стосовно дворянської сім'ї. Автор наводить основні аспекти, які враховувалися при створенні сім'ї, описує сімейні цінності й традиції, а також їх поступову європеїзацію, подає детальну характеристику системи відносин між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, вказує на пануючі методи домашнього виховання та пояснює їх специфіку, розкриває причини сімейних зрад, і, як наслідок, появу незаконнонароджених дітей.

Праця С. Охлябініна «Повседневная жизнь русской усадьбы XIX века» [259] присвячена характеристиці російських садиб XIX століття як осередку повсякденного життя. З наданням дворянського статусу шляхті, вона охоче починає перебирати російські традиції в облаштуванні благоустрою своїх помість. Тому, проводячи паралелі з російськими садибами, ми можемо знайти багато спільного в архітектурі, садово-парковому мистецтві, у веденні господарства, організації відпочинку і т.д.

XIX ст. стало для Російської імперії часом активної зовнішньої інтервенції, саме тому її зовнішня політика займала ключові позиції в державі. Підготовка дипломатів, які мали представляти інтереси імперії, була досить довгим, складним і відповідальним процесом. Серед дипломатичних кіл Російської імперії була помітна кількість польських аристократів, тому для нас є цікавою праця Б. Григор'єва «Повседневная жизнь царских дипломатов в XIX веке» [215], яка містить відомості про підготовку осіб до роботи за кордоном, їх навчання тонкощам професії та манерам, умінню правильно одягатися і т.д.

В. Пержинська у дисертаційному дослідженні «Семейные отношения польского дворянства Юго-Западных губерний Российской империи в первой половине XIX века» [185] порушила раніше не досліджувані проблеми

шлюбу та сім'ї серед правобережної шляхти, а саме: укладання шлюбу, відносини в сім'ї та розлучення, стереотипи, закріплені в середовищі шляхти, стосовно сім'ї, роду і дому.

Останнім часом спостерігається зростання зацікавлення долями жінок в минулому, таким чином історія стає не лише більше антропоцентричною, але й менш патріархальною. Тому в окрему четверту групу варто виділити праці, які стосуються жіночої історії як напрямку історичних досліджень. У цьому напрямку працюють дослідники О. Ніколаєнко [257], М. Хададова [195], В. Перерва [262], Є. Лоек [86], А. Баранська [320], Б. Бавей-Лісецька [228] та інші. Гендерні студії на сьогодні стають все популярнішими, хоча й відчувається слабкість джерельної бази. Першопрохідці у цій сфері відзначають необхідність розвивати саме такий напрямок історичної науки, адже він доповнює картину минулого, вже дослідженого загальною історією, робить його повнішим, більш живим, емоційним, наближеним до реального життя. Над цим працює О. Ніколаєнко. Зокрема, у праці «Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське й приватне життя» [257] автору вдалося створити цілісну картину становища польських жінок, які мешкали на території українських губерній Російської імперії, їх соціальних функцій, ролей, практик у приватній та громадській сферах.

Дослідженням участі жінок у політичному житті XIX ст. займається А. Баранська, зокрема їх ролі та місця в Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. Автором зроблено спробу проаналізувати жіночий внесок у практичну підготовку повстання, підпільну роботу із забезпечення армії, лікування хворих і поранених тощо. Хоч дослідження обмежене територіальними рамками, які охоплюють Королівство Польське, проте може слугувати для проведення аналогій на території Правобережної України. Автор слушно зауважує недостатнє критичне опрацювання даної проблеми, оскільки нею цікавились хіба що публіцисти, а не історики. В праці «Жінки в Листопадовому повстанні 1830–1831 рр.» [320] автор розширює традиційну

методологію дослідження, оскільки в сучасній історичній свідомості поняття «участь у повстанні» означає участь у збройній боротьбі, політиці або дипломатії. Такий підхід, звужений та однобічний, ускладнює об'єктивну оцінку ролі патріотичного підйому цілого суспільства, зокрема і жінок.

Серед українських дослідників даною темою займається М. Хададова. Сфера її зацікавлень обертається навколо участі польського жіноцтва Волині в подіях повстань 30–60-х рр. XIX ст. На основі проаналізованої джерельної бази вона робить висновок про те, що в наявних працях зустрічаються лише поодинокі згадки, позбавлені будь-якого аналізу цього явища. До того ж у працях російських істориків XIX ст. подібні згадки часто мають дещо зневажливе забарвлення та викладаються як кумедні випадки, однак часто автори відверто захоплювались діями повстанок [195, с. 85]. М. Хададова у дослідженні зосередилась на формах участі польських жінок в Листопадовому та Січевому повстаннях, охарактеризувала діяльність жіночого товариства у складі союзу польського народу, дослідила форми протистояння жінок антипольській політиці російського уряду. Цікавими є зібрані автором відгуки сучасників – російських дворян та чиновників про польських жінок-повстанок: «польська жінка вся – вічна, нестримна, невиліковна повстанка... польська жінка вся – уява, полум'я і молитва... в ній є щось мужнє...» [195, с. 86].

Опис долі конкретної жінки, яка жила в XIX ст., а саме Олександри Браницької, її психологічного портрету, характеру, звичок, меценатської діяльності здійснив В. Перерва у книзі «Графиня Олександра Браницька (1754–1838). Найщедріша меценатка історії, або Як стати незабутньою жінкою» [262]. Дослідження цікаве виокремленням жінки, її біографії на фоні подій епохи. Детальний аналіз діяльності О. Браницької дозволяє уявити життя жінки-аристократки, її найближчого оточення, так би мовити, «функціонування» світу дворянства зсередини. Праця поділена тематично на розділи, присвячені походженню графині, її життю при дворі у Санкт-Петербурзі, одруженню та переїзду до Білої Церкви, характеристиці

магнатського маєтку та способу господарювання, змалюванню особистісного портрета, меценатській діяльності.

Доля ще однієї відомої жінки, про яку говорили, яку в той час любили і зневажали, знайшла відображення у праці Є. Лоека «Історія прекрасної бітинки» [250]. Мова йде про Софію Вітт-Потоцьку, життя та діяльність якої оповиті міфами, загадками, домислами, тому часто буває складно відрізнити істину від вигадки. Суперечливість інформації про походження та життя Софії Потоцької підтверджує автор дослідження. Її постать, сходження на верхівку успіху цікавили багатьох авторів того часу, які задля цікавого подання матеріалу перекручували факти, замовчували деталі. Однак, незважаючи на це, автору вдалось об'єктивно обґрунтувати її походження та змалювати життєвий шлях, опираючись на особисте листування Софії з дочками та коханцями. Автору вдалось передати дух епохи, показати жіноче мистецтво зваблення, яке було безпрограшною зброєю для досягнення особистих цілей в житті.

Одяг шляхти, зокрема жіночий, досліджували П. К. Фариш [331], А. Серадзька [199], кохання присвячена праця І. Флорчак [332], інтимному життю подружжя – І. Яніцької [337].

Отже, огляд стану наукової розробки порушеної проблеми в історіографії засвідчує зростання зацікавлення істориків окремими аспектами повсякденного життя шляхти. Попри це, комплексного дослідження з означеної теми ще не здійснено, але щораз частіше з'являються розвідки даного спрямування.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельну базу дослідження представляють, насамперед, неопубліковані раніше архівні документи, матеріали тогочасних періодичних видань, опубліковані спогади сучасників і статистичні матеріали.

Найбільш важливою групою джерел, такою, на якій безпосередньо побудоване дане дослідження, є масив архівних матеріалів. Автором

використано, в основному, документи з Центрального державного історичного архіву в м. Києві (далі – ЦДІАК) [42-141], Державного архіву Київської області (далі – ДАКО) [1-30] та Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО) [31-41], матеріалів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУ імені В. І. Вернадського) [142-143].

Важливим з огляду на вивчення щоденного життя правобережної шляхти є фонд № 442 ЦДІАК «Канцелярія київського, волинського, подільського генерал-губернатора», який містить справи з 1796 р. (дати утворення Київської губернії) до 1916 р. Фонд цікавий, насамперед, великою кількістю справ, що стосуються дуелей, майнових, межових та інших суперечок, патріотичного одягу, заборони його носіння та багатьох справ, відкритих проти осіб, які цю заборону порушували. Деякі справи стосуються загальних правил прийому до Університету святого Володимира та спеціальних правил, яким підлягали тільки особи польського походження. Багато інформації є про викриття таємних з'їздів, судові справи, заведені на їх учасників. Значно поповнився фонд під час та після Листопадового і Січневого повстань. Слідчі збирали як докази проти поляків патріотичні пісні, випадки носіння патріотичних символів, надзвичайно популярних серед шляхти Київської губернії, яка, часто уникаючи прямої участі у повстаннях, таким чином висловлювала підтримку та співчуття ідеям повстанців. Тут же зібрано інформацію про полювання шляхти та його заборону, розваги, панахиди, збір пожертв на повстанські цілі й потреби, проведення контрактів.

Судові позови більш побутового характеру зібрані у фонді № 533 ЦДІАКу «Київський військовий губернатор», який охоплює 1796–1836 рр. Деякі справи стосуються бійок, дрібного хуліганства, крадіжок. Окреме місце відводиться дуелям, які ще були популярними у ХІХ ст. серед запальних шляхтичів, але суворо переслідувались владою. Сюди ж відносяться прохання на побачення з ув'язненими.

Питаннями польської освіти займалось Управління київського навчального округу, засноване 1832 р. для керівництва усіма навчальними закладами Київської, Волинської, Чернігівської та Подільської губерній. Однойменний фонд № 707 ЦДІАКу охоплює період від 1832 р. до 1919 р. Тут наявна статистична інформація про загальну кількість навчальних закладів та польських навчальних закладів зокрема, яка оновлювалась мало не щороку. Сюди ж віднесено справи, які стосуються участі студентів у повстаннях. Задля запобігання цій звичній практиці був встановлений таємний нагляд за студентами, про що залишились відповідні справи. Управління Київського навчального округу за наказом вищих урядових інстанцій впроваджувало в життя заборону на використання польської мови у навчальних закладах, вивчення польської літератури тощо.

Багато цінних документів, присвячених польському національно-визвольному руху, зберігаються у фонді № 470 ЦДІАКу «Київська секретна комісія про таємні товариства при київському, волинському і подільському генерал губернаторі». Тут зустрічаємо інформацію про феміністичні твори, польські таємні товариства та організації.

Фонд № 274 ЦДІАКу «Київське губерньське жандармське управління» цікавий справами про випадки носіння траурного патріотичного одягу, пік популярності якого припадав на час польських повстань, і національного польського одягу, що означало солідарність із повстанцями.

Значний пласт інформації, недосліджений раніше, знаходиться у фонді № 293 ЦДІАКу «Київський цензурний комітет». Зокрема, тут зібрані справи про нелегальне ввезення з-за кордону забороненої літератури різного характеру, а також заборони на друкування польських букварів та азбук, які виховували молоде покоління у патріотичному дусі.

Із фондів Державного архіву Київської області найбільш інформативними виявились фонди № 2 та № 3. Так, у фонді № 2 ДАКО зберігаються справи про учасників повстання, перелік повітів, охоплених повстанням, а у фонді № 3 – справи, заведені за пропаганду національно-

визвольної боротьби, збір коштів на потреби повстання, патріотичні панахиди, заготівлю зброї та провіанту, траурний одяг. Також тут зустрічаємо інформацію про участь жінок у повстаннях, документи багаті на фотографії, пісні.

Важливу тематичну інформацію містять фонди Державного архіву Черкаської області. Так, у фондах № 777 «Уманський повітовий земський суд», № 791 «Уманська повітова контора Київської казенної палати» та № 833 «Уманський повітовий земський суд» знаходиться цікавий матеріал про взаємовідносини між православним кліром та поміщиками.

Джерельну базу дисертаційного дослідження збагатили матеріали літературно-публіцистичних та історичних статей на сторінках тогочасного щомісячного історико-етнографічного та літературного часопису «Київська старовина». Найбільшу увагу викликали публікації В. Доманицького [145], Р. Семенцова [149], Б. Познанського [147-148], які висвітлюють перебіг Січневого повстання на території Київської губернії, участь молоді у повстанні, реакцію селян на ті події, функціонування приватних пансіонів і багато іншого.

Важливу інформацію містить опублікована у 1862 р. полемічна стаття В. Антоновича «Моя сповідь» [144], у якій автор жорстко критикує шляхту, розкриває найгірші риси її характеру та поведінки, стає на захист українського селянства та закликає сполонізовану шляхту повернутися до свого коріння.

Чи не головною групою джерел для дослідження історії повсякдення є джерела особового походження – спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, подорожні нотатки сучасників. Саме в них наведені детальні описи чи не всіх сфер повсякденного життя, стиль оповіді часто емоційний, сповнений почуттів, переживань автора, але, разом з тим, і суб'єктивних оцінок, про що варто пам'ятати досліднику.

Серед найвідоміших мемуаристів варто виокремити Т. Бобровського, чия праця вийшла в двох томах [161-162]. Його спогадами користувалися

історики та публіцисти, письменники, поети. Не оминув увагою мемуариста і французький дослідник шляхти Д. Бовуа, який зазвичай критично ставиться до подібних джерел польського походження. Але «Щоденник мого життя» корисний для історика широтою охоплення історичних подій, свідком яких був сам автор. Так, у його мемуарах міститься інформація про освіту, освітні заклади (Університет святого Володимира), Кременецький ліцей), домашню освіту і домашнє виховання, Січневе повстання. Також автор дає характеристику польського середовища в Києві, зміну суспільних настроїв тощо.

«Спогади минулих літ» Е. Хеленіуша [165-166] цінні залишеним описом ідеальної польської жінки-шляхтянки, а також детальним описом планування та архітектури містечка Махнівки Київської губернії. Автор з художньою точністю передав зовнішній вигляд вулиць, будинків, міського парку.

Архітектурою цікавився також А. Іванський. В його «Спогадах 1832–1876» [167] зустрічаємо детальний опис будинків правобережної шляхти. Тут окремо змальовано характерні деталі інтер'єру та екстер'єру, притаманні помешканням незаможної шляхти, дано характеристику кухні, окремо описано святкове та буденне меню. В мемуарах особливе місце відведено жінці – хранительці домашнього вогнища, господині, на якій тримався побут родини, змальовано її роль та місце в сім'ї. Спогади А. Іванського є цікавими ще й тим, що тут зустрічаємо опис шляхетського маєтку-мануфактури, який повністю забезпечував потреби родини в продуктах харчування, особливості його функціонування.

Незаслужено мало уваги донедавна у традиційній історії приділялось дітям, їх світу, іграм та забавам, одягу, хворобам, особливостям дитинства у різних соціальних групах. Наразі науковий світ досить мало знає про це, і для розширення даної теми необхідно залучати мемуари. Наприклад, Ш. Конопацький [169] та С. Гоцинський [164] залишили описи дитячого гардеробу, прикрас, розваг, дитячих травм тощо.

Про дитячі хвороби згадував і В. Ласоцький. У творі «Спогади мого життя» [172] окрема увага приділена темі фізичного виховання. Будучи лікарем, автор намагався обґрунтувати необхідність зміни підходів до фізичного та психічного здоров'я шляхом загартовування, прогулянок на свіжому повітрі, здорового харчування, підвищення рівня особистої гігієни тощо. До причин дитячої смертності автор відносив невідповідні умови проживання, сирі помешкання, нездорове харчування, низький рівень гігієни. У своїх спогадах автор залишив враження від навчання на медичному факультеті Університету святого Володимира, описав його склад, перебіг навчального процесу. Від В. Ласоцького дізнаємось про дещо негативне сприйняття професії лікаря в тодішньому суспільстві, її непопулярність, недовіру пацієнтів до офіційної медицини, панування забобонів.

Така подія, як приїзд Олександра II в Білу Церкву, здавалось, давно вивчена. Однак її опис у спогадах З. Котюжинського [170] переконує в протилежному. Автор передає настрій події, згадує дрібні деталі, які роблять картину повнішою, багатшою. Святкування в честь приїзду імператора читач сприймає з погляду безпосередніх учасників – місцевих магнатів та біднішої шляхти. Автор як безпосередній учасник події, описав святкове полювання за участю імператора, святковий стіл та меню. Для міста та навколишньої шляхти ця подія стала мало не подією століття, подарувавши тему для розмов та спогадів на багато років уперед.

Ключовим процесом, навколо якого побудовано дисертаційне дослідження, були національно-визвольні змагання польського народу у XIX ст. Ф. Равіта-Гавронський залишив про ці події згадки у творі «Мої пригоди в 1863–1864 рр. в Києві» [176]. Автор описує події одного року крізь призму студентського середовища як найбільш активної рушійної сили повстань. У його спогадах знаходимо інформацію про місце та роль студентів у підготовці та проведенні повстання, настрої, найбільш поширені серед них, зміни у студентському житті після поразки Листопадового повстання та напередодні Січневого повстання. Саме тоді у студентські будні

увійшли поняття «арешт», «заслання», «в'язниця». Автор залишив цінний опис тюремного побуту студентів-учасників повстання.

Серед залишених спогадів представників правобережної шляхти виділяються жіночі мемуари, щоденники, які розкривають перед дослідником жіночий світ, сповнений своїх хвилювань, мрій. Б. Бавей-Лісецька [322] на основі дослідження цього масиву наративних документів відтворила модель щоденної поведінки жінки-шляхтянки в першій половині XIX ст. До того ж, цінність жіночих щоденників полягає у способі викладу матеріалу, емоційному сприйнятті світу та подій, свідками та учасниками яких вони були. До недоліків жіночої мемуарної літератури Б. Бавей-Лісецька відносить прогалини в описанні свого життя, замовчування певних деталей, зрозумілих для автора, але незрозумілих для сучасного дослідника. Щоправда, ці недоліки поширюються і на щоденники та мемуари, залишені чоловіками.

Поміж жіночих мемуарів виділяються спогади Г. Дзялинської «Пам'ятка з минулого» [163]. Лише жінка могла настільки правдоподібно передати настрої епохи, емоційно забарвити події, свідком яких вона була, від чого текст ніби оживає перед читачем. В той час як чоловіки писали здебільшого про важливі політичні події, Г. Дзялинська зосередилась на описі жіночого світу: організації кухні, де цілком панувала жінка, гардеробу та прикрас, взаємин чоловіка та дружини, щоденного побуту та багатьох інших речей.

Окремою групою джерел, використаних у дослідженні, є статистичні матеріали. Варто відзначити, що всі вони були зібрані та видані в XIX ст., тому досліднику, який працює з ними, необхідно зважати на їх суб'єктивність. Вагомим недоліком статистики Російської імперії є її обмеженість. Мається на увазі, що авторами часто упускались важливі сторони життя того чи іншого суспільного стану, який вони намагалися описати. Дався взнаки потужний тиск цензури, особливо у тих випадках,

коли владі необхідно було применшити, наприклад, кількість корінного польського населення у Київській губернії.

Важливим джерелом для дослідження статистичного матеріалу з теми дисертації є «Статистическое описание Киевской губернии» І. Фундукля [156]. Тематично праця складається із чотирьох частин: огляд площі, населення, населених пунктів і шляхів сполучення; огляд сільського господарства та земельної власності; огляд промисловості й торгівлі; огляд місцевого управління та урядових інституцій. З огляду на це найбільш цінними для дисертаційного дослідження є перші дві частини. Так, в першій частині здійснено кількісне обрахування чисельності населення за національностями, віросповіданням, досліджено природний приріст населення, шлюби та розлучення тощо. Заслуговує на увагу той факт, що польська спільнота не сприймалась офіційною владою як особлива національна одиниця, як, наприклад, євреї. Також І. Фундуклей обрахував кількість населення за станами: дворянство, духовенство, торгівельно-промислові стани, поміщицькі селяни, вільні селянські стани та інші окремі класи населення.

До статистичних документів відноситься «Военно-статистическое обозрение Российской империи» [154]. Подібно як у праці І. Фундукля тут зроблено загальний аналіз чисельної кількості населення. Однак цінність дослідження полягає ще й у розподілі та описі населення за групами занять, характеристиці їх побуту та звичок.

Різноманітна статистична інформація вміщена також у четвертій частині першого тому «Архива Юго-Западной России» [153]. Щоправда, ці статистичні дані стосуються здебільшого походження шляхетських родів Правобережної України, зокрема тут обґрунтовується непольське походження більшості аристократичних родин, які ополячилися та окатоличилися вже після Люблінської унії. Очевидно, що таке подання матеріалу було вигідне офіційній владі, аби показати наскільки нечисленним було польське шляхетство, яке, мовляв, не варте тієї уваги, яку йому

приділяють. Досліднику доводиться добре перевіряти подану інформацію, але з іншого боку, це ґрунтовне дослідження цінне фактичним матеріалом, який в ньому уміщений.

До статистичних праць можна віднести і пам'ятні книги Київської губернії різних років, які містять цінну статистично-довідкову інформацію щодо окремих повітів, міст і містечок губернії, їх соціокультурний та економічний розвиток, соціальну структуру населення, демографічну інформацію тощо. З-поміж них варто виділити видання 1856 р. авторства П. Чернишова [157], присвячене історичному розвитку Київської губернії. Тут розміщено коротку історичну інформацію про всі значні населені пункти губернії та міста Києва, церкви і монастирі, а також подано метеорологічну інформацію тощо.

До досліджень періоду Російської імперії, які висвітлюють історію шляхетства південно-західних губерній, належать «Труды этнографическо-статистической комиссии в Юго-Западном крае» (укладач П. Чубинский) [155], зокрема сьомий том. У ньому поруч з описанням українців та євреїв вміщено етнографічно-статистичний опис польської національної меншини. Цінність цього дослідження полягає в статистичному описі польської шляхти, католицького духовенства, характеристиці побуту, менталітету, звичаїв польської спільноти. Автор намагається пояснити причини антагонізму між поляками та російською владою, показує хід та наслідки зросійщення, яке до нього призвело. Своєрідним та продиктованим цензурою є бачення автором католицької церкви. Так, основними адептами католицизму названо селян-українців, але аж ніяк не польську шляхту.

Отже, історіографічний огляд та аналіз джерельної бази дослідження засвідчує наявність широкої бази для розкриття різних аспектів повсякденного життя шляхти на теренах Київської губернії в означений період. При цьому, варто зазначити, що основний акцент потрібно робити не на одному комплексі джерел, а лише на їх сукупності.

1.3. Методологічні засади дослідження

Методологічну основу дослідження склала сукупність наступних підходів: комплексного, історичного, синергетичного, інституціонального. Визначені підходи до проблеми дослідження вимагають застосування наступних методів: загальнонауковий метод з використанням принципів об'єктивності та історизму, принципів світоглядного плюралізму, всебічності, наступності та системності, порівняльний та описовий методи, історико-географічний метод, методи аналізу та синтезу, методи типології та класифікації, метод психологічного аналізу, статистичний метод.

Задля повного розкриття теми дисертації неможливо було обійтись без використання комплексного підходу до дослідження. Комплексний підхід дозволив урахувати багатогранність проблеми повсякдення, а також усі внутрішні й зовнішні фактори у процесі трансформації звичного укладу життя шляхти.

За допомогою історичного підходу автору вдалось охопити предмет вивчення не просто всебічно, а в контексті історичних подій окресленого історичного періоду. Це дозволило отримати в результаті повнішу картину щоденного життя шляхти без відірваності від історичного тла епохи. Історичний підхід доповнює синергетичний метод, що дозволив дослідити зміни у повсякденному житті шляхти під впливом кризових явищ, якими були польські національно-визвольні повстання.

Використання інституціонального підходу зорієнтувало на вивчення соціальних моделей поведінки людей, навичок, традицій в тісному зв'язку з існуючою системою соціальних нормативів та інститутів.

Неможливо було обійтись без використання загальнонаукового методу з принципами об'єктивності та історизму, адже лише так дослідження може стати закінченим та цінним продуктом, який ввійде до наукового обігу та буде слугувати базою для подальших розвідок в окресленій проблематиці. Дотримання принципу об'єктивності дозволило автору не зійти з чітко окресленої дослідницької мети і досягти поставлених цілей у змалюванні

правдивої картини повсякденного життя правобережної шляхти в окреслених її проявах, висловити власне бачення причин трансформаційних процесів, які відбувались у її середовищі. Залучення принципу плюралізму дало змогу сформувати авторське бачення проблеми на основі думок різних дослідників. Принцип плюралізму передбачає можливість існування у науковому світі різних бачень однієї проблеми, а це дає змогу уникати однобічності у вивченні певного історичного явища та, разом з тим, залишає місце для наукової дискусії. Принцип світоглядного плюралізму дає місце для творчого пошуку та опрацювання ідей, створення на їх основі власного продукту та заперечує нав'язування догм і стереотипів.

Принципи всебічності, наступності та системності дали змогу в повній мірі виконати мету і завдання дослідження, врахувавши всі можливі засоби дослідження та максимально повно охопити предмет дослідження.

За допомогою порівняльного та описового методів стало можливим змалювати загальну картину повсякденного життя правобережної шляхти в усій її багатогранності та багатовимірності, описати та порівняти між собою прояви повсякденного життя, наприклад, різних шляхетських груп (як от середня шляхта та заможні магнати), їх смаки, уподобання, цінності тощо.

Зважаючи на те, що дослідження обмежене територіальними межами Київської губернії, доцільним є використання історико-географічного методу. Разом з тим, за допомогою цього методу автору вдалось у деяких випадках сягнути задля детальнішого дослідження або прикладу на територію інших губерній імперії або за кордон. Крім того, історико-географічний метод дозволив врахувати вплив територіального чинника на зміни у побуті та щоденній поведінці представників правобережної шляхти.

За допомогою методів аналізу та синтезу стало можливим вивчення функціонування різних сфер щоденності, які в сукупності складали світ шляхетського життя на території Київської губернії із властивими йому особливостями. Також метод синтезу дозволив поєднати окремі структурні блоки дослідження в одне ціле та встановити взаємозв'язки між ними.

Метод психологічного аналізу дав змогу на основі виокремлення певних груп правобережної шляхти скласти сукупний психологічний портрет стану шляхти як складового елементу дворянства Російської імперії, визначити психологічні мотиви її поведінки та їх зміну під впливом різноманітних чинників суспільного та особистого характеру.

Автором було використано значну кількість статистичної інформації для фактологічного наповнення дисертації. При цьому застосовувався статистичний метод, який дозволив опрацювати статистичні дані щодо кількості шляхетського стану, його соціального, національного, релігійного складу, та ввести їх у дослідження. Статистичний метод неодноразово застосовувався під час обрахунку правобережного шляхетського елементу в освітніх установах імперії, при визначенні кількісного відношення шляхти до інших соціальних станів імперії, при статистичному дослідженні католицького духовенства тощо.

Впродовж роботи над дисертаційним дослідженням широко використовувався метод просопографії. Якщо поглянути на дослідження в цілому, можна чітко побачити колективні портрети, складені та описані автором. До таких можна віднести колективний портрет жінки-шляхтянки XIX ст., який увібрав у себе основні риси тогочасного аристократичного жіноцтва Правобережної України. Метод просопографії використовувався для створення колективних портретів окремих груп правобережної шляхти – дрібної, середньої та заможної, а також для портретного описання групи шляхетських дітей і т.д.

Частково автором використовувалась сукупність методів, які належать до біографістики. Необхідність залучення біографічних методів пояснюється спробою описання окремих ключових постатей з-посеред правобережної шляхти, які справляли визначальний вплив на хід історії та які приводились автором як приклад для ілюстрації різних явищ щоденного життя шляхти (постать О. Браницької як представниці родини із космополітичними поглядами, С. Потоцької як приклад жінки-матері з вищого світу,

В. Ласоцького як приклад сприйняття суспільством ХІХ ст. професії лікаря тощо). До біографічних методів, використаних у дисертаційному дослідженні, варто віднести щоденникові методи. Автор широко використала мемуарні джерела не лише задля відтворення портретів окремих осіб та груп людей, але й для змалювання загального історичного тла епохи та його сприйняття сучасниками.

Насамкінець варто відзначити міждисциплінарний характер дослідження, а відтак використання цілої низки методів, які є засобами дослідження в інших галузях історичної науки. При написанні дисертації автор неодноразово зверталася до історичної соціології, генеалогії, психології, літератури тощо.

Отже, аналіз стану наукової розробки теми дисертаційного дослідження свідчить про її недостатнє висвітлення в історіографії. Це пояснюється об'єктивними причинами. По-перше, наукова розробка історії повсякденного життя розпочалась порівняно недавно. По-друге, джерельна база, на яку може опертись науковець при вивченні історії повсякдення, не є достатньо широкою. У великій кількості досліджень, присвячених соціальній, економічній, політичній історії, науковець змушений вишукувати елементи повсякдення і на їх основі створювати картину щоденного життя правобережної шляхти. Разом з тим, завдяки широкому залученню до розробки проблематики дисертації архівних джерел та мемуарної літератури, можна вважати обрану тему документально забезпеченою.

Методологічний інструментарій, використаний при написанні дисертації, базується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Вдало підібрані методи та принципи дослідження дозволили реалізувати поставлені мету і завдання, максимально чітко та об'єктивно відобразити картину повсякденного життя правобережної шляхти в кін. ХVІІІ – 60-х рр. ХІХ ст.

РОЗДІЛ 2

ШЛЯХТА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)

Шляхта витворила особливий культурно-політичний світ, в якому мешкала, світ несхожий на жодний інший, притаманний еліті. Несхожість ця полягала, насамперед, у кількості. Ніяка інша суспільна еліта того часу не могла похизуватись аж такою чисельністю – близько 10% щодо до решти населення. Багатьом романтикам XIX ст. це дозволяло говорити про особливий суспільний уклад – шляхетську демократію. Цей міф давно розвіяно, однак шляхетська спільнота не перестає бути цікавою історією.

XIX ст. стало переломним у долі шляхти. Історичні перипетії наклали свій відбиток на її обличчя, змінили чисельний склад, звички, традиції, місце в суспільно-політичному житті держави, роль в історії. Протягом XIX ст. можна спостерігати за трансформаціями всередині цієї спільноти, продиктованими вимогами часу та історичними обставинами, і побачити наприкінці цього часового відрізка абсолютно інший суспільний продукт, який, проте, не розгубив ключових національних рис.

2.1. Інкorporація правобережної шляхти до стану російського дворянства

Історія шляхти на території Правобережної України розпочинається з часів заснування Речі Посполитої. Впродовж кількох століть чисельність шляхетського населення тут динамічно зростала. З-поміж усіх причин зацікавлення поляків цими територіями можна поставити на перше місце економічну вигоду. Вона, власне, і визначила подальший характер польської колонізації краю та сприяла зародженню в майбутньому романтично-міфологічного образу польських «кресів».

Корінні зміни в усталений та звиклий ритм шляхетського життя приніс кінець XVIII ст. Глибока політична, економічна та соціальна криза Речі

Посполитої призвела спочатку до поділів держави, а згодом і до її зникнення з політичної арени. Скориставшись ситуацією, ключову роль в процесі занепаду польської держави відіграли Росія, Пруссія та Австрія.

Три поділи Речі Посполитої (1772 р., 1793 р., 1795 р.) збільшили територію Російської імперії на 450 тис. кв. км. та, об'єктивно, зміцнили її становище на політичній арені Європи. Водночас Російська імперія отримала низку проблемних питань з управління новоприєднаним краєм. Значні простори колишньої Речі Посполитої, на думку А. Каппелера, «були за своїми історичними традиціями, суспільно-політичним устроєм, релігією та культурою чужорідним тілом у Росії, а опір поляків запевнив польському питанню роль постійної проблеми міжнародної політики аж до ХХ ст.» [228, с. 63].

Одним із найголовніших питань, які належало вирішити уряду Російської імперії, було питання управління щойно приєднаними територіями. Місцеві традиційні органи управління не вписувались в рамки самодержавної Росії. Однак повністю зруйнувати їх одразу і замінити на нові держава не могла, не маючи, банально, належної адміністративної підтримки місцевої знаті.

Не було й мови про те, щоб надати новим територіям, названим Південно-Західним краєм Російської імперії, автономний статус чи виділити їх в окрему область. Ці землі були включені до новоствореної губернської системи. Указом Катерини II в 1787 р. засновано три малоросійські губернії. Київське намісництво на той час складалось з 11 повітів: Київського, Козелецького, Переяславського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Голтвянського, Городиського, Городищенського та Золотоніського. В 1789 р. Городище було передане Катеринославській губернії, а в 1791 р. кожне з трьох Малоросійських намісництв поділене на 10 округів [157, с. 10]. Такий територіальний поділ зберігався до адміністративно-територіальної реформи 1796 р.

За поділом Речі Посполитої 1793 р. включилися до складу Російської імперії нові землі. До тодішнього Київського повіту були приєднані в статусі містечок Канів, Корсунь, Богуслав, Васильків та Димер, які в 1796 р. стали повітовими. Тоді ж імператор Павло наказав залишити тільки одну Малоросійську губернію з центром у Чернігові, та утворити Київську губернію, яка мала б включати анексовані території. До складу новоствореної губернії увійшло 12 повітів: Київський, Черкаський, Чигиринський, Катеринопільський, Уманський, Липовецький, Махнівський, Сквирський, Богуславський, Радомишльський та Васильківський [157, с. 10].

Ще деякі адміністративні зміни відбулись в 1798–1799 рр. Зокрема, замість Катеринопільського повіту було засновано Звенигородський, Васильківський повіт приєднано до Богуславського, Черкаський – до Чигиринського, Уманський – до Звенигородського. Однак невдовзі ці зміни скасувалися. У 1844 р. місто Канів знову стало повітовим, а до Київської губернії ввійшло місто Бердичів. Такий склад мала Київська губернія впродовж XIX ст. Площа губернії складала 44.777,9 км. кв. Всього населених міст (з населенням більше 500 осіб) в губернії нараховувалось 1705, в тому числі 12 міст і 111 містечок [229, с. 511].

Поділи Речі Посполитої зіштовхнули Російську імперію не тільки з проблемою організації та управління новими територіями, але і з проблемою іншого соціального устрою тут. У його складі не було економічної та соціальної рівності.

Найвищі позиції у середовищі шляхти належали аристократії, яка попри свою нечисельність сконцентрувала у власних руках величезні земельні та людські ресурси. Приналежність до аристократії визначалася наявністю трьох основних ознак: участь в реалізації влади, володіння великими маєтками та соціальний престиж (титули та посади) [294, с. 182]. Однак аристократія теж була не однорідною, а залежно від кількості земельної власності та престижності набутих посад ділилася на вищу і нижчу.

Середня шляхта була найбільш строкатою за своїм майновим статусом і стилем життя групою шляхетського стану. Найвищий прошарок цієї групи становили роди, маєтки яких були близькими за розміром до маєтків аристократії. Нижню межу середньої шляхти склали родини, які мали маєток з сотнею та більше кріпаків чоловічої шляхти з прибутком понад 100 рублів. Власники таких невеликих маєтків, хоча й могли пишатися належністю до повітової еліти, проте в реальності могли конкурувати лише щодо скромних судових чи поліцейських посад [294, с. 183].

Дрібні землевласники, які мали у своєму володінні менше сотні кріпаків з прибутком менш як 100 рублів, перебували на вершині найбільш чисельної частини шляхетського загалу – дрібної шляхти. У середовищі дрібної шляхти виділялася група офіціалістів, орендарів та чиншовиків [294, с. 184].

Ще одна проблема полягала в тому, що дворянство імперії було не настільки чисельним, як шляхетство Речі Посполитої, яке в національному відношенні складалось з поляків, українців, білорусів, литовців, ліфтляндців, німців. Українські, білоруські та литовські шляхтичі з часом полонізувались, але частково зберегли свою регіональну самосвідомість. На час поділів Речі Посполитої відсоток у ній шляхти в загальній кількості населення (до 7 %, з яких близько 20 % були поляки) був значно вищим, ніж у будь-якій іншій країні [344, с. 4]. На думку членів Тимчасової комісії для розбору древніх актів, яка існувала при Київському генерал-губернаторові, зі всієї шляхти, що проживала на території Південно-Західного краю Російської імперії, навряд чи знайшлося б 10 % корінних поляків. Всі решта були представниками давніх місцевих родів, які свого часу прийняли католицизм та ополячилились [153, с. 1]. Далі упорядники «Архіву Південно-Західного краю» зауважують, що також було б помилково вважати весь шляхетський загал нащадками «руського дворянства», адже це саме дворянство було не настільки багаточисельним, що можна побачити на прикладі дворянства решти території Російської імперії. Так, за підрахунками Філінюка А.

наприкінці XVIII ст. дворяни на Правобережжі склали 7,8%, з них у Київській губернії у 1797 р. нараховувалося 43677 дворян, в 1811 – 44095, а у 1816 – 40292. За етнічною приналежністю абсолютна більшість дворян була неукраїнського походження. Так, у Київській губернії в 1812 р. нараховувалося 43,5 тисячі дворян-поляків і лише 1170 чи менше 2,7% росіян чи українців [285, с. 472-473].

Непольська шляхта бере свій початок від часів Люблінської унії. Її лави інтенсивно поповнювались представниками нижчих станів (дворових людей), яким влада Речі Посполитої надавала шляхетський статус з політичних міркувань. З одного боку, це було вигідно державі, адже таким чином зміцнювались її позиції на українських землях, а з іншого – місцевим шляхетським родам, які в такий спосіб збільшували свою політичну вагу на сеймах та сеймиках [153, с. 8]. Масове надання шляхетського статусу та шляхетських привілеїв (без документального підтвердження) згодом призведе до декласації дрібної шляхти, яка не буде вписуватись у суспільний устрій і традиційний дворянський стан Російської імперії.

А поки що російська імператриця Катерина II, отримавши «під свою високу руку» нових підданих, вирішила зберегти та підтвердити всі їхні шляхетські права та привілеї. У такому начебто благородному вчинку явно проглядається політичний підтекст. Банально, але величезними територіями, на яких панувала шляхта, в Російській імперії було нікому управляти. Аби уникнути соціальних заворушень та заспокоїти місцеві настрої, царат пішов на значні поступки, аби потім їх поступово, «розібравшись у ситуації», урізати.

На думку дослідника шляхти І. Кривошеї, царську політику стосовно правобережної шляхти доцільно поділити на три етапи. Перший охоплює період від поділів Речі Посполитої до повстання 1830–1831 рр., другий – 1831–1863 рр., і третій – 1863–1917 рр. [237, с. 15]. З огляду на такий поділ та враховуючи хронологічні межі дослідження, розглянемо імперську політику щодо правобережної шляхти перших двох періодів.

Ситуація, що виникла після поділів Речі Посполитої на землях, захоплених Російською імперією, вимагала тактики, яка вже була випробувана при інкорпорації остзейських провінцій, де німецькі дворяни також панували над німецькими селянами. В обмін на лояльність уряд готовий був взяти на себе захист земельної власності шляхти та її влади над селянами, терпимо ставитись до правової специфіки краю. Як і у випадку з остзейцями, Петербург запрошував правобережну аристократію до участі в управлінні не тільки колишніми землями Речі Посполитої, але і всією імперією, тобто пропонував не тільки статус регіональної еліти, але і допуск в еліту загальноімперську [223, с. 76].

Щоправда, перші тимчасові поступки мали на меті створити видимість діалогу та підготувати ґрунт для впровадження заходів для ліквідації проявів польського національного духу і поступового зросійщення краю. Основи урядової політики були детально викладені в таємній інструкції генерал-прокурору князеві Вяземському, в якій йшлося про те, що «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, що правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї одразу було б не дуже зручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними, як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції, так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали виглядати, як вовки в лісі» [264, с.14].

Варто зауважити, що така політика знайшла позитивний відгук серед окремих представників правобережної шляхти. Наприклад, А. Чарторийський став близьким товаришем Олександра І, а згодом очолив Віленський навчальний округ, і так перейнявся російським духом, що був заочно засуджений до страти повстанцями Т. Костюшка [223, с. 76].

До 1830-х рр. не було й мови про зросійщення краю. Якщо й не створювались умови для всебічного розвитку польської мови, культури, релігії, то, принаймні, відвертих кроків, які б заважали цьому, не робилось. Шляхом загравання з новими підданими російська влада намагалась

заручитись їх підтримкою, щоб отримати лояльних підданих, які б підтримували усі починання уряду.

З-поміж іншого, влада повинна була вирішити непросте питання підпорядкування шляхти. В Речі Посполитій шляхетський стан перебував найвище на соціально-політичній драбині, у той час, як в Російській імперії першу скрипку в державі грали не дворяни, а імператор-самодержець. Процес легітимації шляхти набував прискорення, але не змінював ставлення царату до статусу російського дворянства, як помісного чи службового. Тут виникло питання, як сприймати безпомісне чиншове шляхетство? Цілковите його включення в дворянський стан означало б перетворення останнього на загальну неродовиту масу, що не входило в інтереси царату [237, с. 16].

Правовий статус російського дворянства визначався Жалуваною грамотою 1785 р. Вона ж проголошувала обов'язковість всім без винятку дворянам мати документи-підтвердження їх статусу. З цією метою при Сенаті було створено спеціальний орган – Герольдію, яка вирішувала всі дворянські питання. Однак що робити з безземельною шляхтою, яке їй надати місце в імперії, так і не було до кінця вирішено, а спроби це зробити нагадували скоріше експерименти.

Процес подання підтверджуючих шляхетство документів був розтягнутий у часі на багато років. В окремі періоди шляхтичі взагалі не поспішали цього робити, вочевидь, не хвилюючись про своє становище. Так, за даними І. Фундуклея, до дворянської родовідної книги Київської губернії в період 1796–1840 рр. було внесено 18312 осіб із 12 повітів. З них більшу частину – 33,4 % (6114 осіб) було внесено з 1796 по 1805 рр., з 1806 по 1815 рр. – 16,7 % (3065 осіб), з 1816 по 1825 рр. – 19,5 % (3569 осіб), з 1826 по 1835 рр. – 26,4 % (4830 осіб), з 1836 по 1840 – 4 % (734 особи) [156, с. 193-194].

У період наполеонівських війн процес подання легітимаційних документів істотно вповільнюється, адже в той час шляхта щиро вірила в обіцянки Наполеона щодо відновлення незалежної Речі Посполитої.

Наприклад, у 1812 р. до дворянської родовідної книги Київської губернії з Уманщини було записано всього одну особу [237, с. 19]. Така ж ситуація спостерігалась напередодні та в ході повстання 1830–1831 рр.

Легітимаційними документами для підтвердження шляхетського статусу особи могли бути дарчі записи, ввід у вотчинне володіння, орендне володіння, духовний заповіт, кріпосний контракт, посередницьке рішення, орендний контракт та інші документи на володіння нерухомим майном, грамоти, патенти на чини, метрики [266, с. 36].

Після придушення повстання 1830–1831 рр. розгорнувся активний наступ на права шляхти. Влада більше не збиралась закривати очі на величезну кількість безземельної шляхти, яку неможливо було назвати дворянами. Різко змінилася тональність політики російського уряду стосовно польських підданих. Відбувається наступ на всіх фронтах. Якщо раніше влада закривала очі на масу безземельної шляхти, то тепер у неї з'явився зручний привід радикально вирішити це питання.

В 1840 р. від керівництвом Д. Бібікова було створено Центральну ревізійну комісію для перевірки оригінальності поданих легітимаційних документів та запобігання майбутнім фальсифікаціям. До речі, в Бердичівському повіті необхідні документи для підтвердження шляхетського статусу можна було купити за 1 рубль.

Сам Д. Бібіков ось що говорив про збіднілу шляхетську масу: «Коли я приїхав, застав тут, що всі були дворянами: лакей за каретою, кучер на козлах, дворянин-форейтор, дворянин-сторож, дворянин на кухні готував обід, дворянин подавав йому чоботи, і коли він, сердячись, хотів його покарати, той відповідав: «не маєш права, я тобі рівня». Государ імператор називає себе першим дворянином Росії, то чи може він подати руку дворянину-лакею чи повару? Коли герольдія, яка затвердила уже багато дворянських родів, закінчить розгляд дворянських справ, то кожен з нас буде впевнений, подаючи руку собі подібному, що він подає руку такому ж дворянину, як сам» [270, с. 57].

Шляхетська рівність спиралась на ідеологію відмінного походження і відмінного шляхетського типу. Шляхта ніби творила величезну розгалужену родину, яка походила з того самого джерела і успадковувала ті самі риси, хоча умови життя одних її представників висували на перший план, в той час, як іншим випадала дуже скромна доля. Між магнатом, який володів незліченними маєтками і привілеями, та шляхтичем, який сам працював на своїх землях, або працював на багатого магната, існувала різниця в рівні, але не було різниці щодо якості; натомість такий собі сирій шляхтич істотно відрізнявся від заможного міщанина, навіть якби другий переважав його в заможності, маєтку, освіті, позиції. Поглиблювало цю ідеологію почуття безперечної вищості в стосунку до міщан чи, тим більше, до селян, в цей час було почуття рівності в стосунку до магнатів, посесорів. Шляхтич бідний був теоретично рівний з багатим... [235, с. 163].

Зі зміною політичної ситуації та під впливом політики царського уряду, який діяв за принципом «розділяй і владарюй» змінюється також ставлення правобережних магнатів до бідної шляхти. Очевидно, що магнати вже не потребували підтримки бідних на сеймиках, як раніше. Разом з тим, під впливом долі краю та окремих людей магнати розпродували свої маєтки, а шляхта їх викупувала; магнати втрачали, а шляхта збагачувалась [175, с. 15].

Бідна шляхта, якій вдалося викупити частину землі у магнатів, була спроможна отримати максимум прибутку, тоді як магнати, маючи по декілька помість, заледве отримували 10% прибутку. Давались взнаки вміння, отримані безземельними бідними шляхтичами на службі у багатих магнатів. Як пише Т. Падаліце: «за якісь 30 років все змінилося... Хто зараз впізнає в мешканцях елегантних палаців, тих аристократичних салонів де грала музика і лежали ілюстровані французькі журнали, працюючих нащадків, які з худоби, пшениці, різьблення підробляли активи, де на убогій кареті їздили до костелу, а жінка ледве могла замінити комплект білизни, який віддавала до прання» [175, с. 16-17].

Звідси випливає одна з причин зневаги багатими магнатами бідних шляхтичів, які, хоч і мирились із шляхетським званням останніх, однак аж ніяк не могли їм пробачити багатства. Архівні фонди рясніють підтвердженнями антагонізму представників одного народу, який колись об'єднувала спільна доля та інтереси, а тепер, в період панування Російської імперії, політика розвела по різних таборах. Наприклад, шляхтич Липовецького повіту Францішек Надзведський служив три роки в хорунжого Марка Сарнецького. Одного разу сталась прикра пригода. Марко Сарнецький, як завжди, доручив Францішку зробити покупки, однак лишився невдоволеним, вважаючи, що останній його обікрав. За це господар вирішив покарати Надзведського – назвавши його злодієм, побив до крові, тим самим заплямувавши його і свою честь [110, арк. 1]. Одразу варто зазначити, що в безземельних шляхтичів честь завжди стояла на першому місці. Не маючи маєтків та грошей, вони вважали її своїм статком, а тому ревно оберігали.

Антагонізм між поміщиками та безземельною шляхтою з особливою силою проявлявся в процесі легітимації шляхетського статусу. Так, поміщик Махнівського повіту Абрамович побив, забрав речі та закував у кайдани шляхтича Чернявського за те, що останній подав звернення в дворянську комісію з документами, які підтверджували його шляхетське походження [111, арк. 1].

Іронія долі полягала в тому, що не тільки правобережні магнати, але і російська влада не бажала бачити в рядах дворян безземельних шляхтичів. Частково це питання вирішила Центральна ревізійна комісія під головуванням Д. Бібікова. Під час діяльності комісії зі шляхетства було виключено 64 тис. осіб, одночасно їх приписано до категорій однодвірців або громадян.

З категорії громадян виокремлювались почесні громадяни, які звільнялись від податків. До таких відносились люди, що мали «вчені» професії, як от лікарі, митці, вчителі та інші, а також особи, які мали урядове

свідоцтво адвоката. Це було зроблено з метою відокремлення їх від службовців та осіб нижчих, ремісничих, професій. Згодом на законодавчому рівні уточнювалось, що до категорії митців належать художники, літографи, скульптори по дереву та каменю, різьбярі, які мають відповідне свідоцтво академії [349, с. 83]. Подібно як шляхта, категорія почесних громадян ділилась на два типи: особисті та спадкові. Для отримання відповідного урядового запису необхідно було внести 100 та 200 руб. сріблом відповідно [349, с. 84].

З багатьох причин почесне громадянство було привабливим. По-перше, його представники звільнялись від подушного податку, по-друге, не відбували рекрутську повинність, та, по-третє, у випадку вчинення злочину, звільнялись від тілесних покарань. В цьому відношенні категорія почесних громадян прирівнювалась до купецького стану перших двох гільдій [349, с. 83].

Зрозуміло, що далеко не кожен колишній безземельний шляхтич міг отримати почесне громадянство, навіть особисте. Для цього потрібно було або народитись почесним громадянином (у випадку потомственного почесного громадянства), або отримати добру освіту, зробити значний вклад у розвиток та розквіт імперії.

Менше пощастило тим, хто автоматично потрапив у категорію однодвірців або громадян західних губерній. Однодвірці в Російській імперії відомі з XVIII ст. Це були державні селяни, категорія яких утворилась зі служилих людей, що несли колись прикордонну службу на південних кордонах імперії. Однодвірці, як і інші селянські общини, були зв'язані круговою порукою, однак їх землеволодіння мало досить специфічний характер. Дрібні земельні наділи, роздані в XVI–XVII ст. служилим людям, збільшувались за рахунок купівлі та пожалувань. Землі однодвірців ділились на дві групи. В одній із них були помісні наділи їх предків, землі, виділені державою для ліквідації малоземелля, захоплені самовільно в Дикому полі або куплені волостю чи селом. Межева інструкція 1766 р. забороняла продаж

таких земель однодвірців, в ХІХ ст. ці землі вважались казенними, навіть якщо їх власник став дворянином. Була ще одна група земель – куплені особисто, або пожалувані у вотчинне володіння. Принцип поділу спільних земель був не подушний, а подвірний. Категорія однодвірців до 1830-х рр. була нечисельною. В 1730-х рр. нараховувалось всього 453 тис. осіб чоловічої статі, а вже у 1830-х рр. – більше 1млн. за рахунок приєднання до цієї категорії декласованої шляхти. Крім земельних наділів, однодвірці могли володіти кріпаками, однак у зовсім невеликих кількостях (близько 11 тис. осіб у 1833–1835 рр.) і селились з ними, як правило, одним двором. Кріпаки однодвірців несли перед державою ті ж повинності, що і їх власники [191].

Правобережні магнати після декласації ще більше віддалились від своїх колишніх побратимів, не бажаючи мати з ними нічого спільного. Характерною рисою в цьому плані є роздуми предводителя дворянства Київського повіту В. Бутовича, датовані 1858 р. Хоч В. Бутович був російським поміщиком, його на посаду обрала більшість правобережної магнатерії, тому його думка була характерною і для правобережних землевласників. Так, він пропонував полегшити життя поміщиків, на яких з 1847 р. був покладений обов'язок збору податків з однодвірців, що приносило тільки клопоти. На думку В. Бутовича, було б простіше, якби вони самі вносили податки в казенні палати, а поміщикам, у яких проживали, тільки пред'являли б квитанції про оплату; у випадку заборгованості власник помістя звертався б до поліції. Також пропонувалось ще одне доповнення до закону 1847 р., за яким однодвірці могли залишити своє місце проживання тільки з письмового дозволу поміщика. В. Бутович пропонував зняти з поміщиків відповідальність за втікачів, натомість останні просто б повідомляли про факт втечі місцеву поліцію [206, с. 407-408].

Отож, чітко видно, що такого поняття, як шляхетська солідарність, оспіваного в народній творчості, предмету гордості колишньої Речі Посполитої – «шляхетської республіки», більше не існувало. У нових умовах

кожен був сам за себе, аби зберегти свої права та привілеї. До колишніх бідних шляхтичів почали ставитись як до кріпаків.

Можна конкретно простежити процес руйнації певного типу шляхетської цивілізації, процитувавши слова польського письменника, сучасника тих подій Е. Руліковського: «Тепер часи уже не ті. Та богатирська рука, яка раніше відважно тупила палаші на шиях гайдамаків, тепер повинна управляти плугом. Тепер ця шляхта зливається з оточуючим її холопством, приймає його звичаї, мову і недоліки, занурюючись у ледарство і п'янство... не відрізняється вона від нього ані одягом, ані розмовами...» [266, с. 40].

В. Антонович у творі «Моя сповідь» стає на захист селянства, яке асоціюється в Руліковського з ледарством і п'янством, говорить про те, що «ми маємо всі підстави не вірити, що шляхетський порядок був ідеалом громадянського та політичного устрою, що український народ був – внаслідок закону природи – зборищем розбійників, черню, гідною кілка та різок» [144, с. 81]. Антонович вказує на те, що в середовищі шляхти «на єзуїтській заквасці відбувається саме беззаконне гниле бродіння, яке поглинуло всі моральні людські поняття і замінило їх всілякими видами брехні, інтригами, безсилою люттю та блюзнірством над елементарними положеннями людської та християнської моральності» [282, с. 44].

Таким чином, дрібна, безземельна, чиншова шляхта перестає існувати як стан. Однак на цьому питанні не можна вважати закритим. Переважна більшість декласованих шляхтичів не змогла змиритись із втратою свого колишнього статусу, оббивала пороги урядових установ, подавала позови та прохання нового перегляду їх справ, а, отримавши відмову, подавала позови знову. Реалії життя кардинально змінились, колишньої Речі Посполитої вже не було, однак люди, які тільки й жили своїм шляхетством, не бажали з цим миритись, вважали свою декласацію якоюсь помилкою.

Величезна кількість декласованих шляхтичів, очевидно, розуміючи свою безпорадність і усвідомлюючи неминучість своєї долі, вдавались до

втечі. Наприклад, тільки в 1845 р. в Уманському повіті вважались втікачами 196 осіб, яких було записано в однодворці [184, с. 94].

Уряд також мав своє бачення долі середньої та великої благонадійної шляхти. Всіма доступними способами їх потрібно було залучити в орбіту політичного життя імперії (така політика була актуальною лише до 30-х рр. XIX ст. – авт.). Шляхів реалізації цього завдання було декілька. По-перше, через військову службу, яка була зручним інструментом зросійщення, викорінення польського національного духу, запровадження в повсякденному житті російських звичаїв і традицій. Служба молодих шляхтичів мала проходити у віддалених регіонах Російської імперії – це робилось із метою повної ізоляції від звичного середовища, яке могло б справляти і надалі свій вплив на юний характер [301, с. 84].

Проте повстання 1830–1831 рр. спричинило зміни не тільки у статусі шляхти. Уряд почав активно впроваджувати політику зросійщення в усіх сферах життя, адже польський національно-визвольний рух розв'язав йому руки в цьому питанні. Було створене особливе управління краю, яке підпорядковувалось безпосередньо загальному адміністративному центру Російської імперії. В місцевій адміністрації почали активно вводити російський елемент: російські чиновники замінювали поляків на поліцейських посадах, російська мова стала офіційною мовою діловодства та кореспонденції. Щоправда, ці зміни поки-що не торкнулись судової справи, де польська мова панувала до 1840 р., коли були запроваджені російські закони і всю судову систему реорганізовано за зразком загальноімперської. Згодом судова система все більше бюрократизується, особливо це стосувалось виборних посад [155, с. 225]. Правобережне дворянство повністю усувалося від управління краєм, йому вдалось хіба що зберегти своє станове управління і представництво.

Інформативну характеристику життя правобережної шляхти того часу знаходимо в доповідній записці генерал-губернатора Д. Бібікова імператору Миколі I про стан Київської, Подільської та Волинської губерній за 1839 р.

За словами автора, хоч після повстання пройшло вже стільки років, однак поляки все ще не відмовились від революційних ідей та бунтарського духу. Щоб зламати ситуацію на користь Російської імперії, Д. Бібіков, відомий консерватор та пропагандист російської національної ідеї, розробив цілу систему заходів. По-перше, він пропонував припинити дію Литовського статуту і польської конституції, завдяки яким судова система краю була автономною та своєрідною, і ввести в дію російські закони. Якщо цього не зробити, польські землі ніколи не злиються з імперією, будуть чужорідним елементом, а Литовський статут та конституція тільки нагадуватимуть полякам про колишню незалежність і породжуватимуть намагання її повернути [48, арк. 26-29].

Забігаючи наперед, варто зауважити, що ця пропозиція припала до душі Миколі I і була реалізована, оскільки не була позбавлена раціонального зерна, а сам Д. Бібіков за свою рішучість та ініціативність у вирішенні польського питання настільки сподобався імператору, що той зробив його невдовзі міністром внутрішніх справ.

Далі у цій же записці генерал-губернатор характерними рисами поляків називає ледарство, незвичку до порядку, розбещеність та відсутність чеснот. На його думку, важко знайти поляка, який би не уявляв себе королем – настільки вони марнославні. Обождують всілякі нагороди, однак заслужувати їх не поспішають [48, арк. 43-44].

Цікаві висновки про результати зміни політичного курсу у вирішенні польського національного питання знаходимо у сучасника тих подій, упорядника ґрунтовного дослідження «Труды этнографическо-статистической комиссии в Юго-Западной край» П. Чубинського. На його думку, адміністративні реформи дали очікуваний результат. Підпорядкування краю єдиному адміністративному центру остаточно знищило залишки сподівань поляків на автономію і, в майбутньому, на відновлення незалежної Речі Посполитої [155, с. 227].

Натомість засилля чиновницького бюрократичного елемента з інших російських губерній ще більше віддалило правобережну шляхту від «великоруської ідеї». Чиновницька орда, яка мала безпосереднє відношення до народу, набиралась із залишків російської бюрократії, оскільки практично неможливо було залучити до управління краєм осіб з кращим вихованням та освітою. Мізерна зарплата і важка праця в поєднанні з ворожими настроями місцевого населення робили службу тут непривабливою для порядних людей, особливо на посадах, які були останньою ланкою адміністрації відносно народу. Посади з поліцейського та судового управління займали люди, які не знали краю, не були підготовленими до своїх обов'язків, невихованими та грубими, які сприймали свою роботу як спосіб виживання [155].

З метою поширення в Південно-Західному краї православ'я як об'єднавчого елемента Російської імперії, уряд видав закон про шлюби. Цим нормативним документом заохочувались і всіляко підтримувались шлюби між православними та католиками. Головна ідея закону полягала в тому, що діти, народжені в такому союзі, ставали православними, і виховувались відповідно до норм православ'я. Метою закону було запобігання поширенню католицизму в краї, як невід'ємного елемента польського національного духу. Реакцією на такий крок влади стало зменшення змішаних шлюбів на рівні великих магнатів та потужний опір католицьких ксьондзів на рівні простого народу.

Взагалі опорою польськості на українських землях був католицизм. Незалежно від політичних баталій, він оберігав польську національну самосвідомість та самоусвідомлення поляками належності до одного народу. Наступ на католицьку церкву з метою поступового зменшення і подальшого знищення польського впливу планувався ще за Катерини II. Наступні ліберальні імператори дещо відсунули на задній план релігійні реформи, однак Микола I до них знову повернувся із властивою йому рішучістю. Листопадове повстання і в цьому питанні, як і в інших, розв'язало йому руки для тотального наступу на права католицької церкви. Безпосереднім

приводом для цього стала активна участь і підтримка католицькими священиками повстанських ідей, духовна і матеріальна допомога.

Скориставшись ситуацією, уряд вирішив іти в наступ. Практично всі міністри доповідали імператору про сильний вплив католицизму та набагато слабші позиції православ'я у Південно-Західному краї. Однак питання було надто делікатним, щоб вирішити його одним ударом. Йшлося про поділ сфер впливу на більшість населення краю – українських селян. Ліквідувавши або послабивши католицькі впливи, Російська імперія вибила б ґрунт з-під ніг землевласників польського походження, до яких належала і католицька церква, адже практично кожен монастир був великим землевласником із власними кріпаками, млинами, лісами та іншими угіддями.

Ніколи раніше російська влада не цікавилась становищем українських селян-кріпаків, які належали правобережним поміщикам. Однак тепер ця безправна, але чисельна маса населення привернула увагу уряду, адже вона могла стати потужним джерелом підтримки імперської політики. Раптом у політичних верхах навперебій заговорили про те, що католицька шляхта визискує, примусово наворачтає у католицизм православних селян, всіляко утискає православну церкву, яка тут мало не бореться за виживання. Микола I, який позиціонував себе захисником простого народу, не міг лишитись осторонь цього питання.

Грабіжницька за своєю суттю акція була спланована Головним управлінням духовних справ на чолі з Д. Блудовим. 3 грудня 1831 р. Комітет західних губерній затвердив правила конфіскації католицьких монастирів. Було визначено три категорії: а) релігійні ордени, які брали участь у повстанні; б) ордени, що володіли кріпаками-некатоликами; в) ордени, які не мали мінімальної кількості монахів, встановленої канонічними правилами. На основі інспекційних поїздок 1827 р. та 1828 р. Д. Блудов склав список, до якого ввійшли 304 монастирі та абатства західних губерній. Після Листопадового повстання було ліквідовано дві третини усіх католицьких монастирів [206, с. 490]. Акція ліквідації католицьких монастирів була дуже

вигідною уряду не лише в політичному, але і в матеріальному плані, адже вся власність монастирів перейшла державі.

Так би мовити «побічним ефектом» боротьби з католицизмом, а насправді добре спланованим кроком уряду стала ліквідація греко-католицької церкви, яка, в цілому, також пройшла без скільки-небудь значних випадків опору чи непокори. Імперський уряд і тут пішов шляхом найменшого спротиву – вищому духовенству колишньої греко-католицької церкви дарувались посади, аби заручитись їх підтримкою.

Одночасно з наступом на католицьку церкву, російська влада стала активно опікуватись православною, становище якої від цього тільки зміцніло. Вже в середині XIX ст. православ'я було релігією більшості в Київській губернії, кількість православних церков та монастирів, порівняно з католицькими, значно зросла. Станом на 1840 р. у Київській губернії було 1385 православних церков та всього 59 католицьких [206, с. 500].

Влучно підбив підсумки релігійної політики уряду та показав її наслідки для зміни настроїв місцевої правобережної шляхти стосовно російської влади П. Чубинський: «Урядові утиски та обмеження поєднали в тісний союз правобережне дворянство та духовенство, зробили їх інтереси солідарними. Володіючи свідомістю жінок, представляючи себе у світлі мучеників віри, а уряд в образі гонителя, ксьондзи розпалювали в них релігійний фанатизм і, таким чином, підтримували в польських сім'ях ворожість та ненависть до Росії, виховували в цих почуттях молоді покоління» [155, с. 228].

Оцінка ситуації П. Чубинським підтверджується осудливою характеристикою В. Антоновича сучасного йому шляхетського суспільства: «Якби визначити головні точки шляхетських переконань, то вийде, що в релігії повсюдно панував католицький фанатизм, потім був польський шовіністичний патріотизм, котрий виявлявся у ненависті до всього непольського, у вірі в те, що Річ Посполита мала цивілізаційну місію і неначе втратила свою самостійність через те, що од цієї місії не хотіла відступитися;

що вона між народами свята мучениця... У відносинах суспільних скрізь визнавався шляхетський принцип; шляхта, на її думку, була станом, котрий волею Бога і природи був утворений для того, щоб володіти краєм і людьми...» [282, с. 42].

Невід'ємним елементом репресивної політики в релігійному житті був наступ на освітню сферу. Більшість польських навчальних закладів знаходилась при католицьких монастирях, а тому відділити релігію від освіти дуже складно. Тим більше, як зазначалось вище, католицьке духовенство мало величезний вплив на виховання молоді, в тому числі, і на прищеплення їй патріотизму.

Першим кроком влади на шляху уніфікації всіх навчальних закладів імперії після Листопадового повстання 1830–1831 рр. було запровадження в них викладання російською мовою. На часі для Міністерства народної освіти постала потреба створення нового освітнього центру Південно-Західного краю, який мав замінити неблагонадійні освітні осередки польського національно-визвольного руху – Віленський університет і Кременецький ліцей, і тим самим протиставити польській системі освіти, створеній свого часу князем Чарторийським, нову освітню систему – невід'ємну складову загальноімперської моделі. Таким освітнім центром став відкритий у 1834 р. Університет святого Володимира в Києві, який, за задумом міністра, повинен був забезпечити «єднання польського юнацтва з російським у престольному місті Росії» [188, с. 11].

Першими ліквідовувались навчальні заклади при греко-католицьких та римо-католицьких монастирях, так звані парафіяльні школи. В публічних школах введено російську мову викладання та змінено навчальні програми. Середні школи в 1833 р. або ліквідовувались, або їх перетворено на публічні російські школи. З 1836 р. в педагогічному університеті в Санкт-Петербурзі припинили викладання польської мови для викладачів, які мали працювати в західних губерніях імперії [350, с. 155-156].

У Київській губернії на той час функціонувало три василіанські школи, всі були ліквідовані одразу після повстання 1830–1831 рр.: в Умані, в Каневі, в Овручі. Василіанське училище в Умані закрили ще в 1830 р. у зв'язку з можливою епідемією холери, принаймні так пояснювалось в офіційних документах. Хоча, очевидно, школу при монастирі закрили, аби послабити зв'язок між окремими учнями, які могли взяти участь у повстанні. Восени 1831 р. Уманський василіанський монастир російські війська перетворили на в'язницю для підозрюваних у польському повстанні. Тут у вересні під вартою знаходились шляхтичі Михайло Рафалович, Віцентій Дашкевич, Микола Андрієвський, Віцентій Кавунський, Федір Кавунський, Варфоломій Чеховський, Павло Формальський, Анастасій Дверницький, Ян Жебровський, Володимир Трзицинський, Зенон Кондрацький, селянин Томаш Махновець і ксьондз Норберт Конколович [204, с. 121]. Маєтності Уманського василіанського монастиря були передані до казни (села Гереженівка та Монастирок), а в 1832 р. закрито і сам монастир.

Наступ на польську освіту в краї, а точніше, на її залишки, продовжився після Січневого повстання 1863–1864 рр. Кожен приклад в шкільних підручниках, який можна було трактувати як польське національне виховання, переслідувався владою з особливою істерією. Поряд із численними закриттями шкіл, вилученнями підручників, заборонаю польських видань, уряд як ніколи раніше турбувався про поширення російської освіти, виховання дітей в любові до імператора та батьківщини – Російської імперії.

Особливо цим перейнявся Київський військовий губернатор, Волинський та Подільський генерал-губернатор О. Безак, який змінив на посаді досить ліберального М. Анненкова. У 1865 р. О. Безак доповідав імператору в Петербург про свої плани, виконані, щоправда, частково. Замість повітових шкіл планувалось відкрити 11 чоловічих прогімназій в трьох західних губерніях. Особливо успішні учні народних шкіл нагороджувались стипендіями. Росіяни, які виявляли бажання відкрити

школи, отримували від держави підтримку, в тому числі фінансову. Планувалось у кожній губернії відкрити 15 двокласних церковних православних жіночих шкіл, а також по 120 народних російських шкіл зі спеціальним педагогічним семінаром для нових учителів та окремою головною дирекцією [208, с. 44].

Генерал-губернатор вперше особливу увагу звернув на жіночу освіту в краї. Він зазначав, що жіноча освіта була повністю польською, керувалась особами польського походження. Справді, жіночою освітою здебільшого займались католицькі ксьондзи. О. Безак так говорив про це: «Керовані ними заклади служили і служать радше поширенню польських ідей та бунтарських нахилів, а не науці, опертій на релігію та моральність... Це найважливіший пункт у справі зросійщення краю. Власне, до цього часу головними пропагандистками бунтів були переважно жінки» [208, с. 44]. За умови повної відсутності в краї російських жіночих навчальних закладів, пропонувалось створення в трьох губерніях п'яти жіночих гімназій.

Якщо проаналізувати реальну дію всіх репресивних заходів уряду проти польського елемента в трьох західних губерніях до Січневого повстання 1863–1864 рр., то можна побачити цікаву картину. Незважаючи на утиски та репресії, уряд свято оберігав інститут кріпацтва в державі, а тому інтереси польських землевласників у цьому питанні були надійно захищені і гарантувались державою. Всі зусилля влади щодо послаблення польського впливу, як от створення системи закритих навчальних закладів з метою перевиховання у «великоруському дусі», військова служба тощо, не чіпали головних інтересів магнатів і падали тягарем на збіднілу шляхту, яка зливалась із народом. Ніякого особливого ефекту від репресивних заходів уряду не спостерігалось, хіба-що вони викликали роздратування, невдоволення та ріст затаєної ненависті до всієї Російської імперії. Все, що землевласники змушені були віддавати державі у вигляді відкриття російськомовних навчальних закладів, добровільно-примусових

пожертвувань, хабарів бюрократичній системі задля відстоювання своїх інтересів, вони потім повертали через визискування кріпаків.

Не зачіпаючи устоїв феодально-кріпосницького ладу, який був наріжним каменем панування великих польських землевласників на землях трьох правобережних губерній, російська влада нічого не могла вдіяти і з польським духом, який так прагнула викорінити. Реформи, спрямовані на це, торкалися окремих сфер життя, натомість в цілому лишали незмінними моральні орієнтири.

І тільки після відміни кріпосного права 1861 р., що передувало Січевому повстанню поляків, картина життя шляхти на українських землях стає іншою. Трансформується уклад життя, моральні цінності, економічне обличчя присутності шляхти в Південно-Західному краї Російської імперії змінюється.

Отже, після поділів Речі Посполитої Російська імперія отримала величезну кількість нових підданих і з ними багато проблем. Серед них – поява польського питання, яке ділилось на цілий ряд дрібніших проблем: питання адміністративного підпорядкування та управління, зросійщення польського населення, уніфікація польської освіти, судової діяльності в загальноімперському дусі, боротьба з потужним католицьким впливом в краї тощо. На першому місці стояло вирішення долі дрібної безземельної шляхти, яка не вписувалась до стану російського дворянства. З більшістю проблем російський уряд боровся аж до розпаду імперії, однак так і не вирішив до кінця. Польська національна ідея, позбавлена можливості реалізації в політичному житті, збереглась у повсякденному житті правобережної шляхти, яка, попри численні заборони, утиски, зуміла через домашнє виховання, сімейні традиції та цінності, сформовані століттями та незламні перед обличчям російської репресивної машини, передати її наступним поколінням.

Шляхта витворила особливий культурно-політичний світ, в якому мешкала, світ несхожий на жодний інший, притаманний еліті. Несхожість ця

полягала, насамперед, у кількості. Ніяка інша суспільна еліта того часу не могла похизуватись аж такою чисельністю – близько 10% відносно решти населення. Багатьом романтикам XIX ст. це дозволяло говорити про особливий суспільний уклад – шляхетську демократію. Цей міф давно розвіяно, однак шляхетська спільнота не перестає бути цікавою історією.

XIX ст. стало переломним у долі шляхти. Історичні перипетії наклали свій відбиток на її обличчя, змінили чисельний склад, звички, традиції, місце в суспільно-політичному житті держави, роль в історії. Впродовж XIX ст., спостерігаючи за трансформаціями всередині цієї спільноти, продиктованими вимогами часу та історичними обставинами, можна побачити наприкінці цього часового відрізка абсолютно інший суспільний продукт, який, проте, не розгубив ключових національних рис.

2.2. Шляхта Київської губернії в становій структурі Російської імперії

Листопадове повстання 1830–1831 рр. справило ключовий вплив на долю шляхетського населення Київської губернії. Невдовзі після повстання, у 1832 р., було видано указ, за яким правобережну шляхту було поділено на розряди. До першого розряду віднесено аристократію, дворянський статус якої було підтверджено дворянськими депутатськими зібраннями та Герольдією. Також сюди потрапляли шляхтичі, які володіли нерухомим майном та кріпаками, якщо навіть їх дворянський статус не був підтверджений легітимаційними установами. Другий розряд складала шляхтичі, дворянські претензії яких були визнані дворянськими шляхетськими зібраннями, однак їх не затвердила Герольдія та вони не володіли нерухомим майном з кріпаками. До третього розряду ввійшли шляхтичі, не затверджені в шляхетстві навіть дворянськими депутатськими зібраннями.

Доля представників усіх трьох розрядів була цілком очевидною. Шляхтичі третього розряду, як покаже час, були цілком декласовані і

приписані до категорій громадян та однодвірців, разом з тим, суттєво зменшивши чисельність шляхетського стану на Правобережній Україні.

Доля другого розряду виглядала досить сумнівно, зважаючи на те, що вони не володіли землею та кріпаками. Уряд імперії з пересторогою ставився до таких осіб, не поспішаючи затверджувати їх дворянські права.

Шляхтичі першого розряду могли найменше хвилюватись за свою долю. Наявність землі, маєтків, кріпаків були досить вагомим доказом для імперії при затвердженні у дворянстві [294, с. 192].

Історичні перипетії, пов'язані з ліквідацією третього розряду дворянства, були розглянуті вище. Тому тепер мова піде про долю великої магнатерії та середньозаможної шляхти, які ввійшли до складу дворян Російської імперії та були зрівняні з ними у правах, однак у своїй більшості залишались поляками, а тому спосіб їх життя, господарювання, їх прагнення, цілі часто кардинально відрізнялись від укладу життя та політичних орієнтирів російських поміщиків.

При вивченні та описі певного суспільного стану чи категорії населення перед дослідником неминуче постає завдання кількісного обліку цієї групи. Коли мова йде про шляхетський стан Російської імперії, на перше місце виходить проблема недостатньої кількості статистичних даних, які б допомогли відтворити чисельну картину їх присутності на землях Київської губернії, а також сумнівність достовірності даних, які вони містять.

Адже облік населення проводився різними установами, завданням яких не було отримання повних статистичних даних. На їх повноту і точність негативний вплив мали, здебільшого, адміністративні чинники (межі повноважень відповідних установ, специфіка поставленого завдання, використовуваний інструментарій збирання інформації, суб'єктивний чинник). Навіть у межах реальних можливостей губерньська адміністрація мусила ще рахуватись із активним переміщенням шляхти, викликаним економічною ситуацією та господарчими потребами [294, с. 193].

Не останню роль в неповноті статистичних даних відіграла традиційна недовіра шляхти до будь-яких починань уряду, в тому числі і до переписів населення, в підтексті яких завжди були закладені плани якихось змін.

Станом на 1827 р. в Київській губернії мешкали загалом близько 35,5 тис. осіб зі шляхетським статусом. Якщо вдатись до аналізу чисельності шляхти по повітах губернії, то вималюється наступна картина. Найбільше шляхти числилося у Таращанському повіті – 4799 осіб, далі за кількістю йшли Сквирський (4540 осіб) та Махнівський (4129 осіб) повіти. Більше трьох тисяч шляхтичів було у Липовецькому (3931 особа), Васильківському (3717 осіб) та Уманському (3232 особи) повітах. В Радомишльському, Звенигородському та Київському повітах проживали відповідно 2568, 2520, 2361 особа. Не набагато менше шляхетського населення було в Богуславському повіті – 1907 осіб. І, нарешті, в Черкаському та Чигиринському повітах числились, відповідно, 923 та 920 осіб [294, с. 202].

Для статистичного аналізу та обрахування шляхти після повстання 1862 р. можна скористатись дослідженням «Труды этнографическо-статистической комиссии в Юго-Западном крае», виданої 1872 р., проте усвідомлюючи її слабкі сторони. Автор розмежовує поняття «поляк» і «католик», зазначаючи, що не всі католики є поляками, більше того, переважно католики – це українські селяни. Загалом у Київській губернії нараховано 56346 осіб католицького віросповідання чоловічої і жіночої статі. У відсотковому співвідношенні до загальної кількості населення губернії це 3,4% та щодо загальної кількості православних – 4% [155, с. 277].

Кількість польського населення Київської губернії означеного періоду обраховується наступним чином: 15,3 тис. дворян, 1,7 тис. міщан та 2,4 тис. однодворців. Всього близько 19,5 тис. осіб. Серед поляків Київської губернії практично відсутні селяни, тоді як, наприклад, у Подільській губернії їх кількість сягала 5 тис. осіб [155, с. 289]. Загалом, польське населення Київської губернії можна було назвати шляхетським, особливо зважаючи на

те, що вказана кількість міщан та однодворців – це, в основному, ті ж шляхтичі, декласовані після Листопадового повстання.

Якщо припустити, що вся шляхта Київської губернії сповідувала католицизм, за винятком окремих випадків, які, зрештою, на загальну картину не впливали, отримаємо наступні дані кількості шляхетського населення по повітах: найбільше у Київському повіті – 2652 особи, Бердичівському (2314 осіб) та Липовецькому (1673 особи) повітах. Далі за кількістю йшли Сквирський повіт (1446 осіб), Звенигородський (1115 осіб), Васильківський (1096 осіб), Радомишльський (1035 осіб), Уманський (1007 осіб) повіти. Значно менше шляхти було у Таращанському (942 особи), Канівському (873 особи), Черкаському (802 особи) та Чигиринському (385 осіб) повітах [155, с. 280]. Загальна кількість шляхти Київської губернії становила близько 15 тис. осіб, що набагато менше, ніж перед повстанням 1830–1831 рр. На таке зменшення кількості шляхти значний вплив справила декласація.

Серйозні кількісні зміни польського населення Правобережжя спостерігались після Січневого повстання 1863–1864 рр. По-перше, перед обличчям серйозних намірів уряду остаточно зросійщити край і замаху на основу польського панування – землю, – багато польських родин визнали за краще «русифікуватись», перейняти російські звичаї, мову, аби зберегти свої статки і забезпечити в імперії добру долю своїм дітям. Це було однією із причин зменшення кількості польського населення, зокрема, і в Київській губернії. Колишні поляки тепер фігурували у переписах як росіяни.

По-друге, і це зазначено в офіційних статистичних звітах влади означеного періоду, природний приріст польського населення призупинився. Перепис населення 1897 р. показав, що кількісне співвідношення поляків до решти населення імперії становило 7%. У трьох українських губерніях їх мешкало 650 тис. осіб. На початку ХХ ст. кількість польського населення знову зросла і становила від 950 тис. до 1 млн. осіб, або це 9% від загальної кількості населення [350, с. 61].

Велика і середня шляхта складала основу дворянського стану Київської губернії після декласації. Така ситуація спостерігалась аж до того часу, поки уряд Російської імперії не став проводити політику заохочення переселення російських поміщиків із центральних губерній та жалування їм конфіскованих у поляків маєтків. Але й тоді чисельна перевага поляків хоч і змінилась у менший бік, але це не надто похитнуло їх становище.

Вже на кінець XIX ст. за підрахунками Б. Соловйова серед спадкових дворян 53 % складала росіяни, 28,6 % – поляки, 5,9 % – грузини, 5,3 % – тюрко-татарська група, 3,4 % – литовсько-латишська група, 2 % – німці. Серед особистого дворянства 81 % складала росіяни, 9,8 % – поляки, 2,7 % – німці, 2,2 % – грузини [276, с. 131].

У XIX ст. великі польські землевласники поступово втрачають свою велич і могутність, якою вони могли похизуватися в період існування Речі Посполитої, коли їх побоювались навіть польські королі і рахувались із їхньою думкою. Тепер же, через низку обставин, їхні імена звучали вже не так гучно, а їхнє місце в житті імперії часто зводилось до управління власними маєтками і ностальгії за минулими часами.

Цьому сприяла, по-перше, політика Російської імперії, якій не були вигідні впливові магнати-католики. Загравання з великими польськими землевласниками наприкінці XVIII – на початку XIX ст. змінилось політикою утисків, репресій та конфіскацій майна в середині XIX ст. Зменшенню могутності найбільших польських родів Київщини, в окремих випадках, сприяв розподіл маєтків між спадкоємцями. Так, до середини XIX ст. абсолютна більшість спадкових дворян були або малопомісними, або взагалі безпомісними, всі доходи яких склалися лише з платні, яку вони отримували за несення державної служби [276, с. 133].

Зниження могутності колись впливових родин допомагало збагатитись і «вийти в люди» сотням економів та посесорів. Ці нові власники з жадібністю накинулись на здобуту ними власність, «походячи із дрібної шляхти, вони у новому своєму стані залишились такими ж неосвіченими і

грубими, в цих поміщиків євреї-орендарі стали головними помічниками в управлінні маєтками, їх дворецькими, адміністраторами і управляючими на нарадах» [154, с. 77].

Характерною особливістю життя шляхти було те, що, незважаючи на рівень доходів, шляхта завжди прагнула в розкоші і розвагах не поступатись багатшим, навіть якщо це тягнуло за собою все більші борги. Більш детально цю особливість шляхетської ментальності характеризує Н. Старченко: «Поняття честі підштовхувало формально рівних поміж собою членів шляхетської спільноти до затаєної конкуренції в боротьбі за зовнішні ознаки престижу, адже збільшення честі одного, як за законом з'єднаних посудин, означало зменшення її в наступній. Боротьба за статус коштам інших дає дослідникам підставу говорити про честь як про «громадську власність», де місце особи та її самоповага були тісно пов'язані з думкою загалу. Носії цієї публічної ідентичності, що постійно перебувала під загрозою, були вкрай чутливі до найменших образ чи жестів, які члени спільноти могли сприйняти як такі. Потреба у захисті своєї репутації змушувала одразу на них реагувати, тим самим закладаючи конфлікт. Тобто честь, з одного боку, створювала напругу у соціумі, а з іншого – задавала межі етносу, за які поштивому шляхтичу заходити не годилося» [277, с. 25-26].

У гонитві за престижем та намаганнями зрівнятись із багатшими шляхтичами, здебільшого страждали українські селяни. Наслідком безвідповідального управління маєтками було погіршення їх становища, а то й розорення. Тоді як при розумному керівництві життя селян покращувалось.

Інколи траплялися ситуації, коли поміщики уболівали за майбутнє «своїх» селян. Також держава по-своєму піклувалась про становище кріпаків. Наприклад, поміщики зобов'язані були наглядати та не допускати старцювання серед селян. Власник маєтку в селі Рубежівка Київського повіту Рущиць в умовах неврожаїв наказав видавати кріпакам хліб у 1813–1816 рр. [216, с. 115].

Яскравим прикладом вболівання представників шляхти за долю селян є постаті відомих хлопоманів В. Антоновича і Т. Рильського, які своєю науковою діяльністю та конкретними діями показали сполонізованій шляхті шлях повернення до свого коріння. Наприклад, Т. Рильський ставився до місцевих селян як до рівних, чим немало дивував навколишніх панів. Він за власний кошт збудував та утримував церковно-приходську школу, в якій були кабінети фізики і хімії, а зимовими вечорами тут навчав писемності дорослих, захищав інтереси селян в суді, вчив їх економічній грамотності ведення сільського господарства і т.д. [196].

Однак, такі випадки вболівання за долю селян були радше виключенням, ніж закономірністю. Теза В. Антоновича про те, що лише одна особа зі ста не ображала селян морально, та не забирала матеріальні засоби до життя, є тому доказом [144, с. 82].

Більшу частину свого життя поміщики, як багатші, так і бідніші, проводили у маєтках. Тому їх побут і повсякденне життя незмінно обертались навколо села та його мешканців – українських селян, проходили у взаємодії з останніми, часто не безпосередній, а опосередкованій – через управляючих.

Хоч наскільки у побуті, звичках, поглядах на життя, у рівні освіченості селяни були далекі від поміщиків, однак складали з ними взаємопов'язаний і взаємозалежний симбіоз, союз, складений віками, по-своєму вигідний обом сторонам. Як поміщики, так і селяни сприймали одне одного як даність. Всі роботи в маєтку виконувались селянами. При цьому селяни повинні були встигати виконувати роботу на власній землі. Все господарство феодала було загалом універсальним і було покликане забезпечувати його різнобічні потреби. Головним об'єктом купівлі для поміщиків були предмети розкоші. А земельний наділ, який поміщик надавав селянину в користування, мав на меті забезпечити для маєтку відтворення безкоштовної робочої сили [216, с. 114].

За підрахунками Л. Губицького та Г. Мельника річний прибуток одного поміщицького господарства у Київській губернії складав у середньому 5 тис. руб. В той же час середній прибуток на одну особу в імперії складав 100 руб. Не варто забувати, що річний прибуток великих поміщиків значно перевищував середні показники. У багатьох економіях, разом з тим, взагалі були відсутні реманент та робоча худоба. Їхні власники здавали землю в оренду чи вдавались до застосування селянських знарядь. Це значно гальмувало розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Наявність поряд селянина із засобами виробництва, хай навіть примітивними, який потребував додаткової земельної площі, розбещувало поміщика, гальмувало розвиток його підприємливості [216, с. 114].

Невід'ємним і необхідним елементом симбіозу «поміщик-селянин» був єврей, який виконував найрізноманітніші функції в маєтку. Не буде перебільшенням сказати, що єврей виконував функцію панських очей, вух і рук, дбаючи про інтереси власника помістя, і не забуваючи про свої власні. Євреї виконували роль орендаторів, посесорів, кредиторів, управляючих та займали багато інших дрібніших посад.

Відколи євреї з'явилися на теренах Речі Посполитої, вони стали необхідним елементом у справі успішного функціонування господарчої системи, заснованої на шляхетському землеволодінні. Розуміючи «функціональність» єврея, його незамінність, гонорові шляхтичі, однак, сприймали його як людину нижчого сорту.

У Київській губернії євреї майже завжди були необхідним посередником між поміщиком, який продавав продукти, і покупцем. За дві чи за три копійки поступки на пуд чи чверть проти звичної ціни вони купували хліб у час безгрошів'я поміщика і перепродували його своєчасно купцям на пристані, або в міста [154, с. 78].

Часто, коли поміщикам потрібні були гроші, вони звертались за кредитами до євреїв. Умови такого кредиту були наступні: єврей давав необхідну суму на період до трьох-чотирьох місяців під 10-12% у місяць,

набагато рідше під 8%. Поміщик, задоволений поблажливістю кредитора, брав гроші, впевнено плануючи розрахуватись до означеного терміну. Але приходив час платежу, а в поміщика, зазвичай, не було коштів погасити кредит. Він просив відстрочки, євреї її давав під нові відсотки. Подібні відстрочки у кожному випадку повторювались кілька разів, отже капітал єврея зростав від відсотків. Часто поміщик з невеликим боргом, маючи кілька подібних кредиторів, ставав невідплатним боржником [154, с. 78].

При комерційних обертах поміщика посередництвом євреїв борги складали необхідну, неминучу умову. Всі боргові терміни в губернії закінчувались одночасно – під час Київських контрактів. Аби перед іншими поміщиками не виглядати боржником, шляхтичі будь-яким чином намагались погасити наявні кредити. З цією метою вони спродували продукти в час найнижчих цін, розпродували нерухоме майно, брали нові кредити, аби погасити старі. В такій ситуації євреї завжди були напоготові.

Статистична картина присутності польських землевласників у Київській губернії змінювалась протягом всього XIX ст., коливання їх кількості були тісно прив'язані до політичних подій. Так, наприклад, у 1811 р. поміщиків та їх дітей у губернії нараховувалось 1836 осіб. Однак після наполеонівських війн їх кількість суттєво зменшилась і становила 993 особи [156, с. 198], що пояснюється еміграційними процесами переважно на територію корінної Польщі, де Наполеон пообіцяв створити незалежну державу. Велику кількість маєтків їхні власники, які потребували коштів, змушені були закласти в обмін на кредити.

Надалі кількість поміщиків потроху зростала і в 1845 р. становила 1266 осіб окремо по повітах. Насправді ж, їх кількість була меншою, оскільки один і той же поміщик часто володів маєтками у різних повітах губернії [156, с. 198].

Поміщики становили найбагатший і найбільш забезпечений клас місцевого населення. Вони володіли $\frac{3}{4}$ всієї площі Київської губернії та $\frac{2}{3}$ населення. Окрім цього, їм належали капітали в кредитних установах, в

приватних руках, в промислових і торгових закладах, нерухома власність, а також земля, селяни, капітал в інших губерніях імперії та за кордоном. Точну картину всієї власності правобережних поміщиків встановити неможливо, проте очевидно, що вона була значно більшою, ніж представлено в офіційних документах. Щоправда, значна частина поміщицької власності була закладена за борги і кредити [156, 198].

Земельна та інша нерухома власність була розподілена між правобережними поміщиками нерівномірно. Майже половиною всіх земельних площ губернії володіла невелика група людей, які складали верхівку суспільства. Була і така група поміщиків, члени якої самотужки обробляли свої угіддя, або ж наймали робочу силу з місцевих селян.

Значні відмінності в майновому статусі спричиняли відмінності в рівні освіченості, способі та стилі життя, звичках. Однак об'єднавчим елементом цієї загалом неоднорідної групи була національна належність, римо-католицьке віросповідання. До впровадження інвентарних правил 1847 р. господарство поміщиків велось за старою польською системою. Національні риси зберігались в рисах характеру, розвагах [156, с. 202].

У другій половині XIX ст., за підрахунками П. Чубинського, вартість володінь шляхти оцінювалась в 225 млн. руб., а разом з викупними платежами селян за землю ця сума досягала 300 млн. руб. Шляхта, окрім цього, володіла 270 містечками, дохід з яких в сумі складав 25 млн. руб., їй належало 64 цукрових заводи (10 млн. руб.), близько 500 винокурень і 5 тис. млинів (15 млн. руб.). Якщо підрахувати всю цю власність правобережної шляхти і додати сюди будинки у великих містах, то вийде 400 млн. руб. Щорічний дохід із вищезазначеної власності розподілявся таким чином: з помість – до 20 млн. руб., з винокуріння і пропінації – до 3 млн. руб., із цукрових заводів – до 2 млн. руб., з містечок – до 2 млн. руб., з млинів – до 1,5 млн. руб., з будинків – до 1,5 млн. руб., а в сумі – близько 30 млн. руб. В середньому на кожного поміщика припадало 5 тис. руб. щорічно [155, с. 291].

Упродовж першої половини XIX ст. спостерігалось домінування земельної власності правобережної шляхти у Київській губернії. З часом, під впливом політики уряду Російської імперії зі зросійщення краю, тут збільшується відсоток російських поміщиків. За підрахунками Л. Губицького та Г. Мельника станом на 1863 р. на 280 російських поміщиків Київської губернії припадало 403052 десятини землі (або 23 % всієї поміщицької землі), а на 1055 польських поміщиків 1732163 десятини землі (або 77 % всієї поміщицької землі). Важливо те, що поміщиків Київської губернії українського походження у цих списках відносили як до росіян, так і до поляків. Наприклад, поміщики Конопаченки, Марченки, Ляшенки, Мірошніченки, Забіли, Нечаї, Виговські, Заремби, Мандрики, Бутовичі, Іскри, Мартоси, Абази, Чубинські, Мазаракі, Немиричі та десятки і сотні інших українських родин [216, с. 111].

Я. Мочернюк наводить дещо інші дані стосовно відсоткового співвідношення польських землевласників до російських станом на середину століття. За її підрахунками відсоток польських землевласників у Київській губернії досягав 87% [255, с. 97].

Січневе повстання як важливе соціально-економічне явище історичного процесу [143] стало рушієм серйозних змін у землеволодінні шляхти Київської губернії. В російського уряду остаточно розвіялись ілюзії стосовно лояльності та благонадійності польського населення. Попередні спроби зросійщення краю були визнані недостатніми, і увага зваерталася на сам характер польського панування на Правобережжі, в основі якого лежала земельна власність.

Для вирішення цього питання уряд вирішив змінити розстановку сил в Київській губернії шляхом залучення до купівлі землі росіян. На підставі Положення від 5 березня 1864 р. «Про продаж казенних земель з публічного торгу» для приватних осіб російського походження створювали усі необхідні умови, аби купівля землі стала привабливою в економічному плані справою [142, арк. 16]. Даний нормативний документ містив ряд вигідних

положень. Зокрема, новий власник міг не виплачувати боргу за маєток, борг залишався на маєтку. Виплату власник міг проводити викупними свідоцтвами по 5,5% від їх вартості, що було досить вигідно. Новий власник міг вільно займатись винокурінням, незалежно від того, до якого стану він належав. Ті купці, які ставали власниками У правобережних губерніях без кредиту та переводу боргу не менше 15 тис. крб. сріблом, отримували почесне громадянство. Тим же, хто не міг самотужки купити маєток, уряд надавав вигідні кредити в розмірі половини вартості на 37 років. Чиновники за відмінну службу взагалі отримували відстрочку на 22 роки. Для полегшення процедури оформлення земельної власності всі акти звільнялись від мита [255, с. 97].

Практично одночасно з цим указом було видано ще один, який забороняв особам польського походження купувати маєтки в дев'яти західних губерніях. Заборонялося навіть орендувати чи управляти маєтками, а процедура дарування, продажу, виокремлення і заповіту, обміну та різні інші види передачі майна вимагала згоди міністра державних маєтностей і генерал-губернатора [142, арк. 20].

Влучно охарактеризував земельне зросійщення західних губерній імперії М. Лесков: «Коли на двадцяти п'яти тисячах місць стане двадцять п'ять тисяч російських поміщицьких будиночків, та в них перед вікнами і на балкончиках задимлять двадцять п'ять тисяч самоварів..., то це вже буде не Литва і не Великопольща, а Росія» [214, с. 121].

Полякам-власникам секвестрованих маєтків надавався дворічний термін для їх продажу чи обміну. До таких поміщиків у Київській губернії належали: Федір Єловицький (маєтки Синиця, Кузьмина і Оситна Уманського повіту), Казимир Абрамович (Немиринці, Княжики, Слобода Карданівка Бердичівського повіту), Генріх Петровський (Великий Чернятин Бердичівського повіту), Валеріан і Геронім Огановські (Біла Бердичівського повіту), Генріх Сендзеловський (Біла Бердичівського повіту), Альфред Кучальський (Константинівка Бердичівського повіту), Іван Болсуновський

(Нові Прилуки Бердичівського повіту), Юліан Жизновський (Великі Гадомці Бердичівського повіту), Гонората Домбровська (Малий Чернятин Бердичівського повіту), Йосип Млодецький (Кошевата, Луки, Кислівка, Буда, Велика Березянка, Дубівка, Антонівка, Закутинці Таращанського повіту), поміщик Хоєцький (Тимошівка Сквирського повіту), спадкоємці Северина Сверошинського (Юрківці Липовецького повіту), Ярослав Чайковський (Ставки Радомишльського повіту), Фелікс і Себастьян Лобачевські (Баранівка Радомишльського повіту) [255, с. 97].

Під тиском уряду поляки змушені були продавати свої маєтки за півціни в короткі строки, інакше їхня власність переходила державі з виплатою незначних відсотків. Така політика зустріла шалений опір польського табору, було знайдено безліч шляхів обходу урядових указів, які стосувались купівлі-продажу землі. Зросійщення землеволодіння на Київщині йшло повільними темпами, на це було витрачено значні суми коштів, зусиль, однак, зрештою, це дало свої результати. До кінця ХІХ ст. відсоткове співвідношення польських та російських землевласників у Київській губернії значно змінилось. Російські землевласники володіли 20% всієї поміщицької землі. Якщо поррахувати грошову вартість всіх земель, то отримаємо наступне: цінність земельної власності поляків складала близько 180 млн. руб., а росіян – 45 тис. руб. Чубинський П. до росіян приписує також українських селян і вказує наступні цифри їх земельної власності: селянське землеволодіння досягало 4 млн. дес., які склали вартість в 120 млн. руб. Тому, якщо об'єднати земельну власність російських землевласників і українських селян усіх категорій, як це зробив Чубинський П., на противагу польським землевласникам, вийде незначна перевага перших [155, с. 290]. Але, об'єктивно, російські поміщики не досягли того рівня землеволодіння, який мали поляки, проте створили серйозну опору подальшому зросійщенню, на яке міг опиратись уряд у всіх своїх починаннях.

На думку Л. Горизонтова, «система етнографічного впливу на національну периферію імперії, якою в ХІХ – на початку ХХ ст. була російська колонізація, незмінно входила в арсенал методів, за допомогою яких самодержавство намагалось здійснювати контроль над окраїнами, впливаючи на загрозливі для держави процеси. Залучення російського елемента до утворення землеробських господарств було важливим (хоч і не єдиним) напрямом колонізаційної політики як в уявленнях урядових та суспільних кіл, так і, об'єктивно, з точки зору забезпечення безповоротності обрусіння «інородних» губерній імперії. Тільки маючи надійні форпости серед корінного сільського населення, можна було розраховувати на зміну національного обличчя все ще аграрного суспільства» [214, с. 121].

В умовах занепаду феодальних і поширення капіталістичних відносин набували особливого значення практичність, знання економічної кон'юнктури, вміння прораховувати наслідки господарської діяльності – риси, притаманні найбільш просунутій в економічному плані частині поміщицтва. Майбутнє належало поміщикам саме такого складу мислення й характеру. У першій половині ХІХ ст. поміщиків із підприємницьким хистом було обмаль, але економічні передумови для зростання такої групи існували [216, с. 112].

Поштовхом до ліквідації феодальної системи та запровадження капіталістичних відносин стала селянська реформа 1861 р. Її умови і визначили характер розвитку поміщицького господарства в Російській імперії. З одного боку, поміщицькі господарства були пережитками феодального землеволодіння, а з іншого – саме на їх базі сформувались перші осередки капіталістичних відносин. До того ж, великі поміщицькі господарства мали яскраво виражений підприємницький характер, адже значна частина виробленої продукції призначалась для експорту, а не тільки для задоволення власних потреб маєтку. Саме великі господарства Київської губернії у першій половині ХІХ ст. мали найсприятливіші умови для розвитку капіталістичних відносин [216, с. 116].

Проте реформа 1861 р. не могла швидко змінити свідомість дворян в їх ставленні до селян. Представники цих верств мислили і відчували в різних площинах, існували «в різних світах», приречених на конфлікт, не розуміли один одного на рівні як місцевих, так і загальнодержавних інтересів [236, с. 357].

Селянська реформа не змогла вплинути на вороже ставлення дворянства до селянства, і навпаки, адже дворянство і надалі прагнуло зберегти контроль над селянством, дворяни не вірили у спроможність селян забезпечити стабільний розвиток своїх господарств [236, с. 350].

Т. Рильський підкреслює, що погляди шляхти ні на йоту не змінилися за цілих 100 років, як і раніше селянство в їх очах існує тільки для того, щоб працювати на них [192]. Стосовно оцінки самими селянами «панської волі», то в річищі тотального домінування способу мислення, що тяжів до «повторення минулого в ситуації сучасного», в умовах фактично згубного для них варіанту «емансипації», вона виявилася прогнозовано негативною [322, с. 136].

На хвилі реформи громадські настрої на селі були негативними і до російського уряду, що проявилось в аполітичності та анархічності селян. Такі негативні настрої на селі посилювала та обставина, що ставлення до влади формувалося під впливом далеко не сприятливих для їхніх інтересів, але сприятливих для панів, заходів самодержавного режиму [322, с. 117].

В цей час актуальною видається звернення В. Антоновича до ополяченої української шляхти, в якому автор намагається переконати в необхідності змін для до селян: «...якщо ви переконалися з минулого, що католицько-шляхетська пропаганда на Русі призвела до самої сумної розв'язки, то відмовтеся від цієї пропаганди; якщо ви побачили, що особисте і поземельне становище селян викликає постійну з їх боку протидію, то взаємодійте з ними гуманніше та наділіть їх землею; якщо для вас ясно стало, що полонізація верхніх шарів Русі розірвала її народну єдність, але тим не менш не пішла на користь полякам, так умовте шляхту, яка живе на Русі:

нехай вона намагається щиро зробитися знову руською» [144, с. 82]. Загалом, заклик Антоновича не покращив стосунки між правобережною шляхтою та селянством, чому підтвердженням стане Січневе повстання, та його непідтримка селянами.

Окрім порядкування у власних маєтках, шляхта могла служити в армії, або ж робити чиновницьку кар'єру. Військова служба була долею, як правило, дрібно- та середньопомісного дворянства. Дворяни служили, але лише у тому випадку, коли служба давала чи обіцяла більші вигоди, ніж маєток, чи коли маєток дробився між багатьма спадкоємцями [216, с. 112] і військова кар'єра або посада чиновника ставала чимось на кшталт можливості «не втратити обличчя» і зберегти свою дворянську гідність.

Всупереч сподіванням російської влади, спроба залучити польську молодь до цивільної та військової служби, дала незадовільні результати. І це незважаючи на те, що цивільна служба була досить важливою для російських дворян. Кількість поляків була незначною серед осіб, які отримали вищу технічну освіту, а також в армії [212, с. 480].

Цікаво, що у 1834 р., за даними І. Фундуклея, відбулося різке зменшення загальної кількості усіх чиновників та військовослужбовців (див. Додаток 1 [156, с. 202]), що пояснюється післяповстанською реакцією влади на присутність польського елемента в управлінських установах та організаціях. Зважаючи на це, в 1838 р. генерал Маслов припустив, що асиміляція поляків проходила б швидше, якби в примусовому порядку відправляти їх по сто осіб щороку на навчання в Петербург в кадетські корпуси, в гірське, шляхобудівельне та юридичне училища. Після навчання їх варто було б відправляти на службу у внутрішні губернії Росії [206, с. 480]. Такі пропозиції були цілком в дусі того часу і відповідали реальним намірам російської влади будь-що «перевиховати» польське населення.

3 травня 1852 р. імператор видав указ щодо військової служби дворян польської національності – жителів західних губерній імперії, в тому числі і Київської. В перших рядках документу одразу йшлося про бажання влади

зрівняти пропорційне співвідношення польської шляхти та російських дворян на військовій службі та в рядах чиновництва. Зазначалось, що попередні надії уряду на це не виправдали себе, і діти багатих поміщиків, які могли б присвятити себе служінню державі, натомість байдикують. Нібито турбуючись про майбутнє польської нації, а насправді покладаючи великі надії на її асиміляцію, імператор наказував синів неправославних поміщиків західних губерній, які володіли не менш як сотнею кріпаків, після досягнення ними 18 років, віддавати на службу. Однак і тут було не все так просто: якщо чоловік успішно складав іспит, він ішов до армії в чині підпрапорщика або юнкера, а якщо не складав – його зараховували до рядових, щоправда, на правах дворян. Особи, які добровільно виявляли бажання служити, користувались пільгами. Вони, зокрема, отримували право вибирати, в якому полку та у яких військах будуть служити, але також повинні були скласти іспит [60, арк. 256].

Існував загальний перелік вимог для вступу на військову службу осіб дворянського походження. Згідно з цим документом, служити у війську могли особи, не молодші 16 років, морально та фізично здорові, кмітливі, не нижчі 2 аршин 3 вершків зростом [60, арк. 5]. Той, хто хотів служити, мав отримати певний рівень освіти. Так, особа зацікавлена у військовій службі, повинна була закінчити повний навчальний курс в університеті або в гімназії, і мати на руках оригінали документів, які це б підтверджували. Якщо ж таких документів особа не мала, то вона повинна була скласти в корпусному штабі спеціальний іспит. З документів ще вимагались оригінали метричних свідоцтв про народження та хрещення, видані Духовною консисторією. Копії, навіть завірені, до розгляду не приймались. Дворянин мав надати виписку зі справ дворянських депутатських зборів рідної губернії про своє походження, на якій також мав бути вказаний номер, під яким ці документи були передані на розгляд Герольдії. Якщо ж особа з якихось причин не могла надати документів, що підтверджували її дворянське походження, то їх могли замінити формулярні списки рідних і родичів, які служили, або копії з грамот

пожалуваних їм орденів, завірені в Губернському правлінні. На цьому бюрократична процедура прийому на службу не закінчувалась. Необхідно було отримати свідоцтво від повітового або губернського предводителя дворянства про те, що він не бачить перешкод для служби даної особи. Окремим питанням був фінансовий бік служби, тобто чи може особа сама себе утримувати, чи ні. В обох випадках потрібно було підготувати документи, які підтверджували це. У випадку фінансової неспроможності особа мала надати свідоцтво про це, отримане від губернських предводителів дворянства та цивільного губернатора, а якщо статок дозволяв, то потрібно було взяти документ у предводителя дворянства з описом майна.

Тому дворяни, які з певних причин не могли надати всі необхідні документи, або не складали іспит, до армії не приймались зовсім, або направлялись в навчальні карабінерні полки, навчальну артилерійську бригаду, навчальний саперний батальйон, або ж у війська окремих корпусів: Кавказького, Оренбурзького, Сибірського та Фінляндські лінійні батальйони [60, арк. 5].

Цивільна служба для дворян завжди була менш привабливою за військову. Навіть до звільнення дворянства від обов'язкової служби половина всіх чиновників були простого походження. Починаючи з 1827 р. служба у цивільних відомствах, як правило, була доступною лише для спадкових дворян, а також для синів особистих дворян, офіцерів і чиновників, православних службовців, комерц-радників, купців першої гільдії, вчених, художників і канцелярських службовців. Але потреба в освіченому персоналі перевищила перевагу держави до привілейованого стану, і законом 1827 р. освіта могла компенсувати недолік нижчого походження, а з 1856 р. правила підвищення в чинах стали однаковими для всіх чиновників, незалежно від стану [203, с. 192-193].

За імператорським указом 1852 р. польські юнаки, які виявляли бажання перебувати на цивільній службі, повинні були визначитись, де саме,

але обов'язково у внутрішніх губерніях Російської імперії. Від служби звільнялись ті чоловіки, які були єдиним сином у сім'ях [60, арк. 256].

Клас місцевих чиновників складався, в основному, із осіб дворянського походження, які або вже мали статус дворян, затверджений Герольдією, або тільки подали документи на її розгляд. Чиновницька служба також давала шанс отримати дворянство особам, які значно просунулись по службовій драбині. Але таких були одиниці.

До складу чиновників входили або самі поміщики, або ж члени їх сімейств, посесори, управляючі та офіціалісти. В основному це були особи польського походження римо-католицького віросповідання, які в особистому спілкуванні користувались польською мовою, однак добре володіли російською, необхідною в діловодстві та судочинстві. Незначний відсоток усіх чиновників Київської губернії складали особи, які належали до дворянства внутрішніх губерній Росії та Лівобережної України, але займали вони в основному вищі керівні посади, куди польський елемент не допускався.

Чиновницький дохід складали державні виплати та володіння якимось особистим майном (маєток, будинок тощо). Звісно, рівень заможності чиновників, особливо нижчого рангу, був меншим, ніж поміщиків, однак дозволяв, при розумному ставленні до коштів, почуватись достойно в суспільстві. Зарплата чиновника в середньому складала 236 рублів сріблом [156, с. 204].

Склад чиновників та військовослужбовців у відставці також був доволі строкатим, що стосується віросповідання, походження, мови. В основному, це також були поляки. Дохід більшості з них складала державна пенсія, деякі мали невелику власність: хутори, землі, будинки в містах. Багато з них проживали у повітових містах, містечках, поміщицьких та державних маєтках на правах чиновників: наймали маєток або його частину та обробляли землю завдяки найманим робітникам. Ті ж, хто не мав ані власності, ані пенсії, жили випадковими заробітками: переписували папери,

займали економічні та інші посади. Пенсії отримували 115 цивільних відставних чиновників та 543 військових у відставці [156, с. 204].

Після втрати поляками державності єдиним джерелом збереження свого національного обличчя стало домашнє виховання і шкільне навчання. Поки влада Російської імперії вирішувала більш нагальні питання щодо адміністративного управління краєм та інкорпорації правобережної шляхти до станової структури імперії, освіта молоді залишалась незмінно польською прерогативою.

Щоправда, за часів Катерини II почались розмови про необхідність зросійщення цієї ланки польського життя у Південно-Західному краї, однак згодом за ліберального Олександра I такі розмови припинились.

На новоприєднаних землях освітніми питаннями займалась Едукаційна народна комісія, під керівництвом якої перебувала ціла мережа освітніх закладів. Значна кількість учнівської молоді здобувала освіту в парафіяльних та монастирських римо-католицьких і греко-католицьких школах. Про недоліки такої системи освіти, зосередженої в руках католицького духовенства, зокрема і єзуїтів, невдовзі заговорив Т. Чацький – людина непересічного характеру, з блискучою освітою та чудовий організатор. Саме йому судилось стати реформатором застарілої системи польської освіти.

Реформи в освітній галузі розпочались у 1803 р., коли Т. Чацького було призначено генеральним візитатором училищ Київської, Волинської і Подільської губерній [260, с. 108]. Головним недоліком існуючої освітньої системи, на його думку, було тотальне панування середньовічних методів навчання, вивчення обмеженої кількості предметів, пропагованих єзуїтами, що не відповідало вимогам часу.

Головними навчальними закладами, в які шляхта Київської губернії відправляла своїх дітей на навчання, були Київська та Віленська духовні академії. Останній підпорядковувались три з десяти шкіл: Житомирська, Кременецька, Луцька. Після третього поділу Речі Посполитої число учнів у школах значно зменшилось, освіта перебувала на дуже низькому рівні

розвитку. Наприклад, у Київській губернії на 999 жителів всього одна особа відвідувала школу [260, с. 108].

Т. Чацький став засновником та ідейним натхненником якісно нової школи – Кременецької гімназії, якій судилось стати колицкою польського національного духу, виховання патріотизму, збереження національних традицій. За роки існування гімназії вона стала найпопулярнішою серед польської молоді всієї Правобережної України.

Велика увага приділялась вивченню мов: польській, російській, латинській, французькій, німецькій. Окрім мов, учні вивчали арифметику, мораль, географію, логіку, фізику, історію природи, хімію, загальну історію, право, літературу тощо. Місто Кременець перетворилось на справжній центр польської освіти, куди з'їжджалась молодь з усього краю. Тут існували й інші навчальні заклади та курси: школи гувернанток, вчителів, механіків, хірургів [260, с. 108].

Ю. Земський, посилаючись на Т. Бобровського, В. Антоновича, І. Франка, вказує, попри позитивні зміни у системі польської освіти, на інтелектуальний занепад в середовищі заможної шляхти, спричинений побутованням думки про те, що «політичну свободу гарантує лише багатство, а освіта – це справа, не гідна «кращих людей» [224, с. 117].

В середині XIX ст. у різних навчальних закладах Київської губернії навчалось 2146 дітей. Для порівняння: в Подільській губернії цей показник складав 1461 особу, а у Волинській – 1739 осіб. В сумі – 5346 осіб, поляків серед них – близько 4000. Досить значна кількість, однак це всеодно менше, ніж перед повстанням 1831–1832 рр. Після 1832 р. кількість польської молоді в навчальних закладах Російської імперії скоротилась на 50%, проте навіть у 1840 р. ця кількість складала більше 40% від усіх учнів в середніх навчальних закладах держави [206, с. 479].

Серед навчальних закладів, які відвідувала шляхта в Київській губернії були: Університет святого Володимира, Інститут благородних дівчат,

гімназії, пансіони для дворянських дітей, пансіони для дітей бідних дворян, Межовий інститут, повітові та приходські школи [206, с. 480].

Навчальна програма в російських гімназіях включала наступні предмети: Закон Божий (православного чи католицького віросповідання), граматику, географію, російську словесність і логіку, латинську мову, латинську літературу, німецьку мову, французьку мову, арифметику та геометрію, математику і фізику, історію і статистику, чистописання, малювання [206, с. 477-478]. Традиційно, велика увага приділялась вивченню мов, однак для польської місця не знайшлося.

Великою популярністю користувались приватні пансіони. Кількість учнів тут особливо зросла після впровадження урядом репресивної політики в освітній сфері. Це пояснювалось просто: влада не завжди могла контролювати приватні навчальні заклади, нав'язувати їм свої вимоги до навчальних програм тощо. Практично, пансіони стали після домашнього навчання єдиним місцем, де можна було вивчити польську мову, ознайомитись із творами класиків польської літератури, отримати освіту та оминати російську школу.

На початок XIX ст. відомо про функціонування в м. Києві трьох приватних пансіонів: пансіон відкритий іноземцем Іваном Борецьким 4 вересня 1801 р., французьким капітаном у відставці Карлом Компаньоном в грудні 1802 р. та відкритий 20 березня 1803 р. пансіон вдови секретаря (?) Кароліни Штуць [253, с. 451].

На території Київської губернії, за підрахунками В. Доманицького, без врахування перерахованих закладів м. Києва на поч. XIX ст. нараховувалося також чотири приватних пансіони: в м. Смілі, в м. Звенигородці, жіночий пансіон француза Louis de Petit і в м. Христинівці – француза Germain [145, с. 454-455].

Цікаво, що російська влада та деякі впливові представники правобережної шляхти були не задоволені функціонуванням закладів такого типу через сильний вплив європейських віянь. Для влади – це небезпека

поширення визвольних ідей, а для шляхти – недостатність уваги до збереження вікових традицій.

Після польських повстань і наростання антипольської істерії в урядових колах освітні можливості поляків були значно урізані і зводились до навчання в тих навчальних закладах, які визначала держава, і в тих кількостях, на які держава вказувала. В Університеті святого Володимира, де перед повстанням 1863 р. більше половини студентів були поляками, згодом було встановлено кількісне обмеження на прийом абітурієнтів-поляків, яке не повинно було перевищувати 20% від загальної кількості студентів [208, с. 45].

З великою обережністю влада відпускала польську молодь на навчання за кордон, справедливо побоюючись послаблення свого впливу на неї. Варшавський університет, який російській владі було не так легко контролювати, був вершиною таємних мрій молоді та її батьків. Так, у 1867 р. поміщиці з-під Канева Юлії Ячевській було відмовлено у видачі паспорта для виїзду до Варшави зі своїми трьома дітьми. Генерал-губернатор чудово розумів справжні мотиви виїзду – уникнення російської школи [208, с. 46].

Політика російського уряду в освітній сфері, національно-визвольний рух поляків, закриття польських шкіл – усе це значно впливало на процес навчання. Часто учні та студенти змушені були переривати навчання, покидати школи, надіючись довчитись в майбутньому. «Навчальні заклади випускали молодь розбещену, незважаючи на сувору дисципліну, особливо із середовища дрібної та середньої шляхти, яка ледве навчилась писати і говорити російською, однак міцно зберігала в пам'яті всі шляхетські оповіді, почуті ще в дитинстві через сімейне виховання, – писав П. Чубинський – Вона вся залишалась в краї і вимагала собі тут місця і посади, але, зустрічаючи перепони на шляху досягнення своїх цілей з боку урядових розпоряджень, переходила на бік невдоволених владою, і, таким чином, збільшувала кількість шляхетського пролетаріату, який останнім часом став

зручним матеріалом для польської агітації і який завжди готовий скласти хвіст будь-якого політичного руху» [155, с. 227].

Таким чином, влада, намагаючись через освіту нав'язати шляхетській молоді вигідні їй цінності, сама ж створила умови для зростання невдоволення та пасивного опору значної частини польського населення, яке, хоч і до часу приховувало це під маскою лояльності уряду, однак ніколи не змирилось із таким станом речей.

Отже, ХІХ ст. стало часом, сповненим випробувань для польського народу, затаєних надій на краще майбутнє. Щоденне життя, на яке сильний вплив справляли політичні перипетії, трансформувалось під їх впливом, поступово модернізуючись згідно з вимогами часу, позбавляючись від вікових традицій та культурно-історичних нашарувань.

Першим ударом, який дещо похитнув традиційний уклад шляхетського життя на землях Правобережжя, стала інкорпорація цих територій до складу Російської імперії. Нова держава, нові закони та політика вимагали від шляхти гнучкості не тільки у громадській поведінці, але і в щоденному житті, межі приватності якого почали поступово розширюватись та розмиватись (мова про це піде в Розділі 4). Як показав час, особи, що вирішили не йти на компроміс із імперією, були нею викинуті на задвірки життя, натомість ті, хто відкрито не показував свою нелояльність російському уряду, змогли зберегти свої маєтки та, навіть, зручно влаштуватись у нових історичних реаліях.

Російська імперія, інкорпорувавши величезні території колишньої Речі Посполитої, впродовж ХІХ ст. намагалась так організувати тут управління, аби перетворити ці землі на органічну частину держави, а її мешканців, зокрема і правобережну шляхту, – на покірних підданих. Адміністративна перебудова Південно-Західного краю звелась до підпорядкування єдиному центру, замість воєводств створювались губернії.

Уніфікація до загальнодержавних стандартів торкнулась усіх сфер життя мешканців Київської губернії. Судова сфера, діловодство, освіта

знали великих змін в бік зросійщення, національні польські риси, притаманні цим сферам, поступово стирались, стаючи все більш російськими, а, відтак, більш бюрократизованими, обростали потужним чиновницьким апаратом.

Зросійщення традиційно стало головною зброєю уряду в боротьбі з проявами польського національного духу і сепаратизму. Ключовими в справі зросійщення були польські повстання – Листопадове та Січневе, які ставали каталізаторами серйозних змін у житті краю. Після кожного повстання антипольські настрої набували характеру істерії, поляки замінялись на державних посадах росіянами, зросійщувалася освіта, польська молодь в повній мірі не допускалась до отримання вищої освіти.

Правобережні поміщики, в руках яких перебувала більша половина всієї території Київської губернії, з часу занепаду Речі Посполитої повністю втратила свою політичну вагу. В умовах боротьби із польськими впливами в губернії уряд проводив політику стимулювання російського землеволодіння, яка дала свої позитивні результати. У цих складних умовах у краї починають зароджуватись та розвиватись капіталістичні відносини.

Трагічною сторінкою в історії шляхти Правобережної України стала декласація безпомісних шляхтичів. Цей крок уряду підірвав традиційно сильну та чисельну спільноту шляхетської еліти, а правобережних поміщиків, які змогли надати документи-підтвердження свого шляхетського статусу, було включено в стан російського дворянства.

Політика російського уряду, спрямована проти польської національної ідеї, дала свої результати. Однак до кінця її знищити не вдалось, навпаки, репресивні зусилля Російської імперії налаштували більшість поляків проти всього російського, навчили лояльності, але не знищили ідею польської державності.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ.

Громадсько-політична діяльність в ХІХ ст. була все ще прерогативою чоловічої частини шляхетського населення Київської губернії. Їм належало провідне місце у вирішенні різноманітних громадських питань, жінка залишалась берегинею домашнього вогнища та істотою, в цілому, без особливих прав. Однак нарів час для початку трансформації патріархального суспільства, яке вже не відповідало вимогам часу. Жінки починають брати активну участь в суспільному житті. Не менш важливу роль, особливо на фоні бурхливих подій національно-визвольної боротьби, у громадсько-політичному житті відіграла молодь та церква.

3.1. Чоловіки у громадсько-політичному житті

Повсякдення – поняття багатогранне. Досить складно охопити поглядом усі складові, з яких воно складається. Однак, зважаючи на обмеженість дослідження деякими рамками, все ж вважається доцільним звернути окрему увагу на питання участі правобережного шляхетства у громадському житті Російської імперії.

Життя поза межами дому передбачало участь у суспільній, громадській діяльності, було виразником ідеалів, переконань, поглядів на події, які відбувались у суспільстві. Якщо ж говорити про громадську активність шляхти, то головним її визначником у ХІХ ст. стала національно-визвольна боротьба за відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

В історії шляхти Правобережної України доцільно виділити три перехідних стани (часткове зрушення в сталих буденних соціальних структурах під тиском революційних, модернізаційних і т. ін. процесів) [234, с. 389]. В результаті другого поділу Речі Посполитої (перший перехідний стан) та за наслідками указу Катерини ІІ від 21 квітня 1785 р. багата шляхта,

зрівняна в правах з російськими дворянами, не тільки не відчула змін у своєму привілейованому становищі, а навпаки, отримала всі умови для розвитку в нових реаліях часу.

Консервацію старопольських порядків у повсякденному житті шляхти у першій третині ХІХ ст. змальовує у своїх спогадах Т. Бобровський. Автор зазначає, що в регіоні майже не відбувалися суспільні рухи, час збігав за господарським турботами, світськими забавами та полюванням. Правобережні поміщики, в тому числі і їх репрезентанти – повітові та губернські маршалки шляхти (предводителі дворянства) і члени різних комісій, продовжуючи користуватися Литовським статутом, погано знали російські закони [232, с. 5].

Ще одним характерним явищем в житті шляхти першої третини ХІХ ст. була суспільна та політична пасивність більшості її представників, чому підтвердженням є зроблені Д. Бовуа підрахунки про низьку залученість польських дворян до державної служби [206, с. 528].

Поступки російського уряду, які сприяли на перших порах після інкорпорації Правобережної України консервації старопольських традицій, все одно не задовольнили ні місцеву шляхту, ні російський уряд. Шляхту, яка звикла бути першою скрипкою в Речі Посполитій, не влаштовувало другорядне становище у суспільстві, а російський уряд, проводячи політику загравання, активно шукав способів розправи над таким чисельним і нетиповим для імперії елементом.

Наслідком цього протистояння стали Листопадове та Січневе повстання (другий і третій перехідні стани), які, спричинивши зміни політичного підходу у розв'язанні російським урядом проблеми «внутрішньої» анексії шляхти в плані релігії, культури та освіти не могли не вплинути на повсякденний зміст її життя.

Аристократам судилося відіграти двояку роль у визвольних змаганнях ХІХ ст. Як і в попередніх своїх експансійних починаннях, Росія йшла на співробітництво з регіональною елітою. Ті представники шляхти, які

підтримали політику Російської імперії, змогли забезпечити собі міцний матеріальний фундамент в реаліях нового часу. Повсякдення цієї групи шляхти не зазнало значних трансформацій в соціальному та політичному аспектах. Лояльні шляхтичі кооптувалися в імперську знать, підтверджувалися їхні земельні маєтки разом із залежними селянами, вони включалися в місцеве управління [228, с. 68].

Як зазначає В. Перерва В., «космополітичні погляди багатої шляхти, як правило, породжували невизначеність в громадсько-політичній позиції її представників та розділяли родини». Найбільш характерним прикладом є родина Ф. Браницького – лідера проросійських конфедератів. Його дружина, православна графиня Олександра, славилася в регіоні своєю меценатською діяльністю. Дуже важливим напрямком її благодійності була постійна щорічна підтримка церковнопарафіяльних шкіл, фінансування будівництва православних церков та нових приміщень для міністерських навчальних закладів (здійснювалася вже після смерті графині за умовами її заповіту). В той час, як О. Браницька своєю меценатською діяльністю демонструвала вірність царському престолу, її нащадки недолюбували Росію і, всупереч офіційній версії, таємно брали участь у фінансуванні польського повстання [262, с. 346, 400].

Початок боротьби за вихід зі складу Російської імперії та відновлення власної незалежної держави в середовищі середньозаможної шляхти (ідеологи та головні поборники повстання) відзначився хвилею патріотизму, трансльованого через творчість, фольклор, одяг та інше. Громадянським обов'язком патріота-шляхтича була готовність віддати життя за Батьківщину, про що свідчать зібрані А. Белчіковською пісні та поезії. Прочитуємо слова-заклик з пісні «Бог, Свобода! Незалежність, Смерть!» (див. Додаток 2 [323, с. 121]) до чоловіків та жінок:

Будь готовий, будь готова,
За Вітчизну життя віддати.

Спеціально підготовлені агенти повстання шукали різні способи підняти патріотичні настрої серед шляхти, розміщуючи замітки в газетах, складаючи та поширюючи заклики, відозви та резолюції. Наприклад, в газеті «Добра Полячка» знаходимо замітку такого характеру: «Як Поляк останню краплю крові проливає за Батьківщину, так в серці Полячки поряд з солодкими почуттями патріотизм та ентузіазм до незалежності займають перше місце» [320, с. 56].

Серед шляхти стає популярно поширювати в колі своїх знайомих заборонену літературу патріотичного характеру. Так, у 1834 р. до поліції потрапив дворянин І. Яворський за розповсюдження забороненого цензурою патріотичного твору А. Міцкевича [62, арк. 12].

На відміну від магнатів, яким було що втратити, «багаточисельна дрібна братія (неосвічені, збіднілі безземельні дворяни-нахлібники) була готова до будь-якої послуги, до бійок, до розгулу, до війни» [262, с. 18-19], принаймні, так стверджували російські чиновники. Однак, факти свідчать про інше. За підрахунками Ю. Земського, Листопадове повстання на Правобережжі не підтримали не лише селяни, але й, почасти, найбільш бідна, безземельна шляхта [189].

Безпосередньо під час подій 1830–1831 рр. небайдужа шляхта (більше середньозаможна група) виявляла свою громадсько-політичну позицію, таємно допомагаючи активним учасникам повстання організувати заготівлю зброї, одягу, харчів, грошей, проводити агітацію серед шляхтичів та селян. Так, управляючий маєтком поміщика Чацького в м. Брусилів Радомишльського повіту дворянин Ястрембський займався заготівлею зброї: напівшабель в ножнах, пік та рушниць [125, арк. 6-7]. Поміщик Таращанського повіту селища Богуславки Франц Шидловський купував сукно та шив чоловіче вбрання для повстанців. Поміщик Липовецького повіту містечка Цибулів Іполит Рогозинський постачав повстанців заготованими селянами, грішми, кіньми, бричками, хлібом, маслом, чаєм та горілкою. Управляючий помістям графині Браницької у містечку Ставище

наказав виготовити піки, підготувати коней, пошити кафтани [128, арк. 2-14]. В результаті такої діяльності в повсякденні будні шляхти входять поняття «патріотизм», «конспірація», «арешти» та «заслання».

Часто було так, що підпільна діяльність економів покривалася їх господарями – магнатами, які, боячись втратити отримані від уряду привілеї, таємно фінансували польську справу і мріяли про перемогу повстання.

Навіть після розгрому повстання, будучи під загрозою викриття, деякі особи продовжували надавати свою підтримку полоненим та арештантам. Наприклад, під час переводу полонених учасників повстання із Житомира до Києва, в час перепочинку біля хутора Березівка Київського повіту три чоловіки і дами на бричках передали полоненим велику кількість білизни та суконь [120, арк. 1].

Після поразки Листопадового повстання імперська машина розпочала безкомпромісний наступ на шляхту. Першим його проявом стала спроба максимальної ізоляції правобережної шляхти від зайняття державних посад різного рівня. Особи, які займали чиновницькі посади, будучи розсекреченими в підтримці повстання, за Найвищим указом від 4 червня 1831 р. були звільнені з посад, а на їх місце призначалися особи, які не були запідозрені в симпатіях національно-визвольній боротьбі. З-поміж інших під це розпорядження потрапив Каетан Гурський, писар повітового суду м. Махнівки [28, арк. 1-5].

Вже 9 вересня 1831 р. шляхта, яка брала участь у повстанні, але добровільно здалася, за указом Сенату по I Департаменту за № 71762 «Про дозвіл повертатися на попередні посади», отримала шанс повернутися на робочі місця, але, як згодом виявилось, повертали лише «достойних» (тих, хто зміг довести свою вірність уряду) і в обмеженій кількості [1, арк. 115].

Обмеживши доступ шляхти до політичного життя, влада створює всі умови для її відходу від громадського. Вже з 1831 р. Т. Бобровський відзначає загальну апатію та депресію в шляхетському середовищі, відсутність інтелектуального руху, коли в світському спілкуванні «мало було

їжі для розуму і багато праці для вух, які всі околичні плітки по кілька разів у різних редакціях мушили терпеливо вислуховувати» [232, с. 5-6], що свідчить про успішність прийнятих владою заходів.

А вони не обмежилися наступом на фізичних осіб. Влада вирішила наглядно продемонструвати населенню імперії зміну перестановки сил в регіоні на свою користь, увівши в дію розпорядження про заміну у містах та сільських місцевостях вивісок польською мовою на російські [67, арк. 1]. Ніби нічого особливого, але мемуари тих часів рясніють обуреннями про зміну характеру населених пунктів та їх зовнішнього вигляду з польського на російський. Це нововведення стало ефективним психологічним прийомом «безмовного», але повсюдного нагадування хто є «господарем».

Ю. Земський зазначає, що безпосередньо зміни, які торкнулися заможної шляхти, проявилися в утвердженні найгірших рис обивательського життя – повній байдужості до всього, що відбувалося поза межами світу «обивательської культури» або ж, навпаки, – відбувався лицемірний та улесливий пошук засобів зближення із російською адміністрацією [189].

Попри ізоляцію шляхти від політики, царизм був не проти включення представників благонадійної заможної шляхти в орбіту політичного життя держави. Адже через державну та військову службу легше було знищити у них «польський дух», змусити вивчити російську мову, запровадити у їхньому середовищі російські звичаї [262, с. 40].

Проти середньозаможної шляхти почалася пропаганда не на користь останньої. Середню шляхту сприймали як небезпечний епіцентр визвольної активності. Проблема полягала ще й у тому, що влада ще не придумала способу знищення її впливовості так, як це буде зроблено з дрібною шляхтою.

Сприйняття середньої шляхти владними установами Імперії простежується в доповіді генерал-губернатора В. Левашова Миколі I «Про стан Київської, Подільської та Волинської губерній за 1839 р.»: «Будь-який випадок в Європі вони трактують на свою користь, видумуючи небувалі

пророцтва про відновлення Речі Посполитої через Туреччину, надіються на єгипетського пашу. Через своє ледарство не служать, а службу вважають для себе приниженням. Зберігши після декількох десятирок років повстанський дух займаються одними політичними чутками та мріями. Мають авторитет над дрібними дворянами» [48, арк. 23, 42-45].

Проте, найбільший удар отримала дрібна шляхта. За словами вже згаданого Д. Бібікова: «Дрібне дворянство завжди готове до заворушень, бо йому немає чого втрачати, а заробити є надія. Дрібне дворянство в мирний час нікчемне та індивідуальне. Без будь-якого сумніву, через нікчемність свого характеру та прийнятими владою заходами, воно не здатне до якихось небезпечних дій, але залишене саме на себе, завжди готове до таємних підступів, підбурення та організації всіляких заворушень» [48, арк. 43-45].

Уряд, який уже довгий час виношував план розправи над цією «незручною» групою, отримав юридичні та «моральні» підстави для його втілення. 31 жовтня 1831 р. Микола I видав указ «Про однодвірців і громадян західних губерній». Цей указ не тільки позбавив значний прошарок шляхти, який не мав землі та кріпаків, а за своїм побутом був близький до простого народу, їхніх дворів і господарств, а й знищив їх шляхетську належність [238, с. 123-124], перетворивши у податний стан. Для цієї групи шляхти болючішим ударом виявилось не позбавлення економічних привілеїв, а відібрання гідності, яка відігравала велику роль в їхньому житті [209, с. 144].

Як показав час, В. Левашов не помилився в оцінці середньої шляхти як джерелі визвольних ідей та патріотичних настроїв, але помилився у своєму твердженні про нездатність дрібної шляхти до небезпечних дій. Під тиском репресій поступово набирають обертів їх сподівання на повернення своїх прав та привілеїв через збройну боротьбу.

Серед населення наростає невдоволення політикою уряду. Знайдені критичні замітки політичного характеру у Йосипа Завадського, повіреного рафінадної торгівлі графів Браницьких, який проживав в Києві та с. Ольшані Звенигородського повіту, є тому підтвердженням. Як встановило слідство,

замітки були написані під впливом статей, надрукованих в іноземному виданні «Independence Belge» та львівському журналі «Dziennik Literacki» за 1861 р. Називаючи Російську імперію великою пустою країною варварів, Й. Завадський говорить, що: «Уряд виник з народу, але між ними немає подібності. В народі завжди помітна доброта, між тим, як уряд, зазвичай, представлений жменькою привілейованих правителів. Через це весь зміст його політики характеризується невблаганною жадібністю та гордістю, що породжують завойовників, які не знають меж... Петрівська система, яка приносить всіх і все в жертву для Імперії, була так придумана для народу, як вуздечка і кий для коней».

На 3-й сторінці заміток знаходимо засудження автором угодників царського режиму: «Якщо дорожиш московським золотом, Петербургом і Невським проспектом більше, ніж принадностями Батьківщини, то іди до москалів, виховуй москалят» [98, арк. 38-48]. Із цих слів стає очевидно, що шляхта вела боротьбу не лише із зовнішнім ворогом, а й усередині свого класу.

Активна підготовка до нового повстання розпочалася задовго до збройних зіткнень. Наприклад, ще в 1861 р. в село Баранівку Радомишльського повіту до сестри (дружина поміщика Загурського) приїхав поміщик Волинської губернії Вільчинський. Мета його поїздки полягала у розповсюдженні серед місцевої шляхти лотерейних білетів та закупці на виручені кошти зброї для майбутнього повстання. Лотерейні білети мали досить символічний зміст – протиставлення польського воїна російському, православ'я католицизму. Посередині білета був намальований птах з розпущеними крилами, з обох боків від нього знаходилися воїни: один в уланській формі, а інший у кашкеті. Внизу білета з одого боку церква, а з іншого костел [86, арк. 1-5].

Агітатори роблять спробу схилити на свій бік колишніх шляхтичів, які перейшли на бік українців. Для шляхти було стратегічно важливо заручитися підтримкою відомих хлопоманів – В. Антоновича та Т. Рильського, які мали

значний вплив на українське селянство (залучення селян в повстання могло стати виграшною картою для шляхти). Так, Антон Мйодушевський звернувся до Антоновича й Рильського. Володимир Боніфатійович сказав, що оскільки вони стоять за народ, а народ проти поляків, то не підуть із польською громадою. В. Антонович попередив Мйодушевського про фатальні наслідки повстання: «Найкращі з-поміж вас загинуть або будуть заслані, або переїдуть на Захід. Лишиться найгірший елемент, який нам уже не зможе чинити опір» [282, с. 47].

Невтішні прогнози В. Антоновича про результати повстання не могли зупинити наростаючої напруги. Місцеве пансько-шляхетське товариство потрапляє під вплив варшавсько-польського руху. В цей час навіть у володіннях космополітів Браницьких пани не відставали від загального польсько-патріотичного захоплення: шляхта дослухалася до розмов польських емігрантів, молоді пани та пані зачитувалися старими романами про героїв Листопадового повстання (Домбровського, Конарського, Лелевеля) [148, с. 577], на фортепіано все частіше звучали патріотичні мелодії, все частіше можна було почути завзяту мазурку, патріотичні марші та пісні, побачити паничів в чамарках та високих чоботах [148, с. 588].

З початком повстання шляхта поспішає таємно його підтримати всіма можливими способами, як матеріальними, так і «моральними». Прикладом моральної або ідейної допомоги може бути поміщик Сквирського повіту с. Антонів Йосип Страшинський, який склав два революційні заклики до селян та начальника сквирської повітової поліції Шулькевича. В першому автор дорікає селянам за їх підтримку політики російського уряду та радить одуматися і підтримати поляків. В другому листі він звинувачує Шулькевича у недостойній поведінці з полоненими повстанцями, застерігаючи його від розправи [7, арк. 70]. Поміщик Радомишльського повіту с. Соловіївки Михаловський та поміщик Зенон Могильницький, після трагічних подій жорстокого вбивства селянами повстанців у 1863 р., слідуючи моральному

обов'язку, відправили поранених до Брусилова, а вбитих поховали [24, арк. 30].

Взірцем матеріальної допомоги можуть бути наступні приклади. Поміщик Сквирського повіту Петро Хоєцький (70 р.) на 4 кінних підводах постачав повстанців штанами, простирадлами, сорочками зі стоячими комірцями, валізами конфедераток та картузів різної форми, носовими хустинками, грішми в кредитних білетах, векселями. В цей же час дворянин Петро Стржельницький та згаданий поміщик Михаловський у співпраці з управляючим с. Соловіївки Феліксом Івицьким займалися заготівлею вівса та його доставкою повстанцям [24, арк. 8, 30].

Намагаючись законспірувати свою громадсько-політичну активність, шляхта для вирішення політичних питань збиралася разом під виглядом святкування іменин, хрестин або інших сімейних свят. Під час такого дозвілля навіть тости мали політичне забарвлення. Наприклад, у 1863 р. мировий посередник 1-ї дільниці Уманського повіту поміщик с. Заячківка Г. Гуляницький запросив до себе в гості більше 100 осіб. Було накрито стіл з горілкою. Перший тост проголосили за здоров'я, другий за Україну, а третій за старших братів польської шляхти. Після цього поміщик села Ліщинівка Г. Лозінський, залізши на стіл, голосно проспівав пісню: «Любімося, кохаймося та не даймося» [23, арк. 1-2].

Під час таких конспіративних зустрічей шляхта організовувала посильну допомогу місцевим повстанським групам. На прикладі шляхти Уманського повіту детальніше розглянемо пасивну причетність до повстанських подій. Так, поліція підозрювала місцевих поміщиків (Г. Гуляницького, уманського предводителя дворянства Ф. Єловицького, Ковнацького та волосного старшину Футорянського) в підбуренні селян до співпраці з поляками та протидії функціонуванню сільських училищ.

Підозри поліції було підтверджено в результаті проведених обшуків. Так, в саду Г. Гуляницького було знайдено ящик з кулями та дріб до рушниць, а в домі Ф. Єловицького фото п'яти варшавських політичних

злочинців, копію розпорядження В. Фліорковського (с. Жаботин) про носіння трауру, фотопортрети двоюрідного брата Яковицького (с. Максимівка) в забороненому національному костюмі, запонки з написом «Боже, врятуй Польщу», чотири заборонених цензурою книги. Крім того в кузнях сіл Погоріле, Верхнячка та Максимівка втаємничені заготовляли зброю та одяг [23, арк. 1-62].

У с. Веприн Радомишльського повіту в маєтку поміщика Мечислава Бардецького відкрито фабрику з виготовлення пороху, куль, пік (різновид списа) та іншої зброї. В економії також були підготовлені сідла, рушниці, корпія для ран, бинти [22, арк. 14-16]. Конспірація часто не приносила очікуваного результату. У розсекречених прихильників повстання, як, наприклад, у згаданого поміщика с. Жаботина В. Фліорковського, конфісковували маєтки та відправляли на заслання.

Поразка Січневого повстання посприяла закріпленню в свідомості поляків давно формованого негативного образу Росії та росіян. Так, наприклад, інформацію про масову хвилю патріотизму серед шляхти, готовність до боротьби з агресивною загарбницею незалежної Речі Посполитої – Російською імперією, знаходимо в переважній більшості мемуарів сучасників та працях польських дослідників національно-визвольних повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. В той же час поза увагою залишаються ті представники шляхетського соціуму, які допомагали Імперії у нищенні цілісності та незалежності держави. Акцентування уваги на одному ворогові – Російській імперії, та цілковите ігнорування внутрішніх ворогів, пояснюється наслідками Листопадового та Січневого повстань, які налаштували мислителів та публіцистів на ще яскравіше акцентування релігійних, культурних, історичних та політичних відмінностей між Польщею та Росією. Такий підхід у трактуванні історичних подій став причиною появи спрощень, стереотипів та упереджень. Як писав Вацлав Ледніцкі: «Дим 1831, а пізніше також 1863 року, затуманив нам очі і надовго відібрав здатність тверезого, реалістичного бачення Росії» [197].

Як і за Листопадового повстання, після 1863 р. прослідковується цікава закономірність негативного сприйняття польськими мемуаристами міста Києва (культурного та освітнього центру регіону). Вони постійно намагаються підкреслити його російський характер в архітектурі та вказати на російську присутність. Складається думка, що на таке сприйняття міста Києва сильно вплинув політичний чинник, який дуже виразно проходить через мемуари сучасників-поляків. Київ уявлявся польській меншині котлом, в якому «заморська чарівниця готувала отруту, гарячою смолою окроплювала нею цілу Вітчизну (Річ Посполиту), аж шкварчало тоді ще живе тіло нашої бідної Матінки. Ніби пекельні кошмари вийшли на сцену та вулиці міста...» [168, с. 338].

Попри утиски влади, найгіршим ударом для шляхти стало майже повне її відсторонення після 1863 р. від державної служби та громадської діяльності. Чи не єдиною можливою сферою для реалізації активної громадської позиції для тих, хто вболівав за співвітчизників, стало включення в роботу по опіці за осиротілими дітьми, організації лікування поранених учасників повстання та поховання загиблих.

Хороша освіта, добробут і вільний час давали шляхті можливість займатися просвітою та благодійництвом. Добродійність традиційно відносилась до шляхетських/дворянських чеснот [236, с. 391].

Прізвища найвідоміших опікунів губернії містяться в спогадах Т. Бобровського. Найбільше енергії, часу та турботи, за оцінкою мемуариста, на опікунські справи присвятив Леон Модзелевський (колишній повітовий маршалок Канівського повіту), Маріан Васютинський (поміщик Бердичівського повіту) та Владзімеж Чарновський (поміщик Уманського повіту). Сам Т. Бобровський взяв до себе на виховання близько двадцяти сиріт. З них шестеро дітей репресованого поміщика Липовецького повіту Северина Сирочинського та троє дітей відісланого в Сибір поміщика с. Жаботина Валеріана Фліорковського [232, с. 13].

Окремо слід розглянути діяльність польської політичної еміграції в національно-визвольних рухах 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. Поразка польських повстань та репресивні заходи російського уряду спричинили до відтоку прогресивних діячів визвольного руху за кордон. Втеча за межі Російської імперії не гарантувала безпеки. Так, на початку 1832 р. з Австрії під вартою до Умані доставили шляхтичів Уманського повіту П. Завадського, С. Варгу та Й. Лисовського, яких звинувачували в активній участі у повстанні [266, с. 37-40].

Тим з емігрантів, які зуміли не потрапити в руки каральних органів, досить швидко вдалося сформувати осередки політичної діяльності, що відігравали роль мозкового/координаційного центру в подіях двох повстань. Представники політичної еміграції стали носіями нової свідомості, менталітету та нового світосприйняття. Після вимушеної зміни місця проживання емігранти потрапляли в нове суспільно-політичне та культурне середовище зі своїми традиціями щоденного життя та поведінковими реакціями.

Виключну роль в організації шляхетської еміграції у 40-х рр. XIX ст. відігравала партія Адама Чарторийського, політичним та культурним штабом якої став готель Ламбер у Парижі. Князь Адам Чарторийський закликав багатих землевласників Правобережної України відкрито не виявляти своїх симпатій, щоб не дати приводу царській адміністрації для звинувачення і терпляче чекати підходящого часу для боротьби. Таким «підходящим» часом мали бути якісь екстремальні події, які могли би привести Європу до війни [274, с. 216].

Більш радикально налаштовані емігранти, які не хотіли займати вичікувальну позицію, через своїх агентів проводили агітацію та інформування про плани та перспективи повстанського руху серед місцевої шляхти. Поширюючи відповідну літературу, газетні статті, заклики та резолюції, згуртовували навколо себе ідейних борців за повернення незалежності. Важливим завданням діячів еміграції був пошук шляхів

заручення підтримкою іноземних урядів через їх інформування про репресії, спрямовані проти шляхти. Так, у 1861 р. до Київської губернії прибув французький підданий Г. Леві із завданням зібрати 70000 руб. сріблом на редакцію газети (мала виходити в Парижі), в якій мали надрукувати докази застосування насилля під час ліквідації уніатської церкви та монастирів. Заручившись підтримкою черкаського (В. Фліорковський) та звенигородського предводителів дворянства, Г. Леві поширив заклик-прохання здійснювати пожертви ксьондзу Звенигородського повіту Юшкевичу [82, арк. 12].

Як показав час, діяльність польської політичної еміграції виявилася не такою ефективною, як на це сподівалися. Невтішну картину її буднів змалював невідомий автор листа без підпису з Парижа Сирочинському в Київ: «Еміграція втрачає свою принадність, якщо до неї добре придивитися. Так, представники колишньої демократичної партії ніщо більше як французькі базікали. Обмежені поняття, слабкі характери, істоти бездіяльні. Стара еміграція – це гниле дерево, яке не має жодних поживних соків, а молоді схожі на все наше братство Королівства Польського».

Зі ще однієї виписки листа без підпису на ім'я Маріанна Горшковського з Києва в Афіни від 27 жовтня 1862 р., отримуємо інформацію про втрату політичною еміграцією свого авторитету, безрезультатність її діяльності, як однієї з причин поразки повстання: «Серед еміграції уявний спокій і тиша, а внизу сильне бродіння, як у застоянному болоті, де згори цвіль, а на дні виділяються гази, які з часом призведуть до вибуху. Уряд сам не знає якого курсу дотримуватися, то робить два кроки вперед, то крок назад» [89, арк. 18, 70].

Ні Листопадове, ні Січневе повстання не досягли поставленої мети – відновлення колишньої величі Речі Посполитої, натомість стали рушієм кардинальних змін у всіх сферах життя правобережної шляхти. Не досягнувши цілей політичних, національно-визвольна боротьба польського

народу стала цілою епохою, яка оживила у ньому патріотичний запал і надію, та яскраво показала глибокі суспільні кризові явища.

3.2. Жінки та молодь у громадсько-політичному житті

З погляду історії повсякдення як напряду історичних досліджень, який не має чітких координат та постійно демонструє поліваріантність, оскільки носить міждисциплінарний характер [266, с. 29], великий інтерес викликає проблема місця і ролі жінки й дитини в означений період.

Ще в 70-х рр. ХХ ст. піонерка жіночої історії Г. Лернер у статті «Нові підходи до вивчення жінок в американській історії» вказала на недооцінку тих царин життєдіяльності, в яких традиційно переважали жінки. Обґрунтовуючи важливість як чоловічої, так і жіночої історії, дослідниця закликає «вимірювати їх досягнення різними мірками» [230, с. 160].

Якщо до повстання 1830–1831 рр. у системі шлюбних відносин для жінки відводилася другорядна роль дружини та матері, але аж ніяк активної громадянки, то аналізуючи поведінку жінок під час повстання, пануюче уявлення про них як істот несамостійних, слабких та потребує опіки, розвіюється. Стає очевидно, що епоха легкодумних жінок, в більшості своїй зайнятих кар'єрою своїх чоловіків та справами по господарству минала. Щораз більше жінок бунтує проти канонів такого життя, яке їм призначено від народження. Щораз більше з них обирає собі інший стиль життя, іншу мету та інші цілі. До таких ще не грандіозних, але, все ж таки, змін в житті жінки спричинили економічні та політичні зміни в регіоні.

Участь жінок у польському Листопадовому повстанні автоматично асоціюється з постаттю Е. Плятер. «Смерть полковника» А. Міцкевича стала невід'ємною частиною воєнної кампанії 1831 р., а постать увіковіченої ним героїні відсунула в тінь ціле покоління польок. А особливо тих із них, що розгорнули свою діяльність, як активну, так і пасивну, на теренах Правобережної України. Без сумніву, кількість учасниць та організаційний розмах в Королівстві Польському не до порівняння з кількістю задіяних

представниць прекрасної статті та їх організацією в Київській губернії. Але це не означає, що жінки цього регіону були пасивними свідками військових подій і тих змін, які мали місце на політичній сцені.

Політичні події 1830–1831 рр. були досить тісно пов'язані з інституцією салону, який відігравав істотну роль в житті шляхти перед вибухом повстання. Досить згадати, що, окрім неформального і напівтовариського характеру, салони виступали осередками скупчення тогочасної аристократичної еліти. Як вказує А. Баранська, салони були одним із центрів формування суспільної думки, а також традиційним осередком впливу жінок на публічні справи [258, с. 106]. Політична участь дам не обмежувалася лише формулюванням оцінок і прогнозів, нова ситуація примушувала деяких із них до ще більш активного, не характерного для того часу, включення в громадське життя.

На період вибуху повстання випадки самодіяльності жінок стають все більш помітними. У той час, коли чоловіки брали активну участь у воєнних діях, жінки виконували важливі функції в тилу. До обов'язків жінок входила підготовка провіанту, коней, заготівля фуражу, пошиття одягу, збирання ліків та грошей. Траплялися й випадки переховування та лікування поранених повстанців [128, арк. 1]. Наприклад, на «гарячому» була спіймана поміщиця Махновського повіту Анна Падлевська, уроджена Запольська, яка разом зі своєю племінницею Іришею Запольською надавала першу медичну допомогу учаснику повстання поміщику Малиновському [128, арк. 166-167].

Дружини арештованих повстанців-шляхтичів не відмовлялися від своїх чоловіків, а вступили, так би мовити, в неоголошену боротьбу з владою, докладуючи чимало зусиль для того, щоб покращити їх становище та домогтися виправдання. З цією метою вони займалися збиранням доказів і пошуком свідків, які б у цьому допомогли, подавали прохання на ім'я Київського воєнного губернатора на отримання дозволу на побачення [119, арк.1] та листування [118, арк. 1], або утримання ув'язненого під домашнім арештом. Прикладом такої підтримки може бути лист Кароліни Марковської

дружини предводителя уманського дворянства Івана Марковського. В якому Марковська намагається переконати слідство в непричетності свого чоловіка до повстання та просить відпустити його на час слідства додому [128, арк. 160].

Суспільні дебати стосовно ролі жінки-громадянки у Листопадовому повстанні, які розгорнулися в Королівстві Польському, охопили також територію Кресів. Дебати не вщухали і після його поразки, сприяли виробленню та прийняттю суспільством нових поглядів. Саме надання жінці статусу патріотки та громадянки свідчило про певну еволюцію поглядів. В першу чергу, звернено увагу на те, що період підготовки до повстання ставив перед ними багато конкретних завдань: допомога в обмундируванні та підготовці провіанту, догляд за пораненими, опіка над родинами військових, моральна підтримка вояків через молитву і особистий приклад відваги, врешті, активна участь у вивченні патріотичних постатей співвітчизників. Щоправда, приклади участі жінок у таких заходах можна знайти і у попередніх війнах, але з однією суттєвою відмінністю. В Листопадовому повстанні мова вже йшла про те, аби спонтанні ініціативи перетворилися в спільну працю всіх шляхтянок свідомих у своїй співвідповідальності за долю краю. Новим явищем стало заохочування жінок до розширення їхньої суспільної активності і навіть до надання їй організаційних форм. Звернено увагу також на суспільний вимір щоденної праці матерів, господинь, виховательок і підкреслено роль жінки в передаванні молодому поколінню національних традицій і любові до батьківщини. Одночасно чоловіча частина населення з великим опором оцінювала роль жінки в подіях 30-х рр. XIX ст., виступаючи за традиційний поділ ролей.

Після листопадових подій можемо спостерігати хоч і не масштабні, але помітні зміни у становищі жінки-шляхтянки, яка змушена була перебрати на себе функції господаря дому. На плечі дружин повстанців лягли не лише обов'язки управління господарством, а й забезпечення майбутнього своїм

дітям та протистояння тиску з боку адміністрації, церкви та селян [121, арк. 28].

У Січевому повстанні 1863–1864 рр. жінки проявили себе зі ще більшою завзятістю. На активний прояв громадсько-політичної позиції серед жіноцтва безпосередній вплив мав емансипаційний рух, вільніший доступ до навчання та, без сумніву, досвід Листопадового повстання. Відповідно і покарання жінок стає суворішим. Почастішання випадків участі жінок у повстанні спонукає владу до вживання суворіших заходів покарання. Якщо за Листопадового повстання жінок карали штрафом, то у 60-х рр. звичним явищем стають арешти та заслання нарівні з чоловіками [30, арк. 1-31]. Так, у 1863 р. було арештовано дочку мирового посередника Зенона Могильницького вдову Павліну Боярську (23 р.) за заготівлю сухарів, корпію та білизни [24, арк. 74].

Жінки, як і в час Листопадового повстання, продовжували активно підтримувати повстанців у тилу. На хвилі патріотичних настроїв на балах магнатів пані-патріотки, за залишеним описом Р. Семенцова, сидячи на престолах, намагалися у своїх розмовах зміцнити прагнення чоловіків до звільнення Речі Посполитої, організовували законспірований збір пожертв на потреби повстання, складали списки повстанців, допомагали чоловікам у заготівлі провіанту, коней, ліків та зброї [149, с. 257].

Наприклад, у с. Петрушках Київського повіту 16 липня 1863 р. при переправленні партії ув'язнених учасників повстання із Радивилова в Київ поміщик Франц Залеський наказав зарізати вола і приготувати обід. Допомогали готувати обід поміщиця з Києва Головінська із сім'єю, поміщиця Трипольська з трьома дочками і сином та поміщицький син Мілевський. Крім обіду пані Головінська роздала арештантам черевики та носові хусточки [94, арк. 2].

Іменний список благодійників, сума пожертв та список витрат представлені в Додатку 3 [94, арк. 24]. Із зібраних даних видно, що серед меценатів, усе ж таки, переважали особи чоловічої статі, суми пожертв були

різними, що пояснюється матеріальною спроможністю кожного благодійника, закуплені товари (самовар, ложки, ложечки, мішки, склянки, коробки, кава, цукор, бляшанки на каву відповідали потребам арештантів, на яких чекала доля засланих.

Жінки, як і чоловіки, об'єднувалися групами з метою продуктивнішої організації своєї роботи. Так, в домі згаданого поміщика с. Соловіївки Михаловського знайдено 20 коробок корпію, який готували його дочки Ізабела Чечель та Марія Михаловська разом з родичкою Софією Мешковською [24, арк. 30].

Незважаючи на вагомий внесок польського жіноцтва у підтримку визвольних потуг у боротьбі з Російською імперією, упереджене ставлення щодо них продовжує панувати в суспільно-політичній думці чоловічого середовища. Скептицизм сприйняття активності жінок у політичній та громадській сферах чітко проглядається у словах Т. Бобровського: «Боги оберігали нас від пань, політиці та суспільним справам присвячених!» [162, с. 213].

Зіткнення між правобережною шляхтою та російською владою не оминули дітей та студентів. На момент другого поділу Речі Посполитої діти, відповідно до традиційної системи відносин та правових норм, перебували у повній владі своїх батьків. Батьки (батько) до досягнення дітьми повноліття розглядалися в якості їх опікунів, дбали про здоров'я та майно дітей. В той же час традиція закріплювала безумовну покору дітей своїм батькам [185, с. 26].

Польські національно-визвольні повстання стали причиною того, що молоде шляхетське покоління (діти та студенти) стали, так би мовити, розмінною монетою у політичній грі дорослих. Після втрати держави поляки вбачали в освіті основний інструмент виховання молоді шляхетської генерації на традиційних засадах. Освіта стала найефективнішим способом піднесення польського патріотизму для боротьби з усім російським. Шляхтичі були зацікавлені у вихованні своїх дітей «в дусі несприйняття

всього корисного для російської держави і взагалі проти Росії» [194]. Освіта була визначальним чинником у формуванні патріотичної інтелігенції в середовищі шляхти, причому не тільки багатой. Як вказує Д. Бовуа, школа стала засобом соціальної еволюції – перетворенням безземельної шляхти в інтелігенцію [206, с. 61].

Як зауважує Т. Гладченко, польське студентство використовувало будь-які можливості для зміцнення ідеї згуртованості своєї нації, а навчальні заклади краю, особливо це стосується Кременецького ліцею як провідного осередку збереження польської ідентичності в Правобережній Україні [193, с. 12], були сприятливим ґрунтом для ведення такої діяльності. Адже спільно вивчаючи рідну мову, історію, пісню, вони утримували свій спосіб мислення, свій менталітет [212, с. 58]. Саме ця обставина призвела з початком повстання 1830–1831 рр. до того, що уряд через освіту почав здійснювати тиск на учнів та студентів. Така політика відвоювання «умів» набере особливого розмаху після 1863 р.

З початком повстання у Варшаві, російський уряд поспішив відізвати дітей-студентів поміщиків Київської губернії з навчальних закладів цього міста. В 1831 р. поміщицею Сквирського повіту Конігудою Підгорською відізвано синів Ігнатія (17 р.) та Ейсмунда (14 р.), а також сина вотчинного поміщика Леонарда Єзерського Мечислава (14 р.), які навчалися в училищі під назвою «Школа ксьондзів піарів» у Варшаві [117, арк. 1-2]. Мета таких поспішних заходів пояснювалася просто. По-перше, влада хотіла попередити поширення повстанських ідей через студентську молодь на територію губернії, а по-друге, це давало можливість заборонити перерахування поміщиками коштів в Королівство Польське під приводом перебування там їхніх дітей [124, арк. 1]. Такі сім'ї автоматично потрапляли під постійний нагляд поліції, незважаючи на те, що вони не були причетні до повстання.

З метою ізоляції учнів навчальних закладів губернії від «негативного впливу» польського оточуючого середовища, влада розробляє серію відповідних заходів: тотальний контроль, заборони, покарання. Наприклад,

вихованці Уманської василіанської школи перебували під тотальним контролем, який здійснювали вчителі, репетитори та учні. Якщо учень йшов за необхідності в місто, то репетитор зобов'язаний був оглянути його штатний костюм, гудзики, чоботи і дати йому в руки записку на скільки часу він відпущений, і послав з ним надійного учня, щоб той не запізнився і не був ким-небудь ображений [146, с. 162-163]. Зазвичай подібна ситуація спостерігалася і в інших навчальних закладах.

В архівних джерелах наявні дані про активних учасників повстання у віці від 14 до 18 років. Наприклад, зафіксовано участь у повстанні 15-річного сина поміщиці Махнівського повіту вдови Анни Падлевської, уродженої Запольської, Владислава Падлевського, який зі зброєю в руках воював у лавах місцевого загону. Зберігся список арештованих і утримуваних в м. Радомишлі 29 політичних арештантів, з них двоє підлітків 14 і 16 років. Взагалі, середній вік повстанців коливався від 18 до 40 років, причому 40-річні траплялися досить рідко [128, арк. 167, 210-211]. Тобто, основна маса повстанців складалася зі студентів та осіб, які нещодавно досягли повноліття і ще не встигли вийти з під опіки дорослих.

Одним із наслідків Листопадового повстання стала поява особливої категорії неповнолітніх дітей, які потребували особливої опіки уряду. До цієї категорії ми відносимо дітей сиріт та напівсиріт, які втратили батьків у ході повстання, а також дітей, чиїх батьків було засуджено та відправлено на заслання. Так, уповноважені урядові органи, оголосивши заочний вирок Н. Олізару (учасник національно-визвольного повстання 1830–1831 рр., тісно пов'язаний родинними, культурними та політичними зв'язками з Київською губернією) про страту, розпорядилися забрати його дітей і розмістити їх в казенних закладах [173, с. 137].

Більшість дітей, які потрапляли до цієї категорії, змушені були пристосовуватися до нових реалій життя. По-перше, вони носили тавро своїх «неблагонадійних» батьків, і, відповідно, мали таке ж ставлення до себе.

По-друге, втрачали привілеї дитинства та мали швидко подорослішати – допомагали своїм опікунам або матерям по господарству.

Протягом 1831–1832 рр. з ініціативи уряду були складені списки дітей, яким була запропонована допомога, але, як свідчать архівні документи, більшість від такої допомоги відмовлялись. Наприклад, в Радомишльському повіті вдова поміщика Осипа Липомана обґрунтувала свою відмову від допомоги уряду тим, що вона сама спроможна забезпечити майбутнє своїм осиротілим дітям [46, арк. 27]. Звісно, відмова від підтримки мала значно глибше коріння і підкріплювалася вагомими причинами. Прийняття пропозиції було рівнозначне добровільній згоді на втрату рідної мови, культури і самосвідомості своїми дітьми. Такий крок автоматично перекреслив би ідеї повстання, а то й більше – означав би зраду.

Листопадове повстання 1830–1831 рр. стало для царату вигідним виправданням за закриття ще існуючих польських шкіл, які, як постійно підкреслювалося в офіційних документах, були осередками поширення бунтівного духу і мрій про повернення втраченої незалежності [350, с. 58]. Так, у 1838 р. була звинувачена у неблагонадійності власниця дівочого пансіону в Києві пані Залеська, яка намагалася вселити своїм вихованкам революційний дух, виховати із них «матерів майбутніх поляків» [64, арк. 1], а у 1839 р. закрито приватну школу в м. Бердичеві (навчалося 18 хлопчиків та 2 дівчинки) через неблагонадійність її власника – дворянина Ковальського [134, арк. 1-3].

Зіткнувшись зі значною кількістю випадків організації приватного навчання, влада на основі указу від 8 вересня 1839 р. забороняє видачу свідоцтв колишнім студентам Університету святого Володимира з правом навчання у приватних будинках, а домашню освіту визнає за шкідливу [133, арк. 1-3].

З особливою «пристрастю» проти домашнього навчання та із заохоченням угідництва перед адміністрацією навчальних закладів виступив одіозний серед польського населення Д. Бібіков. З. Котюжанський згадує, як

одного разу Д. Бібіков велів зібрати студентів Університету святого Володимира в одній аудиторії і проголосив промову наступного змісту: «Не розумієте панове, що таке студент?! Це інструмент, який має слугувати уряду. Якщо йому кажуть лягти на правий бік, то він повинен лягти і лежати до тих пір, поки йому не дозволять лягти на лівий бік». Мемуарист пригадує, як генерал-губернатор частенько говорив, що наука для нього – це послух перед владою, і додавав з цинізмом, що найгірший студент в науці, в нього буде найкращим наглядачем вищих шкіл [170, с. 7].

Намагаючись зменшити вплив жінок на дітей, одночасно з наступом на домашню освіту, 11 червня 1854 р. видано секретний наказ під № 4785 «Про заборону польським уродженкам відкривати в Західних губерніях жіночі школи і пансіони». У вже існуючих навчальних закладах мала відбутися заміна польських вчителів російськими [135, арк. 1-3]. Даний наказ мав подвійний ефект. По-перше, урізалися права жінок, за які вже давно йшла боротьба. По-друге, обмеживши вплив поляків на молодь, уряд розпочинає впровадження серії заходів зі зросійщення молодого шляхетського покоління. Так, наприклад, за пропозицією Міністерства народної освіти від 17 січня 1857 р., було заборонено ввезення з-за кордону дитячої літератури, гральних та дитячих карт польською мовою [44, арк. 14], які замінювалися на їх відповідники російською мовою.

Відповіддю на зросійщення стала організація поляками таємних міні-шкіл, мета яких полягала у вихованні католицько-шляхетських фанатиків з дітей правобережної чиншової шляхти. Наприклад, деякі архівні документи містять інформацію, щоправда не підтверджену, про заснування товариства «Навчального посібника польського народу» в м. Коростишеві Радомишльського повіту (вчитель Завальський) та м. Макарові Київського повіту (вчитель Навенгилинський) [19, арк. 1, 14].

До негативних суспільних трансформацій цього періоду, за спостереженнями Л. Яблоновського, крім нестачі домашнього виховання, потрібно віднести ще й вимирання шляхетського гонору та некоректну

поведінку з жінками [168, с. 365]. Швидше за все, описані мемуаристом процеси стосуються балагульщини – явище наслідування шляхетською молоддю поведінки простих селян, протесту тогочасному життю панства, що виражалася у їх мові, зовнішньому вигляді, побуті [303, с. 52]. На думку Т. Бобровського, у поширенні балагульства серед молоді в 30–50-х рр. XIX ст. були винні дорослі, які несвідомо сприяли розвитку цього явища. Після повстання та зросійщення шкіл багато батьків не пускали своїх дітей на навчання та всіма способами намагалися обмежити їх вступ на військову й цивільну службу, що призвело до появи великої кількості неосвіченої молоді, яка, залишившись без ідейних провідників та чітких орієнтирів на майбутнє, в силу своїх романтичних ідей, витворила такий тип супротиву проти несприятливих суспільно-політичних процесів цього періоду [161, с. 91].

Незадовго до вибуху Січневого повстання попечитель Київського навчального округу доповідав, що місцева шляхта ще не увійшла в громадське життя – вона ще недостатньо знайома ні з російською мовою, ні з державними законами, і час від часу в неї прокидається дух неприхильності до уряду. Вихователі поляки, як вже не раз було помічено, вселяли своїм вихованцям польського походження ідеї, не сумісні з офіційним курсом уряду, намагаючись таким чином пробуджувати та підтримувати серед молоді згасаючу польську народність [135, арк. 6].

Вже в 1848 р. А. Іванськи згадує, як хвиля патріотичного піднесення із Заходу дісталася до 1-ї Київської гімназії: «На уроці музики старші учні збиралися в кімнаті і співали під акомпанемент фортепіано патріотичних пісень». Мемуарист зауважує, що то був перший спільний прояв патріотичних почуттів у гімназистів [167, с. 50].

Ф. Равіта-Гавронський, навчаючись перед вибухом Січневого повстання в 1-й Київській гімназії, згадує про вплив наростаючого напруження на студентів: «Два роки жили в атмосфері беззастережного засліплення і презирства москалями. Лихоманка була такою великою, що, буквально, ніхто нічого не робив (студенти – *авт.*). Всі готувалися до

повстання. Ми, шкільна молодь, жили збудженими мріями, в очікуванні чогось невідомого, надзвичайного. Про повстання скрізь всі говорили голосно. Не було такого будинку в Києві, де б про нього не йшла мова. Майже всі учні гімназії, не роздумуючи, пішли в повстанці» [176, с. 10]. Хоча, інколи траплялися й конфлікти молоді зі своїми друзями та знайомими, які не підтримували польську справу [147, с. 439].

Із загостренням ситуації перед січневими подіями навчання і традиційні студентські будні з розвагами, відпочинком, театром, музикою та танцями відходять на другий план. Навчальні заклади губернії, а особливо Університет святого Володимира, стають центрами громадсько-політичної активності, а студенти – ідейними поборниками повстання.

В січні 1863 р. польська молодь Університету святого Володимира мало була схожа на студентів: довгі ботфорти, чамарки, шкіряні пояси, кинджали і револьвери під полами верхнього одягу [147, с. 437].

Поліцейські органи фіксують участь патріотично налаштованої молоді в панахидах у Київському римо-католицькому костелі, співі заборонених гімнів, зборі грошей на пам'ять Лелевелю, ходінню по місту в національних костюмах. Був навіть випадок нанесення побоїв кількома студентами Університету святого Володимира квартальному наглядачу Машковському через те, що останній свідчив в поліцію про спів ними гімну. Покарання за перелічені учнями та студентами дії передбачало штраф та ув'язнення на 12 днів або 2 місяці в разі несплати штрафу [131, арк. 2-14].

Порушуючи внутрішній статут 1-ї і 2-ї Київської гімназії, учні втікали з уроків на панахиди. Так, 24 вересня 1862 р. із 256 католиків на двох перших уроках не було 16 осіб, з них 12 осіб надало докази про свою хворобу (могли бути сфальсифіковані) [139, арк. 2-7].

Відповіддю адміністрації Університету святого Володимира та інших навчальних закладів стала заборона організовувати зібрання, введення контролю за присутністю студентів на заняттях, видання розпорядження про обов'язкове носіння студентських мундирів, позбавлення стипендій [130],

затвердження нових правил прийому до Університету [95]. Однак ці заходи не допомогли опанувати ситуацію. Подібні порушення продовжувалися аж до початку Січневого повстання [350, с. 147].

Найбільше труднощів навчальній адміністрації спричиняли студенти, які проживали на найманих приватних квартирах, адже це ускладнювало контроль уповноваженими органами їх благонадійності. Якщо до повстань матеріальне наповнення студентських кімнат складалося переважно з навчальних посібників, предметів для розваг, сімейних фото, то у 1861 р. спостерігаємо зовсім іншу картину. Наприклад, при здійсненні обшуку в будинку Клеотильди Улашиної та поміщиці Диннікової у Києві (здавали помешкання в оренду наступним студентам: Віктору Вишенському, Федору Ключковському, Івану Барановському, Болеславу та Сигізмунду Івашкевичам, Леону Гельдману, Болеславу Повятовському) знайдено пляшку пороху, шматок свинцю, різну вогнепальну зброю, топографічний станок, більше 2-х пудів (майже 33 кілограми) польських костюмів і мідну каструлю (типовий набір учасника повстання) [21, арк. 3-11].

Попри урядову заборону на цілий ряд польської літератури серед студентів набирає обертів мода на пошук заборонених примірників, їх зберігання та подальше поширення. Так, під час обшуку на квартирі у студентів Київського університету Густава Грудницького, Густава Диновського, Осипа Третьякова, Володимира Ярошинського, Г. Паєвського та інших знайдено заборонену літературу, вірші та листи польською мовою [20, арк. 1-67].

Найбільш радикально налаштована молодь, будучи свідомою того, що втратить доступ до освіти та кар'єри, складала присягу повстанця (див. Додаток 4 [267, с. 498]) та приєднувалася до повстанських загонів, обмінюючи комфортні умови свого побуту на холодне, голодне і туманне майбутнє. Як приклад, можна навести втечу через огорожу Київського університету студента Вилежинського (на жаль, відсутня інформація про

його походження), який на човні через Дніпро відправився в радомишльські ліси [140, арк. 5].

Для населення Києва звичною в цей час стає картина супроводу молодих інсургентів вулицями міста селянами, озброєними дубинками, під насмішки і глум простого населення [147, с. 450].

Ф. Равіта-Гавронський залишив інформацію про те, як повстання змусило багатьох, звиклих до безтурботного життя, молодих шляхтичів пристосовуватися до нової реальності. Наприклад, побут арештантів на Печерську обмежувався стінами брудних, вологих та холодних камер, в яких був нестерпний сморід та не вистачало повітря. Найгірші враження на арештантів справляла їжа, яку подавали у брудному посуді, обліпленому великими чорними мухами [176, с. 32-40].

Сучасники тих подій, які, підтримуючи зв'язки зі шляхтою, не підтримували ідей повстання, із симпатією та жалем відгукувались про повстанську молодь. Так, Р. Семенцов на сторінках «Київської старовини» писав: «У багатьох випадкових глядачів обливалося серце кров'ю при вигляді нещасних юнаків і дітей-жертв, які безслідно гинули за програшну справу повстання» [149, с. 259-260].

Розділяючи співчуття Р. Семенцова, Б. Познанський звинувачує у смертях молодих юнаків несправедливих батьків та дорослих маніпуляторів, які використали ідейну молодь у своїх цілях, наперед знаючи про велику ймовірність програшу [147, с. 454].

Тим, кому вдалося уникнути ув'язнення втечею за кордон, як от студентам Київського університету Титу Далькевичу (20 років) та Александру Криловському (22 роки), оголошеним в розшук [14] за розповсюдження обурливих закликів, також довелося кардинально міняти звичне життя. Адже, як згадувалося, емігранти потрапляли в нове суспільно-політичне та культурне середовище зі своїми традиціями щоденного життя та поведінковими реакціями.

Отже, втечі не повністю вирішували проблеми. Часто відповідальність за участь у повстанні уряд перекладав на сім'ю повстанця-втікача, як, наприклад, у випадку згаданого Тита Далькевича, батько якого – поміщик Радомишльського повіту села Городчани, – потрапив під слідство за виховання сина на ідеях, що суперечили ідеям уряду [17, арк. 1, 25].

Як бачимо, події двох польських повстань докорінно змінили середовище існування шляхетської молоді незалежно від того, підтримувала вона особисто ідеї національно-визвольної боротьби, чи ні. Головним інструментом впливу на свідомість польського молодого покоління російський уряд обрав освіту як найбільш впливовий інститут на формування самосвідомості особистості і, одночасно, найзручніший для впровадження контролюючої та забороняючої політики.

Молодь, як найбільш чутливий елемент до будь-яких змін у суспільстві, стала частиною рушійної сили польських повстань, взявши активну участь у боротьбі за ідеали незалежності Речі Посполитої, трансформації закостенілого у своїй бюрократії та несправедливості суспільства і реалізації своїх юнацьких бунтівних мрій.

3.3. Шляхта і Церква в польських визвольних змаганнях ХІХ ст.

Розгалуження шляхетських родів, подрібнення їхньої земельної власності призводило до зубожіння шляхти та, як наслідок, до втрати нею шляхетських привілеїв. Як зауважує відомий український дослідник шляхти Є. Чернецький, найбільш прийнятним сценарієм втрати шляхетського статусу був перехід у духовенство [294, с. 164] римо-католицького, греко-католицького та православного віросповідань.

Зі зміною соціального статусу шляхтич-ксьондз/священник не припиняють зв'язки із середовищем свого походження. Цей факт обумовив специфіку заангажованості представників духовенства в події Листопадового (1830–1831 рр.) та Січневого повстань (1863–1864 рр.). Участь у національно-визвольному русі духовенства Церкви була вміло використана

Російською православною імперією для зміни розстановки сил у сфері релігії на свою користь.

Більшість кліру Римо-католицької церкви, будучи вихідцями зі шляхетського стану, із втратою поляками держави стали однією з рушійних сил у боротьбі за її відновлення. Найбільший політичний тиск з боку російського уряду відчула на собі Греко-католицька церква. Борючись з репресіями, греко-католицьке духовенство у своїй більшості підтримало Листопадове повстання. Тому закономірно, що як Римо-католицька, так і Греко-католицька церкви стали ворогом номер один для нової влади. Зброєю у боротьбі з її прихильниками було обрано Православну церкву, яка на хвилі загострення міжрелігійних суперечностей зуміла не тільки відновити, а й зміцнити свій вплив та значення.

За неповними офіційними даними, до Листопадового повстання на території Правобережної України були так чи інакше причетні 64 католицьких, 31 уніатський і 7 православних священиків, дияконів та інші. Причому 33 із них боролися у повстанських загонах зі зброєю у руках (20 римо-католиків й 13 греко-католиків). Однак, збройна участь духовенства у повстанні загалом була незначною – священики і церковнослужителі становили лише 2,5 % від загальної кількості повстанців [258, с. 478-479].

Що стосується участі католицького духовенства Київської губернії у Листопадівому повстанні, то їх кількість є досить нечисельною. За архівними даними з 12 повітів губернії лише на території трьох із них (Липовецький, Таращанський та Радомишльський) римо-католицькі священнослужителі були запідозрені в участі у повстанні. Визначити конкретну кількість поборників повстання немає можливості через конспіративний характер їхньої діяльності та відмову населення розкрити їх причетність до цих подій.

Загалом, по трьох вказаних повітах відомо шість прізвищ римо-католицьких священиків, які надавали матеріальну та ідеологічну підтримку повстанцям. Нерідко в костелах зберігалася зброя і повстанські прокламації,

тут же разом з молитвами співалися польські патріотичні пісні. Причому, підозрювані ксьондзи заперечували свою причетність до повстання, обґрунтовуючи свою допомогу інсургентам виключно під впливом тиску та погроз.

У перебігу повстання важливим було те, що римська курія не підтримала цієї акції. Більше того, папа римський Григорій XVI засудив польське повстання 1830–1831 рр., але офіційна позиція вищого духовенства не завадила католицьким священослужителям висловити свою прихильність та підтримку ідеям повстання. Римо-католицьке духовенство стало, в першу чергу, ідеологом національно-визвольної боротьби. Наприклад, настоятель римо-католицького костелу Липовецького повіту м. Оратова ксьондз Марцін Маліновський здійснював публічні відправи, давав моральні настанови та благословення в костелі для груп місцевих повстанців [127, арк. 47].

Ксьондзи Чорнобильського домініканського монастиря преор Авреліан Гулицький, супреор Яцек Бочинський, генеральний предикатор Костанс Юстицький, ксьондз Корнелій Самойлович та настоятель Хабненської церкви священник Шиманський відправляли літургію для повстанців, займалися агітацією серед шляхти та селян, переконуючи їх допомагати повстанцям [127, арк. 1-5]. Нерідко агітація мала насильницький характер. Ксьондзи, агітуючи прихожан, використовували погрози та залякування, змушуючи приєднуватися до повстанських загонів.

Римо-католицькі священнослужителі доклали чимало зусиль для поліпшення матеріальної бази повстання: займалися збором коштів, організовували купівлю та переховування зброї, пороху і таке інше. Так, наприклад, в архівах є відомості про Кошеватський костел Таращанського повіту, в якому велося приготування до повстання, але після його поразки підготовлена зброя, порох та гроші були замуrowані в стіни костелу [126, арк. 83-85]. До речі, під час розслідування даного факту, слідчими не було виявлено ніяких ознак підготовки до збройного виступу, що може бути підставою для підтвердження добре організованої конспірації.

Цікавим та неоднозначним є той факт, що ксьондзи, роблячи відправу повстанцям, брали з них по 3 рублі сріблом за надану послугу [126, арк. 100]. Швидше за все, це може свідчити про намагання таким способом засекретити свою причетність до повстання або привід для зібрання коштів на військові потреби.

Становище греко-католицької церкви в 1831 р. було вкрай складним і напруженим. Католицька церква і російський царизм вбачали в уніатстві уособлення не поляків чи росіян, а українського етносу. Католицька церковна еліта намагалася перетворити унію на місток до повної латинізації, а царська імперія навести уніатів до православ'я [284, с. 406]. Виступ уніатського духовенства на боці повстанців був зумовлений спробою збереження власного обряду та порятунку від національно-культурної асиміляції.

Участь греко-католицького духовенства у подіях Листопадового повстання на території Київської губернії була поодиноким. Це було спричинено не незацікавленістю, а скоріше загальною нечисельністю уніатського духовенства. Станом на 1830 р. у трьох правобережних губерніях нараховувалося близько 100 тис. уніатів в 160 приходах і в 23 василіанських монастирях [206, с. 498]. На жаль, встановити конкретну кількість прихильників повстання із середовища греко-католицького духовенства Київської губернії на сьогодні ще не вдалося.

Переважна більшість духовенства залишилася на місцях, щоб своїми проповідями підбурювати мирян проти російського уряду. У квітні 1831 р. за участь у повстанні та агітації учнів училища було арештовано одного ченця Уманського василіанського монастиря, прізвище та ім'я якого встановити не вдалося [240, с. 179].

Серед греко-католицького духовенства можна знайти приклади підтримки політики уряду. Відомий василіанський отець Скібовський, який був законовчителем у польській школі в Умані, з великою охотою погодився на пропозицію стати православним єпископом в єпархії з новим центром у Житомирі [206, с. 498].

Іншою була реакція на події 1830–1831 рр. православного духовенства. На священників був покладений обов'язок здійснювати агітаційну та ідеологічну роботу серед селян, яка полягала у поширенні інформації про хід повстання і перемоги російської армії, зачитуванні указів уряду, повідомленні про учасників повстання та їх арешти.

Чимало священників цієї конфесії писали доноси на місцевих поміщиків, звинувачуючи їх в участі у повстанні. Так, священник Григорій Концевич із села Попівки доніс уманському городничому на кількох місцевих поміщиків і посесора, що вони брали участь у повстанні, приховували зброю під містечком Дашевим [287, с. 19-20].

Всі вищезазначені чинники посилювали неприязнь, навіть викликали ворожість до православного духовенства з боку польської шляхти, яка принагідно мстилася донощикам. Наприклад, в с. Ботвинівка Уманського повіту поміщиця Фекла Каменецька заборонила своїм селянам відвідувати церковну службу і виконувати різні роботи у місцевого священника Колтоновського у відповідь на те, що він сповістив місцевих жителів про участь її чоловіка у повстанні [121, арк. 28].

Зауважимо, що неприязнь та конфлікти між представниками духовенства зазначених конфесій та їхніми парафіянами були й до цього, повстання лише загострило споконвічні майнові та ідейні протиріччя [7; 31; 33-39].

Матеріальна та ідеологічна підтримка повстанців з боку католицьких та уніатських священнослужителів свідчила про підтримку католицького та польського впливу, а Листопадове повстання розцінювалося як спроба звільнення від наступу Імперії. Православна церква, підтримавши уряд, отримала можливість відновлення після приєднання Правобережжя до Росії в державному статусі і вже виступала знаряддям імперської політики.

Підтримка повстання католицьким духовенством не залишилася поза увагою російського уряду: вона переконала його у необхідності придушення національних прагнень поляків. Розпочалися репресії проти Римо-

католицької церкви. Для Греко-католицької церкви репресії закінчилися її ліквідацією у 1839 р. та примусовим переходом уніатського духовенства в православ'я.

За підрахунками Д. Бовуа, після проведеної реформи в Україні залишилося лише дві офіційні християнські конфесії, при цьому, католицького духовенства було в 20 разів менше, ніж православного. У Київській губернії нараховувалося 3027 православних та 87 католицьких священників. Співвідношення православних ченців до католицьких становило 438 до 59 [206, с. 500].

З цих даних робимо висновок, що репресії в релігії після поразки Листопадового повстання відчутно послабили позиції Католицької церкви в регіоні. Хоча, як показав час, вони лише на короткий період загальмували польський національно-визвольний рух, який з новою силою вибухнув у 60-х рр. XIX ст.

Вже в 1839 р. стали відомі порушення найвищого указу, підписаного 11 березня 1832 р. імператором Миколою I, в якому йшлося про сувору заборону священникам, як настоятелям так і вікаріям, у своїх повчаннях та промовах в церквах, навіть в загальному контексті, торкатися політичних питань.

Трапляються спроби деякими католицькими ксьондзами Київської губернії (на жаль, прізвищ не вказано), навернути колишніх уніатів в католицизм [12, арк. 3]. Правобережна шляхта та католицьке духовенство роблять у 1839 р. відкриту заяву про підтримку уніатів, організують збір пожертвувань, але, при цьому, не наважуються на явну протидію урядовій ініціативі по ліквідації Греко-католицької церкви [48, арк. 7-16].

З активізацією патріотичного руху в Королівстві Польському на території губернії у 1861 р. спостерігається посилення агітаційної діяльності католицького духовенства, яка проявилася співом патріотичних гімнів у костелах, носінні трауру, національного одягу та різних умовних символічних знаків [225, с. 27].

Серія панахид, організованих у Києві, Бердичеві, Радомишлі, Таращі та Умані [83, арк. 157, 164, 361-363], супроводжувалася співом патріотичних пісень та збором пожертв. Г. Марахов нараховує 97 патріотичних маніфестацій, у яких брали участь римо-католицькі священники й ченці Київщини у 1861 р. [252, с. 96].

В Уманському католицькому костелі панахиду відслужив ксьондз К. Закусило, але слідству не вдалося довести його причетність до повстання. 15 червня 1866 р. його звільнили з-під варти, але залишили під таємним наглядом поліції [242, с. 72].

10 квітня 1861 р. у Лисянському костелі було влаштовано велику панахиду зі збором коштів на пожертвування. Відповіддю влади на організовані панахиди став припис начальника Київської губернії від 31 березня 1861 р. за № 102 «Про рішучу заборону католицькому духовенству допускати здійснення політичних панахид і недопущення проведення демонстрацій та організації грошових зборів» [13, арк. 3-4].

До влади доходять відомості, що римо-католицькі священники не тільки дозволяють собі вміщувати в свої проповіді під час панахид політичні ідеї, а й розмірковують про політику, намагаючись поширити серед слухачів думки, які належать, з погляду влади, неблагонадійним людям [11, арк. 2]. За проповідь патріотичного характеру в 1862 р. у Брусилівському костелі ксьондза Таша відправлено на перевиховання в Брусилівський капуцинський монастир [92, арк. 4].

Католицькі священники не відмовляли собі у співпраці з учасниками повстання. На міцний економічний та політичний союз правобережної шляхти і римо-католицького духовенства звертають увагу автори монографії про Християнську Церкву в Умані [245, с. 36]. Якщо до повстання фінансову підтримку отримувало духовенство від шляхти [245, с. 46], то у період повстання спостерігаємо взаємообмін допомогою. Наведемо декілька прикладів такої взаємодопомоги. В м. Бердичеві Ю. Вонсович у 1862 р., яка проживала в місцевому костелі кармелітів, перевдягаючись у чоловіче

вбрання, збирала серед місцевої шляхти кошти для поляків-втікачів, а зібрану касу передавала своєму співучаснику ксьондзу Сененку [43, арк. 2-6].

Настоятель Звенигородського костелу ксьондз Юшкевич у 1863 р. (точної дати не відомо) особисто їздив по всьому приходу із запрошенням прихожан на панахиду, яку мав відслужити за вбитими поляками під час варшавського безладу [13, арк. 1-2].

У містечках Ходорів та Сквирі під егідою поміщика Сквирського повіту Осипа Страшинського, який поширював заклики до повстання, у 1863 р. будувалися костели та богадільні [7, арк. 71].

За активну участь у повстанні був засланий до Сибіру священник Бердичівського повіту Ф. Димінський. У 1872 р. він був переведений під нагляд поліції в Архангельську губернію. Настоятель костелу в Радомишльському повіті за надання коней заколотникам був засланий 1865 р. в Казанську губернію [211, с. 57].

В архівах збереглися відомості про те, що не всі римо-католицькі священослужителі підтримували Січневе повстання. Таким прикладом може бути ксьондз Златопольського римо-католицького костелу Яворський, який став ініціатором припинення співу патріотичного гімну «Боже, спаси Вітчизну!». Цей випадок стався у червні 1862 р. під час здійснення Яворським літургії в костелі, де неідентифіковані особи почали співати гімн. У цей час багато хто почав покидати костел, а ксьондз, продовжуючи богослужіння, наказав органісту продовжувати грати, у зв'язку з чим спів гімну припинився [18, арк. 1].

Відомо про конфлікт у 1862 р. між поміщиками Рильським та А. Боярським з ксьондзом Макарівського костелу Нарбутом, останній за урядовим наказом засудив маніфест поляків у Варшаві. Ксьондза звинуватили в малодушності та протидії польським національним інтересам [87, арк. 1].

Не підтримав Січневе повстання й Ватикан. Доки польський рух мав легальний статус і проявлявся у вигляді патріотично-релігійних

маніфестацій, Рим був до нього прихильним. Однак політичні протистояння призвели до того, що Папа Римський Пій IX у грудні 1862 р. на консисторії не став на бік поляків, оскільки це б означало підтримку ним революції [300, с. 238].

Підтримка католицьким духовенством Січневого повстання 1863 р. стала приводом для широкої соціальної трансформації. Влада намагалася скористатися поразкою для якнайширшого зросійщення краю.

В 1865 р. за наказом імператора Олександра II проведено реформування ієрархічної структури Католицької церкви (ідентифікувалася царатом як винятково польська). Закрито велику кількість католицьких монастирів, заборонено будь-які контакти з Римом, проведено зросійщення польської школи.

Внаслідок посилення репресивного тиску на католицизм, 2 жовтня 1866 р. Папа Пій IX засудив жорстоку політику Миколи I стосовно Римо-католицької церкви в імперії. Відповіддю став розрив дипломатичних відносин з Ватиканом, скасовано конкордат 1847 р., а також відкликано російських послів [201, с. 87].

У ході Січневого повстання особливе місце в політиці Російської імперії щодо Католицької церкви відводилося православним священикам. Російський уряд, розуміючи, який вплив має духовенство на православне населення, чисельність якого внаслідок ліквідації унії значно збільшилася, намагався усіма способами схилити його на свій бік.

Православні священики мали спостерігати за поведінкою і зв'язками поміщиків, робити все, щоб не допускати поширення обурених закликів [123, арк. 5-6]. У разі виявлення чогось підозрілого в обов'язковому порядку мали повідомити відповідні органи. В 1863 р. приходський священик с. Воронівки Іоан Яновський здійснив викриття складу зброї і підготовку до повстання офіціалістів помістя Браницького [3, арк. 2].

Священик Василь Григорович у доносі на ім'я чиновника з особливих доручень Подгороднікова, який діяв в Уманському повіті, повідомив про

підготовку поміщиками Ясинськими (с. Верхнячка) і Красицькими (с. Христинівка) разом із суддею Кохановським зброї та одягу для повстанців. Проведені Подгородніковим у присутності понятих 3 вересня 1863 р. обшуки у маєтках Верхнячка та Христинівка, дані доносу священника не підтвердили [239, с. 41-42].

Липовецький протоієрей А. Мацкевич з особливою старанністю діяв на підпорядковане йому духовенство для виявлення підступних задумів польського населення та викриття винних. За таке корисне сприяння нагороджений у 1863 р. орденом Святого Володимира 4-го ступеня [2, арк. 52, 59].

Ключова роль православного духовенства у Січневому повстанні полягала у здійсненні агітації серед селянства, яке закликали не піддаватися на провокації з боку повстанців та не вірити їх обіцянкам. У неоголошеній боротьбі з католиками уміло використовувався той факт, що більшість представників католицького духовенства були вихідцями з дрібного правобережного дворянства [48, арк. 48], яке рахувалося експлуататорським класом. Повсякчас шукали причин для насмішок над католицьким духовенством, яких, зазвичай, не бракувало: «Духовенство як завжди не хоче ховати покійника, коли немає доказів, як давно він не був на сповіді» [89, арк. 19].

Шляхта, намагаючись продемонструвати своє несприйняття позиції православного духовенства відносно поляків, вдавалася до різних способів, часто доволі дивних. В Бердичівському повіті поміщик с. Піковця А. Зеленка з дружиною Юзефою перевдягнули селянку в чоловічий одяг і відправили на сповідь до церкви. Така витівка була розцінена як нанесення образи правилам Православної церкви [58, арк. 1].

Виносилося на загал гріховне, всупереч приписам Святого Письма, життя латинського духовенства: «багате, але розкіш зневажає, веде розпусне життя, у всякого ксьондза є сестриниця (коханка)...» [48, арк. 34].

Пропаганда православного кліру мала досить успішні результати. Селяни сприйняли відозви повстанців на Київщині насторожено, не вірячи їм. Траплялися навіть напади на повстанців, що зачитували селянам «грамоти». В одному із сіл Радомишльського повіту в травні 1863 р. під час вечірньої служби в церкві з'явилася група молодих повстанців, яку селяни одразу затримали [24, арк. 1-7].

У мемуарах «Щоденник мого життя» Т. Бобровський, згадуючи про трагічний похід загону А. Юр'євича у с. Соловіївці, вказує, що саме попи підбурювали та налаштовували ворожо селян до повстанців [242, с. 50].

Взявши курс на посилення православ'я в регіоні, уряд здійснює рішучі заходи з відкриття нових храмів, підтримки приходських шкіл, благодійництва, покращення матеріального становища духовенства. Ці заходи, здійснювані паралельно зі скороченням католицьких храмів та монастирів, збільшенням контролю за діяльністю ксьондзів, призводять до поглиблення протиріч між православним і католицьким духовенством.

Протистояння між духовенством обох конфесій проявилось, в першу чергу, у боротьбі за уми простого населення. Було застосовано серію заходів з метою ізоляції студентів та учнів від католицького духовенства. Так, 21 червня 1860 р., зі зняттям заборони на викладання польської мови в державних учбових закладах Київської, Волинської та Подільської губерній, категорично заборонено призначати ксьондзів на місця вчителів польської мови в гімназіях та дворянських училищах [136, арк. 1]. Обмежено можливість ксьондзам здавати квартири студентам. Адже вони легко підпадали під вплив духовенства що було не в інтересах влади [48, арк. 15-16].

Мировий посередник Уманського повіту, поміщик с. Заячківки, Гуляницький у квітні 1863 р. наказував волосним старшинам не забезпечувати приходські школи для навчання селянських хлопчиків і закликав всіма способами протистояти втручанням в навчальний процес

православного духовенства, кажучи, що попи нічому доброму не навчать [23, арк. 2].

Попри значну підтримку православним духовенством політики уряду російські чиновники вказали на недостатню, порівняно з 1830–1831 рр., активність сільських православних священників Південно-Західного краю в справі роз'яснення повстання 1863 р., що, на їхню думку, було просто злочином і гальмувало велике зросійщення регіону [242, с. 69].

Таким чином, аналіз діяльності римо-католицького, греко-католицького та православного духовенства на території Київської губернії в період Листопадового та Січневого повстання, дає підстави стверджувати:

1) про тісну, часто конспіративну, співпрацю Римо-католицької церкви з поборниками ідеї відновлення Речі Посполитої та діяльну підтримку Православною церквою політики уряду по дискредитації та послабленню позицій латинського духовенства в губернії; Римо-католицька церква в зазначеному регіоні виступала за збереження традицій католицизму та польськості в той час, як Православна церква стала інструментом зросійщення;

2) реакція римо-католицьких та православних священнослужителів на повстання залежала від наступних факторів: католицьке духовенство, з одного боку, боялося втратити свій статус та матеріальне забезпечення, а з іншого – бути засудженим співвітчизниками; православне духовенство, отримавши шанс на звільнення від багатовікового ярма, часто мало у своїх рядах вихідців із католицької шляхти.

3) реакція греко-католицьких священнослужителів на повстання була неоднозначною, що було зумовлено неприхильним ставленням до них як Римо-католицької, так і Православної церкви.

Отже, XIX ст. змінило характер громадсько-політичної активності правобережної шляхти. Самостійна Річ Посполита перестала існувати, а життя шляхти стало регулюватись законотворчістю Російської імперії. Чоловіча частина шляхетської спільноти Київської губернії була більш

заангажована в громадсько-політичне життя, ніж жіноча, однак поступово ситуація змінюється на користь останніх. Можливості громадсько-політичного життя були обмежені імперською політикою. Натомість підготовка та розгортання Листопадового та Січневого повстань відкрили широкі можливості для підпільної суспільної діяльності, до якої долучились не тільки чоловіки, а й жінки та молодь. Особливе місце у ній належало католицькому духовенству, в якого з офіційною владою були свої рахунки. Маючи у своїй більшості шляхетське коріння, католицьке духовенство було нерозривно пов'язане зі шляхетським загалом, справляло на нього значний вплив та відповідало на повстанські заклики, в основному, активною підпільною допомогою.

РОЗДІЛ 4

ПРИВАТНИЙ ТА ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ.

Вивчаючи історичні події дослідник неминуче стикається зі складністю всезагального охоплення історичних явищ, їх глибокого осмислення. В такому випадку яскраво відчувається важливість та потрібність спеціальних відгалужень історичної науки, яким є, зокрема, історія повсякдення, що вже здобула чималого прихильників та дозволила поглянути на глобальні історичні процеси з іншого боку, так би мовити, зсередини. Однак, як і будь-яка інша галузь знань, що виникла порівняно недавно, історія повсякдення не може похизуватись чітко визначеною методологічною базою та понятійним апаратом. Сьогодні в науковому світі не вщухають дискусії навколо самого визначення поняття «історія повсякдення», тому дослідник, який наважився працювати у цьому напрямку, неодмінно зіткнеться з рядом методологічних проблем. Насамперед, які сфери життя охоплює історія повсякдення? З урахуванням напрацювань вітчизняних та зарубіжних науковців автор дослідив такі сфери повсякденного життя, як сімейно-шлюбні відносини, організація дозвілля й охорони здоров'я тощо. Зосередження уваги на визначених аспектах повсякдення дозволить більш комплексно вивчити особливості функціонування приватного та публічного простору в середовищі шляхти у зазначений період.

4.1. Шлюбна стратегія та сімейне життя шляхти

Зі зростанням уваги істориків до повсякденних аспектів історичного процесу в науковий обіг введено багато праць присвячених щоденності різних соціальних груп та окремих осіб. Така підвищена зацікавленість науковців свідчить про перспективність даної галузі історичної науки, адже історія повсякдення відкриває перед дослідниками нові ретроспективи,

даючи можливість пізнання ще не дослідженої історії та поглиблення розуміння вже вивчених суспільних явищ.

А. Ручка та Л. Скокова вказують на те, що повсякденне життя, як один з рівнів організації суспільства (мікроструктурний), можна вважати підґрунтям суспільного життя в різноманітних його проявах. Дослідники наголошують, що на мікроструктурному рівні організації соціуму укорінені головні цінності й норми, що регулюють соціальні взаємовідносини між членами суспільства. Саме тому проблематика повсякдення, особливості його розгортання у приватному житті, перебіг соціокультурних практик у домашньому просторі сьогодні щораз частіше стають предметом інтересу дослідників [273, с. 164].

Приватне життя (за визначенням Ю. Андрієвської) – це життєвий простір особистості, який вона структурує і заповнює власними формами та проявами життєдіяльності, орієнтуючись на власні інтереси та потреби. Це поняття пов'язане з приватним володінням, господарюванням, індивідуальними чи груповими відносинами, із самореалізацією та саморозвитком, особистими інтересами; це частина соціального та природного світу, яка освоєна людиною настільки, що вона стала її центром та продовжує конструювати особливу, затишну та комфортну сферу свого буття, свій приватний дім [200, с. 58].

Осередком, навколо якого розгортаються всі ключові аспекти приватного життя, є сім'я. Зі створенням сім'ї вектор приватного життя переміщається із власних, індивідуальних, потреб на дім, родину, дітей, взаємовідносини з близькими людьми, улюблені і необхідні речі, домашнє господарство, домашніх улюбленців тощо. Приватне життя локалізується, насамперед, у просторі дому, який є його центром, осередком в аксіологічному і матеріальному/просторовому сенсі [273, с. 164].

Будучи одним з головних соціальних інститутів, сім'я під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів зазнає у ХІХ ст. значних трансформацій. Шляхта, яка протягом декількох століть творила самобутню

культуру, з власними ідеалами, стратегіями та визначеними гендерними ролями, стикається з необхідністю прийняття та кристалізації нової системи відносин у сімейному житті: при вступі у шлюб, вихованні дітей, організації побуту, тощо.

Традиційно сімейні відносини в середовищі шляхти були побудовані на одноосібній владі чоловіка. Він мав турбуватися про забезпечення продовольством, фінансовим благополуччям, примноженням сімейного майна для забезпечення майбутнього для свого потомства [185, с. 27]. До XIX ст. у руках батька зосереджувалася абсолютна влада над родиною. Господар дому на власний розсуд розпоряджався дружиною та дітьми, мав право вільно вирішувати всі сімейні справи, користувався високою повагою серед членів родини. Його називали паном-батьком, висловлюючи свою пошану цілували руку, беззаперечно виконували всі накази. Авторитет батька та його абсолютна влада у сім'ї активно підтримувалися церковними догмами. Відмова батька від благословення нащадків прирівнювалася до найстрашнішого нещастя, а батьківська заборона закривала шлях для світлого майбутнього. Батьківська заборона стосувалася не тільки дрібних щоденних справ, але й майнових питань, вибору професії, нареченого/нареченої і т.д. [235, с. 116].

У такій системі відносин для жінки відводилася другорядна роль. Жінка, яка могла мати власний маєток, не мала права голосу. В будинку, де все вирішував чоловік, дружина була лише першою помічницею, в обов'язок якої входив нагляд за нащадками, частиною будинку та господарством [235, с. 116].

Поміщик с. Сорокотяги Таращанського повіту А. Іванський згадує, що в той час, як тато займався господарством і грою на скрипці, управління домом було на мамі. Жінка навесні і влітку працювала в саду, а взимку та восени управляла домашнім мануфактурним виробництвом та займалася вихованням дітей [167, 30].

З початком XIX ст. на хвилі Французької революції швидких обертів набуває розповсюдження ідей романтизму. В середовищі шляхти змінюється образ ідеальної жінки. Це мала бути вже не просто хороша господиня і слухняна дружина, а освічена та навчена хорошим манерам жінка.

Ідеал шляхтянки XIX ст. описав Є. Хеленіуш на прикладі Юстини Єрлич-Міхаловської (до 1831 р. проживала в с. Вербові під Ходорковим Сквирського повіту). Автор відзначає, що ця жінка була дуже приємна в спілкуванні, шляхетна, нескінченно мила та незрівнянно чарівна, весела, багато різних віршів знала напам'ять та всі пісні Ю. Немцевича. Крім того, була зразковою господинею, зберегла після смерті чоловіка маєток, оплатила всі борги, прикупила ще одне село, утримувала бідних дівчат, достойно виховувала синів [165, с. 396-397].

Доповнення до образу ідеальної шляхтянки описаного Є. Хеленіушом знаходимо в мемуарах польського історика Ю. Бартошевича (1821–1870 рр.), який залишив список вимог до своєї майбутньої обраниці: дружина має бути полячкою католицького віросповідання, має знатися на господарстві, цікавитися літературою, мистецтвом, повинна мати власну думку, володіти хорошими манерами, знати французьку мову, вміти грати та співати, має бути гарною, кохати та розуміти свого обранця [332, с. 410].

По-перше, як бачимо, на першому місці у списку вимог стоїть національна та конфесійна приналежність, але для губерній, які знаходилися у складі Російської імперії ці вимоги втрачають свою актуальність. Особливо це стосується аристократії, якій були притаманні космополітичні погляди. Отже, Л. Горизонтов, аналізуючи шлюбне законодавство Російської імперії, приходять до висновку, що міжконфесійні шлюби були одним із прийомів політики зросійщення [214, с. 83-85].

По-друге, при виборі супутника життя до уваги вже беруться не лише матеріальний та соціальний статус обранця/обраниці, а й почуття. Звернення уваги на емоційну складову засвідчує поступову трансформацію традиційної системи шляхетських цінностей.

Вивчаючи шлюбну стратегію шляхти, польський дослідник Т. Епштейн висловлює думку, що соціальні бар'єри між різними групами шляхти Південно-Західного краю були надзвичайно сильними, а відсоток шлюбів представників різних соціальних груп дуже низький. При цьому аристократія, всупереч поширеній думці, була менш закритим прошарком [185, с. 8].

Наприклад, для одного з найбагатших магнатів регіону С. Потоцького, попри осуд вищої аристократії, не було проблемою розлучитися з Юзефіною Амалією Потоцькою, представницею давнього заможного польського роду Мнішеків, та одружитися із Софією Вітт – жінкою далеко не шляхетського походження. Однак, статус дружини та матері дітей графа Потоцького не гарантував Софії шанобливого ставлення гонорового шляхетського товариства, яке було збурене цим нерівним шлюбом [262, с. 307].

Дещо інша ситуація зберігалася в середовищі незаможної шляхти, яка залишалася оплотом польськості та католицизму. Т. Епштейн зазначає, що підростаючим панянкам говорили: «Пам'ятай, що існує три категорії чоловіків, які для тебе не мають бути чоловіками: жонатий, ксьондз... і, зрозуміло, москаль» [330, с. 236].

Наслідком перманентної боротьби поляків за національне визволення стає поглиблення процесу емансипації жінок. Масова загибель чоловіків, арешти та заслання змінюють роль жінки у родинному житті. Жінки стають перед необхідністю перебирання на себе функцій чоловіка. Така доля спіткала й матір Г. Дзялинської Феліціану, яка, залишившись без чоловіка (був відправлений на заслання), змогла налагодити прибутковість господарства, дати освіту та забезпечити фінансово стійке майбутнє своїм дітям [163, с. 5].

Про зміну статусу жінки у суспільстві, зародження боротьби жінок за свої права свідчить популярність твору Єви Фелінської (уродженка Волинської губернії) серед шляхтянок Київської, Волинської та Подільської

губерній. У цьому творі авторка дорікає чоловікам тим, що вони, мріючи про свободу, тримають жінок вдома у неволі [107, арк. 26].

Одночасно з отриманням жінками більшої свободи зазнає поступових трансформацій влада господаря дому, яка, не перестаючи бути авторитетною, вже не є абсолютною, російське законодавство починає щораз істотніше регулювати стосунки між подружжям і стосунки між батьками та дітьми.

Дуже часто у сімейному житті, попри звичну ідеалізацію шляхетських цінностей, траплялися ситуації побиття, зрад та розлучень. Асоціальна поведінка чоловіка у подружньому житті, підняття руки на жінку, зради інколи могли стати підставою для розлучення і втрати шляхетського статусу. Джерела свідчать, що успіх жінки у боротьбі за свої права, великою мірою, залежав від зовнішньої підтримки. Чим впливовіші у жінки були батьки, брати чи інші родичі, тим більш поступливим був її чоловік. Наприклад, шляхтич с. Гудзівки Звенигородського повіту Ігнат Кульчицький регулярно піднімав руку на дружину й тещу, нападав на них із сокирою. За свою сестру та матір заступився Кароль Маковський, який, подавши позов до суду, домогся позбавлення Кульчицького шляхетського статусу, покарання його батою та заслання у Сибір [116, арк. 1-10].

Тенденційними стають позови дітей на своїх батьків до суду. Скаржилися переважно на протиправну поведінку батька щодо своїх дітей, розтрату родинних статків та інші майнові претензії. Рішення суду часто задовольняли претензії позивача. Так, результатом позову Адама Маєвського на свого батька шляхтича Радомишльського повіту Францішка Маєвського (звинувачує останнього в алкоголізмі, розоренні маєтку, побитті) стає вирок про заключення відповідача в «смерительный дом» [109, арк. 12-14].

Попри дію до 1840 р. норми Литовського статуту про позбавлення спадку та посагу дітей, які без благословення батька одружуються, в архівах знаходимо багато документів, які дають підстави стверджувати про ігнорування цієї норми юридичного та звичаєвого права. Так, дочка колишнього предводителя дворянства Київського повіту Ксаверія Павши

Цезарина без батьківського благословення вийшла заміж, а потім в ході судового розслідування, заручившись підтримкою матері, домоглася юридичного визнання свого шлюбу [57, арк. 1-3].

Емансипація жінок, зміни у традиційній системі сімейної ієрархії, французька мода на розкутість, рівняння на поведінку імператорського двору, спричиняють появу моди на подружню зраду, яка на початок ХІХ ст. набирає характеру масового психозу [325, с. 132].

Чоловіки, голови родин, і ті, хто лише мав ним стати, не підлягали таким суворим нормам моралі, як жінки. Від них вимагали дбати про дім, про рід та його фінансове забезпечення. Якщо всі ці вимоги старанно виконувалися, то наявність коханок та відсутність вірності у шлюбі сприймалися громадою, в більшості випадків, як норма [337, с. 398].

Побутування такої норми підтверджує реакція на скаргу поміщиці частини села Губино Радомишльського повіту Христини Хржонщевської на розпусту свого чоловіка – штраф у невеликому розмірі [52, арк. 5-8]. Поважні поміщики Бердичівського повіту Малиновський, Абрамович та Велінський, маючи дружин, заводили собі гареми із селянських наложниць [81, арк. 7].

Незважаючи на регулювання звичаєвим правом та церквою сексуальних стосунків між чоловіком та жінкою, за яким більшою ініціативою користувався чоловік [275, с. 51], зрада стає звичним явищем і серед жінок.

Наведемо декілька цікавих прикладів сексуального життя жінки, які яскраво ілюструють моральний клімат у ХІХ ст. Так, 29 річна неодружена дочка поміщика м. Прилуки Бердичівського повіту Марка Бржозовського Елеонора, народивши незаконну дитину (стався викидень) від юнкера, з метою приховання слідів своєї розпусти, спалила тіло в пічці. За такий вчинок молоду панянку було ув'язнено в монастирі строком на 6 місяців [51, арк. 7-13]. Шляхтянка Маріянна Марковська з Баранецьких, жителька с. Голубятин Сквирського повіту, завела неформальні стосунки з колезьким асесором Громиком, народивши йому 3-х дітей, продовжувала вести блудне

життя. Громик покарав розпусницю за зраду – закував у кайдани, зняв з неї сукню, і у такому вигляді повів до суду [53, арк. 1-13].

Були й випадки покривання зради батьками, які керувалися бажанням збереження честі та гонору родини. Як приклад можна навести скаргу орендаря с. Кожанки Липовецького повіту Івановського на чиновника особливих доручень Неводовського в отриманні хабаря від Елізи Івановської (дружина позивача) та її коханця у справі про її зраду. Гроші на хабар, за словами Івановського, допомагали збирати батьки дружини [56, арк. 1-13].

На хвилі зростання популярності вільних незобов'язуючих сексуальних стосунків збільшується кількість розлучень. Процес розірвання шлюбу був досить довгим та копітким, а також дуже дорогим. Наприклад, вже згадане розлучення С. Потоцького з Юзефіною Амалією Потоцькою розтягнулося у часі на п'ять років та обійшлося Станіславу у круглу суму (пані Потоцька отримала в довічне користування Дашівський маєток із 7-ма тисячами селян-кріпаків). Не менш складним, тривалим та затратним був шлюборозлучний процес Софії Вітт з Йозефом Вітт [250, с. 267-281]. Зважаючи на такі перешкоди на шляху до отримання розлучення, для більшості незаможної та середньозаможної шляхти більш вигідним стає, попри юридичне збереження шлюбу, фактичне життя подружжя нарізно.

Особливе місце в сім'ї належало дітям. У XIX ст. ще не було розроблено спеціальної системи догляду за немовлятами. Звичним явищем було неправильне харчування, відсутність гігієни та застосування фізичної сили як головного методу виховання [325, с. 140].

Модель виховання в середовищі шляхти неодмінно включала повагу до панського побуту, погорду до нижчих станів суспільства (селян, жидів та інших), виховання «гарячого польського патріотизму». Наприклад, мати В. Антоновича Моніка (представниця зубожілих безземельних польських шляхтичів) намагалася прищеплювати своїм дітям «панські звички» навіть методом терору [282, с. 19].

Авторитарне виховання було нормою у багатьох родинах. Так, згадана пані Моніка просто тероризувала малого Володимира. Коли він якось забув після сніданку витерти губи, вона витерла йому обличчя ганчіркою для підлоги, після чого почалося інфекційне запалення; заради «елегантності» хлопчикові робили штучні кучері і при цьому страшенно випікали шкіру голови; за відмову переказати книгу три дні тримали навколішки, не давали обіду тощо [282, с. 22].

Перебіг дитинства визначався заможністю батьків та статтю дитини. Ще з раннього дитинства акцент у вихованні дітей робився на поділ соціальних ролей. Підготовка хлопчиків та дівчаток до дорослого життя розпочиналася через подання дітям певної моделі поведінки. Процес виховання ділився на три фази: виховання в період раннього дитинства та підліткового віку, виховання у передшлюбний період. На першому етапі всі заходи були спрямовані на збереження життя немовляти (була високою дитяча смертність), на другому – формування характеру, на третьому – підготовка до шлюбу [337, с. 388-389].

Виховання хлопців було спрямоване на розвиток фізичних та розумових здібностей. Ігри та вправи (їзда верхи, фехтування, полювання, танці) мали сприяти фізичному розвитку, психологічному розвантаженню та одночасно бути способом розваги та відпочинку. Спеціальних заходів підготовки хлопчиків до майбутньої ролі чоловіка та батька не було. Хлопцям прищеплювали певну модель поведінки у сім'ї, опираючись на приклад взаємовідносин між батьками [337, с. 391-392]. Перехід сина з-під опіки матері під владу батька означав закінчення дитинства. На цьому етапі роль батька у вихованні сина полягала у підготовці останнього до публічного та громадського життя [325, с. 140-141].

Виховання дівчаток, на відміну від хлопців, мало на меті зовсім інші цілі. Відповідно до вимог часу, в характері дівчаток намагалися сформувати, в першу чергу, такі риси як покірність та релігійність, сприймання своєї долі як данності. Таке виховання було спрямоване на закодування ролі жінки, яка

стоїть на нижчому щаблі сімейної ієрархії. Відповідно до таких вимог матері підбирали ігри та іграшки для дочок – ляльки та посуд, – привчали до виконання домашніх обов'язків та опіки над майбутніми дітьми. В підлітковому віці іграшки замінювала наука танцю, гра на інструменті, ведення розмов тощо [337, с. 388-389].

Разюча відмінність у вихованні хлопців та дівчат, свобода перших та майже повна ізоляція других, призводила до величезної дистанції між братами та сестрами. Політична ситуація на теренах колишніх польських губерній сприяла поглибленню цієї дистанції. Так, після Листопадового повстання 1830–1831 рр. у повсякденне життя входить практика хрещення дітей народжених у змішаному шлюбі у двох вірах: хлопчиків у вірі батька, а дівчаток у вірі матері [214, с. 77]. Така ситуація погіршує національно-культурний клімат у сім'ї та стає визначником різних доль членів однієї родини.

Як бачимо, впродовж декількох десятків років зазнали корінних змін традиційні устої інституту сім'ї, які формувались і викристалізовувались століттями до цього. Революційні зміни в ментальності суспільства, які принесло ХІХ ст., торкнулись і замкнутого, приватного сімейного простору шляхти. Результатом цих змін стає втрата господарем свого традиційного значення в сім'ї, що призводить до зростання свободи жінки, послаблення залежності дітей та, в загальному, до втрати шлюбом своєї святості та своїх функцій.

Після створення сім'ї перед подружжям поставало питання організації спільного побуту. Зважаючи на те, що, традиційно, шляхетська родина була, у більшості випадків, нуклеарною, і складалась з двох поколінь (батьки і неповнолітні діти), молоде подружжя мало можливість оселитись в одному із маєтків, що їм надавали батьки, і могли вести самостійне господарство. Якщо такої можливості не було через фінансові труднощі, подружжя могло взяти в управління у знайомих чи родичів землю та викупити її у майбутньому [257, с. 244].

Облаштування сімейного гнізда залежало, в основному, від трьох факторів: статусу родини у суспільстві, її матеріального забезпечення і пануючих традицій організації побуту в середовищі шляхти. Так, Р. Афтаназі, даючи перелік та опис палаців Київської губернії, звертає увагу на типовість в забудові резиденцій кінця XVIII – середини XIX ст. [319, с. 151]. Сформований тип поміщицької садиби XVIII–XIX ст. представляв собою комплексний архітектурно-парковий ансамбль, який, зазвичай, включав панський дім з флігелем, в'їзні ворота, від яких до головного входу в маєток вела дорога, викладена бруківкою, обслуговуючі прибудови – конюшні, оранжереї, сараї, парк, а у великих садибах ще й костел.

Нетиповим підходом до розбудови родинного гнізда відзначився Прот Потоцький, власник містечка Махнівки, який славився серед товариства прогресивними суспільно-економічними поглядами. Зі спогадів Є. Хеленіуша маємо змогу відтворити образ Махнівки, яка у кінці XVIII – першій половині XIX ст. мала характер європейського містечка. Мемуарист захоплюється стараннями Прота Потоцького облагородити не лише свій палац, а й околиці. До палацу Потоцького вели бруковані вулички з цегляними будиночками, кіосками та альтанками, оточеними англійськими садами. Сам палац, який теж був цегляним, з'єднувався з містечком мостом через р. Гнилоп'ять [166, с. 394-395].

Якщо набір споруд був типовим для більшості резиденцій, то характер забудови залежав від проекту архітектора та капіталу замовника. Палаці могли різнитися за розміром (малі, середні чи великі), матеріалом (дерево чи цегла), екстер'єром (ліплення, різьба чи проста побілка) та інтер'єром.

Кожна резиденція мала якісь свої особливості у плануванні приміщень, вентиляційному чи каналізаційному забезпеченні. Наприклад, при будівництві невеличкого дерев'яного маєтку родини Рильських у Бровках використано нову технологію опалення – одна піч опалювала дві кімнати [319, с. 150].

Не завжди якість та краса будівлі залежала від майнових статків. Наприклад, багата родина Чацьких мала досить посередній палац у Брусиліві як для їхнього статусу. Р. Афтаназі пояснює це тим, що будівництвом займалися не фахові архітектори, про що свідчить глибока та важка вхідна колонада, що стоїть між торцями стін, занадто масивний підмурок [319, с. 156-157].

Будівництво нового житла, якщо була така потреба, знаходилося у компетенції чоловіків, а за внутрішнє планування та умеблювання помешкання несла відповідальність жінка. Накопичення матеріальних речей для облаштування майбутнього житла починалося ще чи не від самого народження дівчинки – так званий посаг.

На комфорті грошей не економили. Стиль при оформленні інтер'єру помешкання був зорієнтований на останні тенденції в моді, адже внутрішня обстановка дому мала транслювати гостям матеріальну міць господарів, задовольняючи цим самим їхню пиху.

Охлябінін С. зазначає: «Будь-яка дворянська садиба – це, в певній мірі, музей, оскільки в її стінах накопичувалися величезні історичні та художні цінності – картини, книги, гравюри, меблі, сімейні архіви, порцеляна.» [259, с. 7]. Наприклад, графи Браницькі жили у дерев'яному будинку, який всередині був оштукатурений, стіни пофарбовані, а стелі побілені. Зате головні кімнати наповнені дорогоцінними речами: бронзовими, порцеляновими, мармуровими, кришталевими [158, с. 118].

В дворянських садибах сформувалися великі бібліотеки, які були невід'ємним атрибутом культури. Примітно, що для зберігання книг поміщики відводили не тільки свій робочий кабінет. Шафи з книгами нерідко розміщувалися у гостьовій і неодмінно у дитячій кімнатах [259, с. 26].

З листів С. Потоцької до своєї старшої доньки Софії (готувалася до заміжжя з П. Кисельовим) можемо відтворити процес облаштування житла новоствореної сім'ї та реконструювати внутрішнє наповнення кімнат помешкання представників багатой шляхти. Перебуваючи у Петербурзі,

Софія скуповувала для дочки дорогі та якісні меблі до спальні: два ліжка, софу, шість табуретів, туалет, круглий стіл, стіл квадратний, два фотелі; до Софіїного кабінету: диван, шезлонг, круглий стіл, столик китайський, чотири фотелі, шість стільців, дзеркало, лампа на два вогні на підставці з червоного дерева; до салону: дзеркало, килим, дві кушетки, шість фотелів, шість стільців, бронзова настільна лампа, торшер на чотири чи три вогні, два гральні столики, стіл круглий, чотири маленькі столики, екран, параван. В спальню дбайлива мати наказала підготувати уманським кріпакам десять подушок на пір'ї (чотири денні й шість на ніч) та малі світлі матрацики на ліжка [250, с. 375].

З опису майна колишнього директора цукрового заводу с. Лука Таращанського повіту Маврикія Городецького, який загинув під час Січневого повстання, проданого на аукціоні за 207 рублів сріблом (див. Додаток 5 [106, арк. 2-4]), стає очевидно, що хизуватися незаможній шляхті було нічим – не знаходимо ні дорогого посуду, ні якісних меблів з-за кордону. Більшість речей, які наповнювали простір будинку, були покликані задовольнити елементарні потреби господарів, їх естетична функція відходила на другий план.

Не кращою була ситуація з будинками незаможної шляхти, які, за описом А. Іванського, мало різнилися від селянських, були переважно з дерева, низькі, без вентиляторів та ванних кімнат, з покритими соломою дахами і туалетом на дворі. Часто це була не окрема прибудова, а кущі в саду. Для гостей це була неприємна несподіванка, особливо навесні, коли сховався сніг. Очевидно, що елементарний комфорт також не був у пріоритеті [167, с. 29-32].

Більшість мемуаристів при описі своїх помешкань акцентують увагу на чотирьох кімнатах: спальні, кабінеті, салоні (вітальні) та кухні. Такий вибіркового підхід був обумовлений об'єктивними причинами – саме навколо цих кімнат зосереджувалася більша частина життя родини.

Облаштування кімнат залежало від особистих захоплень та смаків членів родини. Особливо яскраво це прослідковується у спальних кімнатах, в яких знаходимо голови та шкіри тварин, книги, зброю, картини, а то й усе разом. Наприклад, Михайло Залеський (с. Старосільці Радомишльського повіту) попри окрему шафу зі зброєю у своєму кабінеті, розвісив її у своїй спальні над ліжком [103, арк. 9].

Крім власне сімейного гнізда, шляхетські родини мали своє житло у Києві, де проживали в період контрактів. Наприклад, київська оселя подружжя Браницьких на вул. Рибальській налічувала 11 чистих та просторих кімнат, ще дві додаткові призначалися для прислуг [262, 327].

Вже нащадки графині Браницької, за інформацією П. Перерви, придбали престижний дім на київському Подолі, на вулиці Спаській. Це була вже не дерев'яна будівля, а вишуканий цегляний двоповерховий будинок, що коштував майже 10000 руб. сріблом. Садиба, крім власне будинку, мала два флігелі. У дусі часу олігархічна резиденція охоронялася не сторожовими собаками, а ведмедем [262, 328].

Менш заможна шляхта на період контрактів у Києві винаймала собі будинки чи кімнати в місцевих жителів. Орендовані помешкання були менш респектабельними та комфортними. Г. Дзялинська згадує, що в орендованому їй матір'ю будинку стіни були обліплені клопами [163, с. 56].

Щоденний ритм життя родини напряму залежав від функціонування кухні. Це було місце панування жінки, один з її найголовніших обов'язків у шлюбі. Жінка мала контролювати її безперебійне функціонування, вести нагляд за вчасним запасом та розподілом продуктів харчування, вести звітність витрат. В обов'язки жінки також входило складання меню. Якість, різноманітність приготованих страв та сервірування столу залежали від того, чи є в домі гості, це будній день чи свято.

Гість в культурі шляхти займав почесне місце, а гостинність вважалася ознакою шляхетності. В обов'язки господині дому входило частування та організація розваг для гостя на найвищому рівні. Вшанування гостей було не

тільки проявом природної гостинності, а й способом демонстрації матеріального та соціального статусу господарів.

Для спеціальних урочистостей О. Браницька наказувала сервірувати стіл вишуканими срібними й золотими приборами, севрськими, китайськими та саксонськими порцеляновими сервізами. Наприклад, золотий сервіз з севрської порцеляни на 70 персон оцінено приблизно в 400000 франків) [319, с. 51].

Для господарів справою честі було залишити про себе гарні враження перед гостями. Тому, більшість магнатів, та й шляхта середніх статків, на їжі не економили. Аналізуючи подані страви на обіді в О. Браницької у Білій Церкві, складається враження надмірного шику та розкоші. Обід почався з холодної шинки, нарізаної скибочками, яку обносили навколо столу на великому блюді. За шинкою подали *pate froid*, потім салат зі шматком пармезану. Шинка, пиріг, салат і сир, не кажучи вже про шампанське та донське вина, не складали обіду, а були лише прелюдією до нього. Повноцінним обідом був суп із раків, шматок ростбіфа (страва англійської кухні – запечений в духовці шмат яловичини), гречана каша з маслом, рибакорона під соусом, печеня з дичини, десерт з 15 видів фруктів (всі із саду Браницької). З напоїв подано кисле вино, квас, пиво та каву, яка стала завершенням обіду [262, с. 319-320].

Повсякденні страви багатих родин були не менш вишукані. Відомо, що Фелікс Браницький любив смачно поїсти. Навіть на ніч в його опочивальні завжди був накритий стіл з різними наїдками, горілкою та кількома пляшками вина [289, с. 150].

Святкове меню середньої та дрібної шляхти, на відміну від багатіїв, які полюбили смакувати наїдками англійської та французької кухні, було більш традиційним, перевагу надавали місцевим стравам. Дами-господині заздалегідь робили вишукані припаси для очікуваних та неочікуваних відвідувачів. З прибуттям гостей в кімнаті для розваг з'являлися воскові

свічки, вранішня кава з вершками, або чорна після обіду, вина з-за кордону та домашня наливка [167, с. 31].

Щоденне меню середньозаможної сім'ї зі спогадів А. Іванського було наступним: «Чай з цукром давали лише старшим особам; діти на сніданок отримували вареники або кашу на молоці, або воді, з маслом або салом, а на підвечірок хліб з медом, маслом або салом, дівчатка отримували замість чаю анютині вічка, від яких, щоправда, мали анемічний вигляд» [167, с. 31].

Переважну більшість продуктів шляхта отримувала у традиціях мануфактурного виробництва. Сім'я та знайомі А. Іванського майже всі необхідні продукти для споживання виробляли у межах господарства: у млині виробляли муку; ставок поповнював запаси риби, яку зберігали в бочках для пісних страв; ліс забезпечував м'ясом зайців та трюфелями (делікатесні гриби) на свята; пасіка давала мед та віск. Обора, курник та хлів були постачальниками м'яса та молочних продуктів на кухню, в комору та аптечку. Високо цінувалися гуси, які давали м'ясо, лій, пух, пера для писання [245, с. 30]. Від обробки городу отримували овочі та фрукти, які, крім того, переробляли ще й в спиртні напої. Імпортовані товари та продукти, які не можна було отримати в домашніх умовах (тютюн, вина з Одеси, кава, чай, оселедці, цукерки) купували на ярмарках чи у приїжджих купців (див. Додаток 6 [154, с. 164]).

Таким чином, в ході порівняння побуту дрібної та великої шляхти, вказано на відмінності у внутрішньому та зовнішньому облаштуванні житла, смакових перевагах. Здійснено опис кухні як традиційного місця панування жінки. Окрім того, здійснено дослідження особливостей проведення буднів та свят, щоденне меню та меню, приурочене до особливих подій. Виявлено, що результатом наступу російського уряду на шляхетські привілеї стає все більш помітне уподібнення побуту дрібної шляхти з побутом українського селянства. Збереження шику і розмаху звичного укладу життя вимагало лояльного ставлення представників шляхетського соціуму до урядової політики.

4.2. Гардероб та його смислове навантаження

Мода – відображення епохи. Одяг, як ні що інше, втілює прагнення, пріоритети і смаки цілих поколінь. Мода в середовищі шляхти у ХІХ ст. формувалася під впливом загальноєвропейських процесів: винаходи та відкриття в науці, панування реалізму в мистецтві, революції.

Одяг та прикраси завжди транслують певну семантичну інформацію, визначають рівень заможності, смаки власника тощо. Через одяг можна дослідити химерний процес перманентних змін у моді, слідування якій було, з одного боку, справою приватною, а з іншого – принципово важливою для самореалізації в суспільстві. Розглянемо наразі повсякденну функцію моди, а питання смислового навантаження прихованих і явних символів у одязі, які так чи інакше виражали громадську позицію власника, будемо висвітлювати далі.

Поняття «моди» є цілісним та універсальним явищем, що проникає майже в усі сфери життєдіяльності людей, виходить за рамки кожного з фрагментів людської та соціальної реальності [190], охоплює різні сторони соціального життя, свідомості та поведінки людини, соціальних груп.

Залишена шляхтою велика кількість мемуарів забезпечує дослідників широкою джерельною базою для визначення характерних смаків та уподобань шляхти в одязі та аксесуарах. П. Фариш звертає увагу на те, що мода змінювалася під впливом суспільних та технологічних трансформацій, які спричиняли зміни в якості та комфорті використовуваного одягу [131, с. 7].

На одяг у ХІХ ст. величезний вплив мав романтизм, який поширювався Європою. З популярної на Заході космополітичної моди прижилися, щоправда, серед чоловіків лише жовті жилети, сюртуки, блакитні фраки, циліндри та галстуки [321, с. 127] (див. Додаток 7 [25, арк. 198]).

Крім впливів французької моди, залишалася місцева мода на мундири як сентимент за часами Речі Посполитої. Одного разу навіть відомий своїми космополітичними поглядами коронний гетьман Ф. Браницький насмілився

зустріти в Білій Церкві російського імператора Олександра I в польському мундирі [262, с. 187]. Правобережна шляхта також носила кунтуші та жупани в мундирному стилі. Зазвичай це були гранатові кунтуші з сукна, з відкладним двобортним коміром, які носили поверх білих жупанів [321, с. 129].

Важливим елементом чоловічого костюму були аксесуари, які доповнювали образ та засвідчували соціальну та матеріальну позицію шляхтича в його оточенні. Серед чоловічих аксесуарів до другої половини XIX ст. попитом користувалися прикраси, популярні у XVIII ст.: шаблі, карабелі, ювелірні вироби та інші.

Чоловіки нарівні з жінками полюбили носити коштовне каміння, але в другій половині XIX ст. чоловіча біжутерія та коштовності виходять з моди. Допустимими широкоживаними аксесуарами стають кишенькові годинники, спадкові перстні, шпильки до краватки [199], тростини, окуляри та інші (див. Додаток 8 [25, арк. 201]).

Коштовності традиційно передавалися від батька до сина, від матері до доньки. У спадок передавали не лише дорогоцінні прикраси, а й годинники, які у XIX ст. коштували величезних грошей. Так, у заповіті домашнього лікаря дворянина Звенигородського повіту с. Ольшана Й. Завадського М. Фонберга знаходимо пункт про передачу у спадок своєму брату В. Фонбергу (кандидат природничих наук) кишенькового годинника [98, арк. 37].

Серед жінок набувають поширення характерні сукні в романтичному стилі, які шили переважно з мусліну, тюлі та газу, із завищеною талією, корсетом та короткими пишними рукавами. Сукні прикрашали вишивкою, рюшами, стрічками та плісированими комірцями. Поверх сукні одягали спенсер (коротка жіноча куртка з довгими рукавами та високим коміром), або пальто з пишними рукавами (див. Додаток 9 [101, арк. 9]). Обов'язковим елементом жіночого костюму були зав'язані під бороду капелюхи, з краями вигнутими так, що профіль жіночого обличчя не було видно через їх

глибину. Неодружені панянки прикріплювали до капелюшків багато квітів, коронок та пір'я [321, с. 125-127].

Г. Дзялинська згадує, що, будучи запрошеною на бал-маскарад, організований київським генерал-губернатором М. Милорадовичем, одягнула гарну сукню з Парижа, яка від талії розходилася до підлоги. Сукня була пошита з товстої тканини білого кольору та прикрашена рожевими стрічками [163, с. 128].

Найбільшою популярністю серед багатих шляхтянок користувалися сукні, виготовлені з бавовни, шерсті та шовку. Техніка виконання полягала у ручному шитті та ручній вишивці шерстяною пряжею [331, с. 14]. Доповненням до паризьких суконь були різноманітні аксесуари. Так, поміщиця з-під Білої Церкви Наталя Олександрівна, умудрялася за день контрактів розтратити річні заощадження, накопичені важкою працею, купуючи собі дюжинами найкращі рукавички, парфуми та дорогу білизну [232, с. 215].

Сировина та матеріал визначали якість та ціну одягу, а також були чи не єдиною вказівкою на різницю між одягом багатих та бідних. Адже при пошитті одягу для менш заможних верств копіювався крій, елементи оздоблення й техніка виконання елементів гардеробу багатіїв.

Повсякденний одяг відрізнявся від святкового своєю простотою. Наприклад, графиня Браницька у будні дні ходила без прикрас, в чепчику та сукні з грубого сукна. Так, київський віце-губернатор А. Кочубей одного разу застав магнатку в «белой замасленой мантилье», а нглійський лікар бачив її в чудернацькому одязі: «На голове ее был надет чепец из муслина. Об остальном костюме нельзя судить, так как вся она была закутана в длинный турецкий шлафрок» [262, с. 118].

Популярними жіночими прикрасами були золоті перстні, підвіски, шпильки з діамантами, перли, бідніші дами купували прикраси зі срібла [122, арк. 118].

Найвідомішою фанаткою коштовного каміння у Київській губернії була О. Браницька, коштовності якої оцінено в 159500 рублів. Будучи вже в літньому віці, графиня носила на вказівному пальці перстень з бірюзою, яка підкреслювала білизну її руки [262, с. 336-337].

Дитячий одяг був копією дорослого (див. Додаток 10 [25, арк. 203]). Дитячі костюми залежали від середовища, з якого походила дитина. Єдиною відмінністю між одягом дітей та дорослих була тканина, з якої шили. Як свідчать джерела, тканини, призначені для дітей, були гіршої якості, а, отже, дешевші [321, с. 133].

Ш. Конопацький, згадуючи своє дитинство, описує власний парадний костюм: «Одягнули мене дуже парадно, в блакитний гродетуровий (дуже щільна одноколірна, як правило, темних відтінків, шовкова тканина) костюм, кунтуш з чорним оксамитовим комірцем та манжетами, білий жупан із китайки та золотистий пояс з китицями, до пояса прикріпили карабелу (тип шаблі) та дерев'яний меч в чорних піхвах» [169, с. 10].

Під впливом наполеонівських війн, боротьби за незалежність, поширенням романтизму, мода в середовищі шляхти набирає народного забарвлення, яке культивувалося на ґрунті родинних та народних традицій. Починається активний наступ на французьку моду. Польські поети, патріоти виступають з критикою загальноєвропейської журнальної моди, пропагуючи модель народного костюму (див. Додаток 11 [25, арк. 93]). Виразом такої критики є строфа «Вірша до поляків» (авторство приписують Казимиру Броджиньському), який було розміщено в «Pamiętniku Warszawskim» у 1819 р.:

В кунтуші, брати, в кунтуші!

Бо хочачи бути добрим Поляком,

Мало мати польську душу,

Потрібно розлучитися з фрактом [321, с. 127].

Поступова зміна традицій, продиктована значною мірою емансипацією жінок, яка посилювалася на переломі XIX–XX ст., призвела також до змін в

жіночій моді. Особливо голосно заговорили про негативний вплив корсетів на здоров'я жінки. Доведено, що їх будова призводила до ненатуральних змін внутрішніх органів [331, с. 35].

Під впливом боротьби за відновлення Речі Посполитої дещо змінюється значення одягу. Традиційний стрій як чоловіків, так і жінок змінює кольори разом з прикрасами, які також отримують нове смислове значення, стає виразником самостійницьких прагнень своїх власників.

Мода ніколи не була суто приватною сферою життя індивіда, на модні тенденції завжди мали вплив публічна сфера та політичні мотиви. Доказом цього є одна з головних функцій, яку виконувала тогочасна мода – демонстрація соціального статусу та фінансового добробуту особи, а в період польських національно-визвольних повстань – ідентифікатора політичного.

Визначником моди середини XIX ст. стали події після 1830–1831 рр., та Січневе повстання 1863–1864 рр., яке вбрало населення (прихильників повстанців та відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р.) у чорні кольори і вплинуло на появу в гардеробі символічних деталей.

Траурний одяг як символ скорботи має довгу історію, оскільки і національне вбрання змінює свою функцію після національно-визвольних повстань. Носіння національного та траурного вбрання шляхтою було сигналом для Імперії про зростання радикальних патріотичних настроїв польського населення. У цей час все більш помітною стає різниця між сімейним та політичним трауром.

Події в Австрійській імперії в 40-х рр. XIX ст. підживлюють національні прагнення поляків, які проживали у її складі після 1795 р. Національні мотиви по відновленню держави проявилися, в першу чергу, в розповсюдженні символічних предметів, що мали нагадати полякам хто вони і звідки походять. Вже з 1846 р. на території Російської імперії виявляємо випадки потрапляння з-за кордону трубок, табакерок, годинників та інших предметів із забороненими символами, з'являється інформація про агітацію до носіння трауру, яка часто поєднувалася з погрозами. Уряд, намагаючись

взяти ситуацію під свій контроль, видає митникам наказ жорстко перевіряти імпортовані товари [72, арк. 7].

Але ці заходи не мали успіху. На ярмарках частішають випадки продажу національного одягу й символічних деталей гардеробу. В 1847 р. у Дубні у єврея вмить розкупили 1200 конфедераток (національний польський головний убір з чотирикутним верхом) [70, арк. 6]. У цьому ж році на ярмарці в Бердичеві заарештували поміщика А. Абрамовича, який купував перстень із зображенням якоря, хреста і серця, а у продавця-єврея знайшли ще 5 пар годинників із зображенням Костюшка. Такі непоодинокі інциденти спонукають владу заборонити носіння польського національного одягу [71, арк. 21-24].

Події 1860-х рр. кардинально змінюють ситуацію. З активізацією патріотичного руху в Королівстві Польському на територію Київської губернії поширюється мода на носіння жалобного одягу (траур був оголошений польськими демократами обов'язковим для всіх поляків після розстрілу російськими військами демонстрації у Варшаві в лютому 1861 р.), національного одягу та різних умовних символічних знаків [189, с. 27] (див. Додаток 12 [25, арк. 194]).

Носіння жалобного вбрання стає одним із способів демонстрації невдоволення репресивними діями уряду. Траурний одяг, в більшості, був поширений серед жінок. У випадку жінок політичний траур дуже часто збігався з родинним – чоловіки, що гинули в ході бойових дій, були також синами, батьками, братами, чоловіками та нареченими.

Жінки намагалися продемонструвати збереження історичної пам'яті та свою солідарність з повстанцями, одягаючи чорні сукні на знак трауру, а також прикраси з чавуну, чим демонстрували передачу коштовностей на потреби повстання (див. Додаток 13 [25, арк. 68], 14 [25, арк. 68], 15 [25, арк. 69]). Саме такі образи жінок можна побачити на картинах Я. Матейка чи А. Гротгера [257, с. 266].

У жіночому вбранні чорний колір замінює свіжі весняні барви, ця заміна стосувалося навіть квітів на капелюшках. Яскраві відтінки зникають з дитячого вбрання, у траурні сукні вдягнуто ляльок, а обручі для ігор обмотано чорною та білою тасьмою. На виставці журналів моди бачимо зразки виключно чорних, білих або сірих кольорів. У жіночих журналах, які в умовах цензури містили інформацію серйозного соціального змісту, в розділах, присвячених моді, з'являються замасковані статті (наприклад, замітка про траурну моду у Франції), в яких обговорювали сукні та аксесуари у відповідних кольорах [198].

Полковник Генерального штабу А. Гейнс, який керував бойовими діями в деяких губерніях Королівства Польського, залишив у своїй кореспонденції докладні замальовки побачених ним численних зразків: «... Їх [жінок] виняткові кольори – чорний з білим. ...На грудях у них повішені на чорних вервицях і ланцюгах великі чорні хрести з білим розп'яттям і маленькі срібні медальйони, з одного боку яких зображений зламаний хрест з розп'яттям, під ним одноголовий польський орел, що тримає в одній лапі хрест, а в іншій пальмову гілку. Кругом напис: «Боже, благослови Польщу». На звороті медалі – Ченстоховська Божа Матір, під нею терновий вінець... До особливостей жіночого вбрання належать також траурні браслети, запонки, шпильки та інші прикраси дамського туалету, із зображенням білого польського орла в червоному полі, з портретом Костюшка, Йосипа Понятовського, Чарторийського, Міцкевича та інших; брошки у вигляді тернового вінка з хрестом або якорем посередині, покритими пальмовою гілкою...» [178].

Історик, професор Університету святого Володимира Шульгін В. описав реакцію правобережної шляхти, особливо жіноцтва, на лютневі події у Варшаві, свідком яких був сам: «...жінки вдягалися в сукні з плерезами, надягали білі гарібальдійки та конфедератки з чорним пір'ям (що, треба зізнатися, багатьом личило, і ця обставина, звичайно, посилювала

патріотизм), на шию вішали чорні хрести та сталеві красиві ланцюги, на руки коралові браслети» [195].

Кольорове та біле вбрання дозволяли одягати тільки нареченим або на урочисті патріотичні заходи. Траур поширювався не лише на одяг, а й на настрої. Бали, раути, різні товариські розваги сприймалися негативно, а їх учасники засуджувалися та отримували погрози [72, с. 7].

Шляхта транслиувала свою політичну та національну позицію не тільки через одяг, а й за допомогою інших символів. У 1861 р. в м. Умані у костелі влаштовано панахиду за померлими у Варшаві. Присутніх на панахиді було більше 45 поміщиків із сім'ями. Катафалк із символічною пустою труною стояв посеред костелу, на ньому лежав терновий вінок із чорними і білими стрічками. Після закінчення богослужіння дружина статського радника пані Ружицька підійшла до катафалку, взяла вінок зі стрічками з труни, який всі присутні розламували та кожен брав собі по шматку стрічки [83, арк. 361-363].

Влада, зрозумівши небезпеку такого роду патріотизму, одразу заборонила носити політичний траур, розробивши систему штрафів та покарань.

Одним із прикладів тиску на жінок може бути виселення з території губернії в Королівство Польське у 1861 р. власниці магазину жіночого одягу в Києві Ю. Скорочинської та її двох сестер – Леонтини та Наталії, через те, що вони прийшли до місцевого костелу в чорних сукнях і конфедератках, обшитих чорною опушкою та прикрашених чорним страусиним пір'ям [85, арк. 1].

Заборона носіння трауру та переслідування призвели до конспірації, яка проявилася в заміні класичних елементів траурного вбрання, так би мовити, зашифровці символів.

Як свідчить рапорт київського повітового справника (начальник поліції), який зберігається в Державному архіві Київської області, одночасно з припиненням носіння траурного одягу, винахідливі польські дами при

чорному кольорі сукні почали носити квіти, стрічки та інші прикраси, виключно блакитного та лілового кольорів. Польки спеціально прикрашали сережки, брошки та інші туалетні речі камінням цих кольорів (бірюзою та ін.). Речі згаданих кольорів носять завжди разом, наприклад так: якщо дама має при шляпці букет лілового кольору, то стрічки обов'язково будуть блакитного, або навпаки, але завжди при мантиях, бурнусах та інших накидках чорного кольору. Блакитний і ліловий кольори знаменують те саме, що й траур. Блакитний колір означає надію, а ліловий – кров і помсту [25, арк.123]. За справою носіння «кривавого трауру» в 1864 р. по Київській губернії до суду притягнуто 83 особи, 23 з них виправдано, 55 оштрафовано [25, арк. 204].

1 лютого 1864 р. підтверджено заборону на носіння політичного трауру, в результаті чого заарештовано дворянку Ю. Жарчинську, Л. Зелінську, Р. Мальчевську, Е. Подгурську, австрійську піддану Л. Фелькер, дружину секретаря Васильківської місцевої думи Є. Верлінську, дворянку М. Дзевульську, Ю. Моргулець, Е. Снеховську [100, арк. 8].

Репресивні заходи влади не зупинили носіння політичного трауру. І хоча у 1866 р. національний траур був офіційно знятий, велика кількість жінок до кінця життя залишилася вірною чорній сукні, і це вже було приватне рішення кожної окремо взятої особи.

Якщо носіння траурного одягу було поширене серед жінок, то чоловіки акцентували увагу на патріотичних настроях тодішнього суспільства та готовності до боротьби за відновлення незалежності, шукаючи в одязі прив'язки до національної традиції. Транслявали свою позицію, одягаючи вбрання з національними елементами та додаючи до костюмів спеціальні символічні знаки, а саме: польські кунтуші, чамарки, конфедератки; одяг повстанців – свиту із селянського сукна до колін, широкий шкіряний пояс, чоботи з довгими халявами та смушкову чорну шапку з білим верхом, брошки з терновим вінком та пояс з якорем [100, арк. 17] (див. Додаток 16 [25, арк. 195], 17 [25, арк. 68]).

Чоловічу біжутерію та коштовності, як і одяг, починають прикрашати патріотичними символами. Наприклад, у дворянина с. Вільшана Звенигородського повіту Й. Завадського під час обшуку знайшли гудзики із зображенням білого одноголового орла на чорному тлі [98, арк. 36].

Символічні знаки можна було зустріти навіть на носовичках. Один з таких потрапив на територію губернії з Австрійської імперії. Цікавий для нас тим, що на ньому вишита емблема з політичним підтекстом: на одному кінці смерть з косою, а на іншому мертва голова, на третьому – арматура з різної зброї (коси, хоругви), на четвертому – одноголовий польський орел) [72, арк. 13]. Підтекст очевидний – заклик до виступу за незалежність зі зброєю в руках.

У 1861 р. заборонено в'їзд до Російської імперії іноземних підданих в польських національних костюмах та з умовними символічними знаками, адже поява такого вбрання мала негативний вплив на місцеву шляхту. Прецедентом до заборони став приїзд австрійського підданого Годлевського, який був одягнений в чамарку та конфедератку, жилет з довгими полами до колін у вигляді жупанника та чорний лакований пояс із зображенням на пряжці Костюшка [84, арк. 1]. Вбрання Годлевського було розцінене як спроба агітації та підбурення.

У червні 1863 р. заборонено полювання у лісах з метою попередження можливого повстання. Такі обмеження були наслідком того, що, вибираючись на полювання, шляхтичі, зазвичай, одягали зручну свиту з грубого селянського сукна до колін, підперезану широким чорним шкіряним поясом, смушкову чорну шапку з білим верхом та чоботи з довгою халявою, а це, як відомо, був класичний повстанський образ. Дозвіл на полювання могли отримати лише ті особи, які відмовлялися від такого одягу, не рахуючи чобіт [93, арк. 1]. Такі заходи унеможливлювали маскування повстанців під мисливців.

Як у випадку з політичним трауром, почалося переслідування правобережної шляхти, яка, не дивлячись на заборону, продовжувала носити

національні костюми. Особи, які були помічені в носінні трауру та національного одягу, не маючи на те причин і дозволу, арештовувалися та повинні були сплатити штраф. Арешти здійснювалися незалежно від статі та статусу. Для арештованих виділялися спеціальні приміщення окремо для жінок та чоловіків, але з однаковими побутовими умовами [100, арк. 17].

У м.Сквира було оштрафовано дворянина А. Цивінського за те, що був одягнений в чамарку із селянського сукна та мав підвішені до годинникового ланцюга емблематичні знаки: хрест та якір [25, арк. 35].

У домі губерньського секретаря Є. Ольшанського, батька розстріляного за участь у повстанні Р. Ольшанського, знайдено фотографії шляхтичів в національному одязі та символічними знаками, а також сам одяг: рейтузи із сіро-синього сукна, лакований широкий пояс з пряжкою, чамарка, верхня сорочка обшита плетінкою, великі хутрянні рукавиці, два жіночих сюртука [99, арк. 7, 20]. В результаті обшуку господаря дому заарештували.

Вислано до Королівства Польського кравця Бінгеля, який приїхав з Варшави на контракткову ярмарку до Києва і продавав місцевій шляхті чамарки [90, арк. 1-2].

Часто доходило навіть до абсурдних ситуацій. Наприклад, поліція арештувала бердичівського дворянина Ф. Дроздовського за те, що носить бурку, але, як виявилось, носить він її останні дванадцять років без будь-яких політичних мотивів [105, арк. 1].

Задля запобігання повторення таких ситуацій генерал-губернатор видав розпорядження про надання особам, які довели законність носіння ними трауру (законним вважався лише сімейний) та окремих предметів національного одягу, спеціальних посвідчень [100, арк. 17].

Наголосимо, що не варто наділяти якостями патріотизму та самопожертви весь шляхетський загал, адже далеко не всі представники шляхти підтримували ідеї повстання. На противагу прогресивним прихильникам західноєвропейських демократичних ідей, було багато

представників шляхти, які, користуючись неабиякими благами у Російській імперії, не могли не остерігатися втрати свого соціального комфорту.

Ю. Земський зауважує, що лише поодинокі представники заможного шляхетства стали відчайдухами, які зважилися відкрито виступити на боці повстанців. Натомість, більшість не могла, аби «не втратити гонору», не виявляти у «колі своїх людей» симпатій чи навіть матеріальної підтримки, однак воліли це робити потай, щоб не накликати на себе репресій та не позбутися тих благ, якими втішалися. І, природно, беручи «участь в справі», сподівалися ці блага поліпшити [225, с. 29].

Таким чином, мода шляхти середини ХІХ ст. вийшла за рамки тільки приватного життя і стала віддзеркаленням соціально-політичної ситуації в кордонах Російської імперії, способом пасивної демонстрації незадоволення політикою уряду, виявом патріотизму та готовності до боротьби за незалежність.

4.3. Дозвілля та розваги шляхти

Наступною проблемою, яку варто, на наш погляд, виокремити, є проблема дозвілля правобережної шляхти досліджуваного періоду. Саме проблема, адже при вивченні цього питання виникають деякі понятійні труднощі. Справа в тому, що дозвілля як предмет наукового вивчення, неможливо окреслити тільки межами приватності. Дозвілля значною мірою було справою публічною, а подекуди й справою громадською.

Досліджуючи громадське і приватне життя польських жінок Наддніпрянської України О. Ніколаєнко робить висновок, що розмиття кордонів приватного і громадського життя – характерна особливість саме польських родин. Утиски польського населення в Російській імперії, з одного боку, спричинили замкненість польської сім'ї, з іншого – перетворювали її в перехрестя приватного та суспільного, національного життя, розмиваючи межі цих двох сфер [257, с. 239].

Дозвілля шляхти є важливим, але малодослідженим аспектом повсякдення. Відповідно до класичної дефініції французького соціолога Ж. Дюмазедьє, вільний час, дозвілля – це «час, який залишається для людини після виконання нею професійних, шкільних та домашніх обов'язків, і який призначений на відпочинок, розваги та розвиток особистості» [220, с. 83-88].

Одразу варто наголосити, що у XIX ст. розуміння плинності часу було досить низьким, а межа між часом праці та вільним часом – доволі розмита. Найбільшою кількістю вільного часу користувалася саме шляхта. Можна стверджувати, що її привілейоване становище давало можливість обирати власний стиль життя й розпоряджатися часом на свій розсуд. Від власного бажання залежало скільки часу виділяти на розваги та відпочинок, а скільки на працю та інші обов'язки.

При цьому потрібно пам'ятати, що кількість, якість та форма проведення дозвілля залежала від рівня заможності шляхти. Найбільшою кількістю вільного часу розпоряджалася аристократія та багаті землевласники, інша ситуація спостерігалася в середовищі чиншової шляхти, яка мала строго регламентований час на відпочинок.

Незважаючи на бідність, чиншовики мали ті ж потреби та стремління до розкішного життя, що й багата шляхта. У «Военно-статистическом обозрениі Російской имперіи» за 1848 р. вказано, що «дрібні поміщики, взагалі безпечні, турбуються тільки про одне, щоб весь наявний хліб перегнати у горілку, навіть якщо потім доведеться сидіти на купленому зерні» [154, с. 77-78]. Адже горілку було значно легше перетворити на гроші.

Як свідчать джерела, дозвілля шляхти в будні дні було досить одноманітним і монотонним. Картини побуту з життя Потоцьких підтверджують одноманітність проведення магнатами вільного часу, нудьгу, відсутність веселощів та інтересу до навколишнього [159, с. 14]. Здебільшого сон, карти та плітки поглинали весь вільний час шляхти [149, с. 255-256]. Описати один день з життя представника шляхти можна декількома словами: прокинулися, одягнулися, поснідали, погуляли в саду, чоловіки зайнялися

поточними справами, жінки – рукоділлям (у випадку шляхтянок це один із способів зайняти свій вільний час), пообідали, поспали, а після сну шукали способів чим себе розважити до вечері. Як зауважує Т. Падаліце, в будні дні товариські контакти між шляхтою були досить слабкими або взагалі відсутніми. Приватні розваги організовувалися досить рідко і виключно в своєму колі. Натомість публічні розваги популярністю в середовищі багатой шляхти не користувалися, а якщо й організовувалися, то здебільшого у святкові дні [175, с. 18].

У вихідні дні дозвілля урізноманітнювалося походом до костелу та поїздкою в гості [50, арк. 3]. Дозвілля шляхти у святкові дні (свята, іменини, хрестини, ярмарки і т.д.) було досить видовищним, як на той час. Чого тільки варте святкування дня народження С. Потоцької у травні 1800 р. Ця річниця запам'яталася сучасникам і наступним поколінням, в першу чергу, історичним подарунком, зробленим Станіславом Потоцьким іменинниці – Софіївським парком.

Після Софіїних іменин м. Умань стає осередком навколо якого зосереджувалися всі ключові події в житті місцевої шляхти, та й просто місцем проведення вільного часу. Головною причиною, яка приваблювала довколишню шляхту до Умані, був Софіївський сад. Потоцькі пишалися своїм творінням і при першій нагоді намагалися похизуватися його величчю. У 1813 р., коли навкруги лютувала чума, заїжджий граф Є. Комаровський занотував: «Господиня (Софія) сама нам показувала сей чарівний сад; він розташований у ярузі, а тому алеї влаштовано трьома поверхами; багатство вод дивовижне; при самому в'їзді, на великому ставу, б'є фонтан не нижче Самсона, що в Петергофі; декілька каскадів падають з високих скель, а найчудовішим із усього є підземний канал» [160, с. 32].

Ось один з описів відпочинку панів у Софіївці: «У великому зібранні високошляхетних гостей пана С. Потоцького, С. Трембецький (придворний поет) надумав прочитати в честь свого мецената-господаря поему, в якій описувалися принади Софіївки та доблесті її власника і творця. Саме читання

відбувалося в одному з розкішних альтанок-колонад саду. Зрозуміло, всі присутні улесливо, зі схвальними мінами, слухали декламацію підлесника-поета...» [283, с. 20].

Не менш яскравим став з'їзд шляхти в Умань на свято Петра й Павла 29 червня 1840 р. та іменини генерал-майора П. Фохта цього ж числа. Ще за декілька днів до свята в місто почали з'їжджатися поміщики зі своїми сім'ями з Уманського, Липовецького, Звенигородського та інших сусідніх повітів, а також Херсонської губернії та військових поселень. Оскільки погодні умови були сприятливі, то з'їзд шляхти був значним. Як запевняють місцеві жителі, з часів закриття василіанського училища (1834 р.) такого ще не було. Уманський стряпчий на власні очі бачив, проїжджаючи 28 червня через казенне село Бабанку, як в корчмі ночувало до 40 екіпажів з Херсонської губернії. Причиною з'їзду було гуляння в Царициному саді. А оскільки в цей день були іменини генерал-майора П. Фохта, то й у військових було масове веселе зібрання, в якому також брали участь польські сімейства [66, арк. 2]. Гулянки, концерт, відвідування театру продовжувалися ще 3 дні після свята.

Не дивно, що Софіївський сад намагалися утримувати в належному вигляді, щоб заохочувати відвідувачів. Знаходимо опис 1830 р. догляду за садом: мармурові статуї та погруддя традиційно з приходом зими знімалися та зберігалися в кладовій економії. Оранжерея і теплиці знаходилися у відмінному стані. Постійних робітників саду нараховувалося до 30 осіб, весною робочих людей для чистки саду – до 3000. Річне утримання саду склало у 1830 р. бл. 3500 руб. сріблом [122, арк. 248].

Ще одним прикладом відпочинку з розмахом може бути приїзд Олександра II в Білу Церкву восени 1860 р. Аналізуючи програму заходів підготовлених місцевою шляхтою до приїзду імператора відтворюємо наступну картину: день розпочався зі святкового сніданку, який плавно перейшов в урочисту посадку імператором пам'ятного деревця в Олександрійському парку та його знайомства з місцевими дамами, далі найцікавіша частина програми – грандіозне полювання, обід, прогулянка

верхи околицями Білої Церкви та закінчення вечора балом у палаці Браницьких [170, с. 63-64].

Такий розмах організації святкових заходів багатую шляхтою різко контрастував із розвагами незаможної шляхти. Часто для того, щоб назбирати грошей для виїзду до міста на ярмарку, потрібно було протягом року важко працювати та заощаджувати кошти.

Монотонність життя періодично переривали різноманітні родинні річниці. Шляхта, отримуючи найменший привід, з радістю виїжджала за межі дому. Наприклад, у предводителя уманського дворянства Л. Піонтковського в селі Охматів (під Жашковом) у 1840 р., у великий піст, у зв'язку з іменинами, було багаточисельне зібрання шляхти з танцями та іншими веселощами, і, не дивлячись на таке велике свято, продовжувалося декілька днів. На іменинах молодь танцювала, старші пані дрімали, діти, об'ївшись солодощів, спали по кутках, а чоловіки грали в карти та розмовляли про публічні справи і політику [167, с. 32].

Цікавим, на нашу думку, є факт про те, що дозвілля місцевої шляхти залежало від способу життя власників містечок. Такі висновки робимо, спираючись на інформацію, яку нам подає А. Головцов, описуючи спосіб життя С. Потоцької в різні періоди життя. За словами історика, до 1810 р. Софія любила влаштовувати розкішні бали, які супроводжувалися розпустою та шаленством, а після – «тут немає більше місця балам, імпонуючим своєю розкішшю, недавнім оргіям та божевілью, час у цьому малому колі проходить приємно, і сюди з'їжджаються багато сусідів і сусідок. Спокій та пристойність панують в Умані, а тому навколишні сусідки починають відвідувати вдовицю, входячи з нею в найближчий контакт» [159, с. 15].

Варто вказати на різницю між чоловічим, жіночим та дитячим дозвіллям. Проаналізувавши ґрунтовну працю Т. Епштейна, присвячену інтелектуальним та художнім зацікавленням польської шляхти в другій половині XIX ст. на території Київської, Волинської та Подільської губерній,

виявилось, що суто чоловічим заняттям вважалося колекціонування та формування приватних бібліотек.

Історик, опрацювавши інвентарні описи садиб, зробив висновок, що свідомим колекціонуванням займалося не так багато осіб, більшість колекцій була зібрана шляхом несвідомого накопичення предметів [328, с. 348]. Безперечно, найвідомішим колекціонером губернії був Леопольд Бурчак-Абрамович з Володарки Сквирського повіту, який зібрав величезну колекцію оригіналів, копій та репродукцій картин, портретів, скульптур [328, с. 355-381].

Колекціонування книг, на відміну від колекціонування творів мистецтва, було більш поширеним захопленням. Причина полягала в менших витратах та більшій доступності. Наведемо лише декілька прізвищ колекціонерів, яким вдалося зібрати доволі репрезентативну кількість друкованих та рукописних зібрань. Так, у П. Копчинського (с. Тележинці, Таращанський повіт) було 75 одиниць книг, Ю. Томашевський (с. Босівка, Звенигородський повіт) назбирав понад 177 книг, а в Александра Потоцького (м. Умань) нараховано 691 книгу в 1414 томах [328, с. 77]. Захоплення книгами було також у вже згаданого охматівського поміщика Л. Піонтковського, якому вдалося, їздячи по околицях Умані, назбирати цілу бібліотеку, яка користувалася значним попитом серед шляхти, адже її господар дозволяв охочим вільно нею користуватися [167, с. 32].

Не меншою популярністю серед чоловічих розваг користувалося полювання та гра в карти. Відомо, що син Станіслава Потоцького Юрій після смерті батька передав управління маєтком підопічним, а сам дні і ночі проводив за грою у «фараона», забувши навіть про свою пристрасть до мачухи [159, с. 12]. Гра в карти, особливо під час київських контрактів, була в неабиякій моді. Пани, навіть у віці, з незаперечно сильною матеріальною та політичною позицією в регіоні, які протягом року карт в руки не брали, сідали до гри, смакуючи при цьому шампанське [170, с. 10]. Що стосується полювання, то, як правило, збиралися цілими компаніями і виїжджали на 2-3

дні. Полювали з собаками на птицю та звірів, в спеціальному одязі та з великою кількістю алкоголю [93, арк. 2]. Чоловічий відпочинок неодмінно супроводжувався веденням розмов на політичні та публічні теми, тоді як жінки пліткували під час заняття рукоділлям про дітей, моду, життя своїх знайомих.

Про різницю між чоловічими і жіночими розвагами згадує А. Тарчевська: «Новий день розпочинається так само, як попередній. Марцелій (чоловік авторки) постійно вирішує якісь нові справи, так як і я щоразу щось інше граю, читаю, співаю, та й розваги наші різні...» [178, с. 202].

Жінки не мали великого вибору в проведенні свого вільного часу. Їхня життєва активність дуже часто обмежувалася стінами дому. Для розваг використовувалися набуті здібності під час дівочтва. В залежності від особистих задатків це був спів, гра на музичних інструментах або малювання. Однак, звернемо увагу на те, що ці розваги часто були не індивідуальним захопленням жінки, а способом розважити чоловіка та гостей [322, с. 187]. У жіночому відпочинку було характерним ще й те, що він часто поєднувався з працею. Наприклад, коли сім'я збиралася ввечері для читання, гри, розмов, то жінка в цей час могла витирати пил, вишивати чи вести якісь господарські розрахунки [339, с. 150].

Значною мірою характер відпочинку, як чоловіка, так і жінки, визначав природний календар (тривалість дня, пори року), костельні свята, піст, неділі та залежний від них календар господарських робіт.

Особливістю дозвілля дітей шляхти було те, що воно залежало від статі. Народитися хлопчиком автоматично гарантувало отримання привілеїв дитинства – більше свободи, активності та різноманіття. Для дівчаток дозвілля було більш обмеженим. Зате зі спогадів Ф. Поплавської про свого батька стає зрозумілим, що дівчатка були більш емоційно близькими зі своїми батьками: «Йшли до тебе з довірою і без страху, навіть якщо щось

накоїли, своєю дитячою хитрістю розгадали, що твої покарання ніколи не будуть тяжкими...» [343, с. 49].

Польська дослідниця К. Кабачинська класифікує розваги дітей на рухові (аркадні, конкуруючі, з переміщенням), розумові (читання, музика, спів і т.п.), у світі природи (полювання на мух, метеликів, жучків [8, арк. 16] і т.п.), ігри, що наслідують реальність (весілля, похорони, танці і т.п.) та гральні (карти, кості) [338, с. 80].

Молодь любила проводити свій вільний час за стінами дому на свіжому повітрі. Часто молоді шляхтичі розважалися в компанії сільських хлопців та дівчат. Приємне проведення часу асоціювалося з катанням верхи околицями місця проживання, прогулянками, маївками, полюванням на птахів, ловлею риби, плаванням в річках та ставках, заграванням з селянськими дівчатами [180, с. 16].

Так, С. Гощинський, представник «української школи» у польській літературі, в період канікул під час навчання в уманській василіанській школі у 1816 р. (мемуаристу було тоді 15 років – *авт.*) проживав з простими надвірними козаками та селянськими дівчатами, постійно відпочивав, насолоджувався свободою, постійними веселощами. Мемуарист з ностальгією згадує цей період свого життя – без жодних переживань та жодного життєвого тягаря [164, с. 17].

Окремо виділимо студентське дозвілля, яке також мало свої особливості. Студентським обов'язком було уміле поєднання навчання та відпочинку, але, як свідчать спогади, не всім вдавалося ця складна справа. В студентському середовищі була так звана «золота молодь» – представники заможних родин, які, забуваючи про навчання, вели розгульне життя, заводили заміжніх коханок [161, с. 327], завзято грали в карти, регулярно відвідували різні розважальні заходи, бали, танцювальні вечори. Найцікавішим було те, що така поведінка завжди сходила їм з рук [170, с. 9-10].

Студенти, які були старанними в навчанні, організовували своє дозвілля в стінах навчальних закладів. Як згадує В. Ласоцький, «студенти Київського університету кожен п'ятницю проводили в студентському Музичному товаристві, яке організовувало концерти раз на місяць, та польському театрі» [172, с. 175]. Відомі учні василіанської школи в Умані С. Гошинський, М. Грабовський та Б. Залеський були ініціаторами створення при монастирі літературного гуртка, на засіданні якого і були прочитані перші вірші цих представників «української школи» в польській літературі [241, с. 94].

Окремою сторінкою в дозвіллі шляхти були публічні форми проведення вільного часу: ярмарки, «Київські контракти», походи в театр, оперу та на концерти, які користувалися неймовірною популярністю. Неодмінною умовою доступу до такого типу розваг була поїздка в місто, яке було не тільки місцем залагодження серйозних справ, а й місцем розваг та відпочинку. Проведення вільного часу в місті характеризувалося пришвидшеним темпом, збільшеною кількістю та інтенсивністю розваг, зустрічей, візитів, балів, концертів [77, арк. 2], походів до театру [122, арк. 59].

Збір на ярмарку починався задовго до його початку та видавався святом для обивателів Правобережжя, що засиділися по своїх маєтках. Їдучи на контракти, шляхтичі не лише купували і продавали різні товари та здійснювали різноманітні фінансові операції. На ярмарках вони весело проводили свій час. Приїжджаючи до Києва, шляхтичі дізнавались багато різної інформації, знайомі, які жили в різних місцевостях і не мали змоги часто бачитись, радо зустрічались, жінки з дочками відвідували бали, чоловіки укладали різні угоди і грали в азартні ігри, в яких дуже часто програвали все своє майно. Поміж тим батьки не полишали нагоди підшукати вигідну партію для своїх дочок або спадкоємців.

А й правда, підготовка до наступних контрактів розпочиналася чи не одразу після закінчення попередніх. Власник містечка Сміла граф

О. Самойлов, ведучи розгульне життя в оточенні представників різних соціальних класів, посеред розваг, балів і різного роду задоволень, не думав про дбайливе ведення господарства та примноження прибутку, а, навпаки, до початку контрактів в Києві спродував по кілька сіл щороку [175, с. 14], а виручені кошти витрачав у розважальних закладах і крамницях Києва. Були випадки, коли представниці збіднілої шляхти протягом року важко працювали, відкладали гроші, а потім за декілька днів ярмарку все витрачали, повертаючись додому щасливими та готовими до роботи.

Серед найпоширеніших розваг на контрактах, у тому числі й шляхти, була гра в карти, в ході якої програвалися тисячі карбованців і цілі маєтки. Дехто спеціально приїздив заради неї з надією збагатитися або ж отримати гостроту відчуттів. Один з учасників тих подій зазначив, що приїхати на контракти набагато простіше, ніж поїхати з них: «Можна сказати, що Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільно полювало, а старий Київ грав у карти» [219, с. 65].

За час контрактів шляхтичі мали можливість зустрітися зі своїми давніми друзями та знайомими. Як згадує Н. Олізар, поміж особами, які з усіх сторін з'їжджалися, було дуже багато шляхтичів, які протягом декількох тижнів не втомлювалися робити йому візити [173, с. 132].

Якщо для представників чоловічої статі за гру в карти нічого важливішого не було, то для жіночої публіки перше місце займали матримоніальні справи. Матері вивозили у світ своїх дочок, і їхні надії частенько мали жаданий успіх – гожих панн, як і контрактіві товари, розбирали швидко [221, с. 54]. Спеціально для пошуку жениха своїм донькам багаті батьки організовували звані обіди, бали та вечори. Як згадує Г. Дзялинська, в їхньому домі частенько мама влаштовувала такі обіди, на яких у її сестри не було відбою від потенційних претендентів на руку та серце [163, с. 55].

Дуже часто звані обіди закінчувалися спільним походом до театру. Театри взагалі були окремою сторінкою в історії «Київських контрактів» та

користувалися неймовірною популярністю серед контрактівців. Що стосується вибагливої шляхти, то театр в Києві видавався їм занадто провінційним і не вартим уваги. Винятки становили приїзди відомих труп, коли зала була переповнена гарно вдягненими панами та паннами [161, с. 331].

Колоритний опис контрактних балів можна знайти в спогадах С. Кожмяна. Ці спогади, які були залишені після Січневого повстання 1863–1864 рр., демонструють нам зміну характеру контрактів й приватного життя під час них. За словами С. Кожмяна, бал 1879 р. був виключно польсько-українським. Малося на увазі, що був він організований спільно з українцями. Автор наголошував, що, незважаючи на запальну мазурку, яку танцювали ще з більшою охотою, ніж у Кракові, та велику кількість учасників – товариське життя після Січневого повстання було вже не те. Хоча мемуарист завершує опис балу на оптимістичній ноті: «Хтось сказав, що, незважаючи на спроби згасити багато контрактних традицій, товариське життя контрактів померти не зможе» [171, с. 17-18].

Про згасання активності на «Київських контрактах» говорить також С. Тарновський: «До 1863 р. польське товариське життя в Києві було досить активним та приємним, зараз, як говорять свідомі, воно значно посмутніло та притихло» [179, с. 42].

Приїзд до Києва на контракти, крім гри в карти, відвідування балів, театрів, пошуку женихів та інших розваг, давав можливість задовольнити ще й кулінарні забаганки гостей міста. Хоча, як вказує Т. Бобровський, вибір ресторанів у Києві був мінімальний, але меню, яке там пропонувалося, було досить пристойне. Популярністю у багатих шляхтичів користувалося два ресторани: місцевий, власником якого був француз Томаш, та привізний з Бердичева, власником якого був італієць Бачіні, а пізніше Беллото [161, с. 332].

Загальне враження від контрактів було вражаюче, мемуаристи в один голос стверджували про своє бажання повернутися наступного року. Але

були й такі, що більш критично підійшли до цього явища і тих подій, які на ньому відбувалися. «Київські контракти» в розумінні С. Кожмяна були гніздом нігілізму [171, с. 8]. Під критику мемуариста потрапили українські та російські контрактівичі, яких він звинувачував у відсутності елементарної культури, смаку та гігієни, ігноруванні норм та правил поведінки.

Виступаючи на захист українців, Ф. Вігель зображує поляків нахабними і гордовитими, вказуючи на те, що їх зухвалість не знала меж. Вони дозволяли собі у товаристві різні непристойності, а в містах навіть безчинства та шаленства, вдираючись вночі насильно в будинки убогих вдів, матерів сиріт-красунь... На балах, які давалися двічі в неділю за гроші в контрактівому будинку в біржовому залі, багато з них з'являлися в народних костюмах і навіть танцювали мазурку в шапках, напивалися, ображали українців... При цьому між останніми та гоноровими шляхтичами нерідко спалахували жакливі конфлікти, які закінчувалися завжди штовханиною та стусанами, з якими випроваджували поляків [158, с. 200].

Така взаємна неприязнь пояснювалася тогочасною політичною ситуацією. Місцева шляхта не могла вибачити українцям непідтримку національно-визвольних повстань, а українці не забували свого невільництва часів Речі Посполитої. В свою чергу, Імперія уміло використовувала протиріччя між ними для розпалення ще більшої ненависті.

Крім виїзду до міста на контракти, місцева шляхта подорожувала до Одеси, Варшави, Вільна, Риги [167, с. 47], Риму [328, с. 355], Азії та інших країн. Однак подорожі до великих міст та за кордон були рідкістю і залишалися прерогативою заможних верств. Бідна шляхта набагато частіше їздила до найближчих містечок або повітових міст – Бердичева, Умані, Сквири та інших. Незважаючи на невеликий вибір пропонованих атракцій в таких містечках – це ж все ж було краще, ніж сидіти вдома.

Підкреслимо, що часто відпочинок шляхти закінчувався скандалом, бійками та іншими неприємностями. Такі випадки були поширені як серед бідної, так і серед багатой шляхти. Тобто, асоціальна поведінка не залежала

від соціального статусу. Пияцтво, бешкети, лайка, розгульне життя, утримання коханок для багатьох представників шляхти стають нормою та стилем життя [81, арк. 7-14].

Листопадове 1830–1831 рр. та Січневе 1863–1864 рр. повстання призводять до трансформації звичного укладу життя. Шляхта як соціальний стан зазнає суттєвого поглиблення соціальної та майнової неоднорідності внаслідок репресивної політики російського уряду, що, безумовно, стало причиною різниці між дозвіллям багатой шляхти, шляхти збіднілої та декласованої. Ще одним наслідком польських національно-визвольних повстань було взяття під контроль дозвілля шляхти, за яким вівся таємний нагляд, а це призвело до замкнутості та послаблення товариських взаємодій. З цього часу дозвілля набирає політичного забарвлення, і в ньому з'являється новий елемент – конспірація.

Непідтримка українським населенням польських повстань спричинила загострення взаємовідносин із місцевою шляхтою [158, с. 200]. Нерідко взаємні претензії на політичному підґрунті траплялися між самою шляхтою в товариському житті. Наприклад, власниця приватного пансіону шляхетних дівчат у Білій Церкві Баліцька, приїхавши в гості до своєї колишньої вихованки Андрущенко, звинувачує її в зраді Батьківщини, оскільки остання не носить траурного вбрання, веселиться і танцює під час трауру, розмовляє російською мовою. Результатом цього конфлікту став донос на Галіцьку в поліцію та пред'явлення їй звинувачень у політичній неблагонадійності [97, арк. 2].

З 1863 р. російська влада вводить обмеження на полювання. Мисливці, перед тим, як виїхати на полювання, мали попередити владу та отримати спеціальний дозвіл від власника лісу [93, арк. 2]. У цей період утисків зазнають також студенти, яким урізають вільний від навчання час та беруть під контроль їх особисте життя (в Університеті святого Володимира студентам дозволялося гуляти в ботанічному саду лише до 22 год. під наглядом поліцейських [140, арк. 2]). Такі заходи мали на меті перешкодити

організації змов чи ще якихось дій, спрямованих проти уряду. Товариські контакти шляхти на тлі післяповстанської репресивної політики російського уряду занепадають, а розваги набувають сіруватого відтінку [167, с. 29].

Після двох польських повстань змінюється дозвілля жінки. Якщо раніше ми стверджували, що жінки, на відміну від чоловіків, в основному пліткували, то після подій 1830–1831 рр. салони (в яких заправляли жінки) стали осередками скупчення тогочасної аристократичної еліти, центрами формування суспільної думки, а також традиційним осередком впливу жінок на публічні справи. Жінки почали відігравати важливу роль у передаванні молодому поколінню національних традицій і любові до батьківщини (в рамках дозвілля і не тільки).

Отже, дозвілля шляхти Київської губернії у ХІХ ст. визначалося багатьма чинниками, головними серед яких виділимо економічне положення (багаті-бідні), місце проживання (місто-село), стать, вік, близькість до Києва як духовного, культурного, освітнього та економічного центру (контрактова ярмарка, Університет святого Володимира, театр і таке інше); на тлі політичних, соціально-економічних та культурних перетворень дозвілля зазнає помітних трансформацій, які змінюють стиль життя шляхти, формований протягом декількох століть.

4.4. Хвороби шляхти та їх лікування

У контексті досліджень з історії приватного життя шляхти Київщини у ХІХ ст. доцільно звернути увагу на аспект здоров'я, гігієни, хвороб та лікування, як запоруку життя.

ХІХ ст. було століттям, коли хвороби вважались справою суто приватною, про них не поширювались і, як не парадоксально, лікувати їх не поспішали. Польська дослідниця А. Наперала вказує, що у ХІХ ст. в середовищі шляхти ще продовжували панувати упередження щодо причин хвороб, які часто пов'язували з гріхом і спокутою. Здоров'я було справою

приватною, домашньою та інтимною. Така позиція стосовно здоров'я та хвороб підкріплювалася релігійними віруваннями та забобонами [341, с. 350].

XIX ст. попри очевидний прогрес у науці, промисловості, благоустрої міст та сіл все ще залишалося століттям із низьким рівнем життя та низькою санітарно-гігієнічною культурою. Характерними негативними факторами, що впливали на захворюваність з частими летальними наслідками, були низька культура побуту та особистої гігієни, незадовільний санітарний стан міст та сіл, недовіра до медицини та висока плата за медичні послуги.

Як свідчать джерела, страх перед хворобами, що в XIX ст. спричиняли масову смертність, оминаючи холеру й тиф, назви яких були синонімами смерті, посилювався при діагнозі сухот (туберкульозу), до яких призводило запалення легень та грип [347, с. 370].

І. Фундуклей, крім холери, тифу та туберкульозу, дає наступний перелік найпоширеніших хвороб, від яких помирали жителі Київської губернії (дані за 1835–1844 рр.): лихоманка, запалення легень та інших органів, водянка, пронос, цинга, падуча хвороба (епілепсія), параліч, аневризма, скарлатина, віспа, кір, виразки і т.д. Що цікаво, до хвороб він зараховує також і старість [156, с. 157-158].

Сприятливими чинниками для інфекційного зараження переліченими хворобами була відсутність гігієни. Під гігієною розуміємо чистоту тіла та духу, приміщень, одягу, здорове харчування. Г. Дзялинська, описуючи умови проживання в Києві під час контрактів, звертає увагу на клопів, брудний посуд, немиті тіла [163, с. 56]. Ф. Равіта-Гавронський, перебуваючи у в'язниці на Печерську, залишив опис брудних камер, нестачу повітря, нестерпний сморід, вологу та холод. Найгірші враження на мемуариста справила їжа арештантів, яку подавали в брудному посуді, обліпленому великими чорними мухами [176, с. 32-40].

Відсутність культури догляду за власним тілом, одягом та житлом, помножена на розпусне життя, гарантували розквіт венеричних хвороб. Венеричні захворювання у XIX ст. були досить поширеними та не викликали

великої сенсації, більше того, асоціювалися з багатими привілейованими верствами суспільства. Про їх масове поширення свідчить той факт, що здоровим вважався кожен, хто був позбавлений зовнішніх симптомів венеричного захворювання. «Кавалерська хвороба», як її ще називали, вражала не тільки чоловіків, а й жінок. Так, дворянин А. Піонтковський, житель Київської губернії, у 1857 р. звинуватив у венеричному захворюванні свою дружину. Щоправда, звинувачення не підтвердилися [198, арк. 3-4].

Інформації про якісь спеціальні методи лікування сифілісу на сторінках мемуарів не знаходимо. Зустрічаються лише відомості про специфічні заходи профілактики. Наприклад, у 1828 р. за межі м. Києва вигнано шляхтянку М. Кристафовичову, яка займалася проституцією та вважалася небезпечною для оточення [114, арк. 1].

Свідомо нищили своє здоров'я особи, які зловживали спиртними напоями. Вже в XIX ст. алкоголь було визнано за отруту, яка нищить індивіда, родину, а то й цілі народи. Лікарі вказували на негативні наслідки споживання алкоголю: втрату моральності, зміни в характері та функціонуванні внутрішніх органів [341, с. 361].

Знаходимо дуже багато інформації про алкогольну залежність шляхтичів губернії. Так, шляхтич Радомишльського повіту Ф. Маєвський утримувався в Ходорковському монастирі з метою перевиховання, але безрезультатно. У 1800 р. його направлено в «смерительный дом» на лікування [109, арк. 12-14]. У 1831 р. І. Кульчицького, поміщика с. Гудзівки Звенигородського повіту, покаравши різками за алкоголізм, позбавили шляхетського звання та вислали до Сибіру [116, арк. 10]. Поміщик Хржонщевський, власник частини с. Губин Радомишльського повіту [52, арк. 1], та поміщик м. Махнівки Ф. Барановський [54, арк. 1] втратили повагу товаришів та родини внаслідок постійних бійок, скандалів та образ. У 1862 р. зафіксовано напад білої гарячки у мешканця с. Поляне, поручика у відставці Помяна, який хотів зняти російський прапор біля київської гауптвахти та повісити польський. Як виявилось, чоловік хотів інсценувати політичний

злочин, щоб його розстріляли, оскільки йому набридло бродяжне існування. Родичі від хворого відмовилися, тому останнього відправили у госпіталь. Подальша доля невідома [91, арк. 1-16].

Незважаючи на те, що зловживання алкоголем вважалося хворобою, шляхів боротьби з нею ще не було знайдено. Боролися з проявами алкоголізму неефективними способами: фізичними покараннями, осудом, засланням.

В окрему групу варто виокремити захворювання, яким піддавались новонароджені та діти. Дитяча смертність в окреслений період просто вражає. Е. Тарше, описуючи свою сім'ю, згадує трьох братів та сестер, які померли ще немовлятами [180, с. 5]. Н. Олізар, брат київського губернського маршалка дворянства Г. Олізара, залишив жахливий опис складних пологів своєї дружини Емілії та ще жахливіший опис смерті новонародженої доньки, яка стекла кров'ю за три дні після народження. Врятувати немовля намагалися зусиллями двох лікарів, які перепробували різні засоби лікування, навіть прикладали п'явок. Дружині ще кілька днів після пологів не говорили про смерть дитини, оберігаючи її від зайвих переживань [173, арк. 134].

С. Бойченко до найрозповсюдженіших дитячих хвороб відносить «дитячу хворобу», «родимець» та «слабосилля», наголошуючи, що діагностика смертності новонароджених завжди залишалася проблематичною. Найбільший відсоток серед причин смерті дітей становили хвороби під загальним діагнозом «дитяча хвороба». Дослідниця припускає, що так називали загальне виснаження організму дітей віком до 2-х років внаслідок неякісного харчування, худорлявість. Немовлята помирали від передчасних пологів, слабосилля і зазначались як «слабкі від народження». Терміном «родимець» або «родимчик» позначалися епілептичні випадки або вроджені вади, отримані дітьми в результаті родових травм під час пологів або занесеної інфекції. Від «худосочия», золотухи помирали діти до

п'яти років. Золотуха була «природженою болезню худосочия», від якої страждали залози [210, с. 49].

Вже згаданий Е. Тарше до небезпек, які загрожували життю дітей та підлітків, як не дивно, відносить молодість. Мемуарист стверджує, що для молоді була притаманна схильність до сумних мрій, депресій, прихованої задуми, хворобливе сприйняття світу. Оскільки сам автор проживав у сільській місцевості на Смілянщині, то до чинників, які посилювали депресію, зараховував відсутність розваг, товариських контактів, можливостей до самореалізації. Вихід із депресії вбачав у праці, але, якщо остання не допомагала, то, як наслідок, у дітей формувався слабкий характер [180, с. 17-19].

Правильність суджень Е. Тарше підтверджують архівні джерела. Знаходимо відомості, що у 1851 р. син власника с. Турбова Бердичівського повіту А. Райського, двадцятилітній Франц, наклав на себе руки, застреливши з рушниці поміщика Дрогомирецького. Причиною трагедії слідство назвало меланхолію померлого [74, арк. 3].

Хвороби, викликані розладами нервової системи, були доволі поширеним явищем. Недаремно ХІХ ст. називали століттям нервовості. Її причини вбачали у зростанні потреб та відсутності засобів їх задоволення [151, с. 87].

Щоб уявити загальну картину смертності від усіх перелічених хвороб звернемося до статистичних підрахунків зроблених О. Ціборовським та В. Сорокою (див. Додаток 18 [288, с. 78]), які вираховували середню кількість померлих жителів Київської губернії за 1835–1845 рр. (без урахування соціального статусу померлих – *авт.*).

За даними підрахунків робимо висновки, що смертність у 1840–1845 рр. була значно вища, ніж у 1835–1840 рр. Причиною цього може бути збільшення приросту населення, а, отже, і смертності, або наявність у цей період несприятливих чинників для здоров'я. У віці до 5 років смертність була дуже високою як у період з 1835–1840 рр., так і в період з 1840–1845 рр.

У 1840–1845 рр. збільшується кількість померлих старожилів, що може свідчити про підвищення середньої тривалості життя.

У джерелах знаходимо інформацію про вплив хвороби на хворого та його оточення. Так, хвороба брата Г. Дзялинської, який у 1815 р. напередодні Київських контрактів захворів на виразку у горлі, була сприйнята мало не як кінець світу. Мати та сестра хворого днями і ночами не відходили від його ліжка. Одужання брата Г. Дзялинська приписує Божій милості [166, с. 163].

Не дивно, що у ХІХ ст. шляхта в питаннях життя та здоров'я покладалася більше на Бога, ніж на лікарів. Цю тезу підтверджують спогади Ш. Конопацького, який закарбував у своїй пам'яті випадок з дитинства. У семирічному віці (1797 р.) автор мало не вдавився булавкою. Мама, злякавшись, почала молитися: «Святий Антонію, рятуй», а тітка, не втративши розуму, надала першу медичну допомогу [169, с. 14].

Рідше зустрічаємо випадки свідомого використання на практиці прогресивних методик по догляду за хворими дітьми, а не сліпого покладання на Божу милість. В. Ласоцький занотував, що в дитинстві був хворобливою дитиною (кволий та золотушний), але мама, не втрачаючи надії, після уважного прочитання праці А. Снядецького «Про фізичне виховання дітей» та популярного підручника Хоуфеленда (Houffeland) енергійно взялася за поліпшення його здоров'я. Загартовувала сина щоранку, обливаючи його холодною водою, взимку обтирала снігом, наказуючи кричати: «Хоч холодно, але корисно!». Літом хлопця тримали цілими днями в саду на свіжому повітрі, дозволяючи ходити босоніж по росі, дощу та болоті. Матір наглядала за дотриманням спеціальної дієти: страви найпростішого приготування, але продукти лише першої свіжості, забороняла пити чай та каву до 12 років. Стежила, щоб помешкання було просторим, світлим, сухим, регулярно прибиралося та провітрювалося. Результат таких інтенсивних заходів був досить успішним. Стан здоров'я Ласоцького покращився, а загроза для життя зникла [172, с. 8].

Крім застосування на практиці нових методик покращення здоров'я, у XIX ст. була поширеною практика виїзду на лікування мінеральними водами у межах імперії та за кордоном. Сприятливий вплив води на організм людини пов'язували не тільки зі щоденним купанням, яке мало профілактичний та естетичний характер, але також з її лікувальними властивостями. А. Наперала зауважує, що XIX ст. в контексті наукового розвитку гігієни, було століттям води [341, с. 356].

Відомо, що поміщики губернії їздили у м. Коростишів Радомишльського повіту, щоб випробувати на собі ефект цілющих властивостей води (справа вибула з архіву) [68, арк. 1-3]. Крім того, у 1817 р. у Звенигородському повіті в с. Каетанівці було відкрито місцевий лікувальний курорт із сірчаною водою, але, як свідчать архівні дані, його відвідування було дуже низьким [47, арк. 87].

Цікаво, що попри наявність природних мінеральних джерел, серед населення попитом користувалися штучні осередки мінерального лікування. Так, у київському спеціальному закладі у 1836 р. зафіксовано 121 пацієнта [47, арк. 87].

В документах є численні підтвердження популярності «водного лікування». Так, Ю. Потоцький лікував свої хвороби на невеликому курорті Береж, який розташовувався на висоті 1219 метрів над рівнем моря у Піренеях. Курорт славився тринадцятьма джерелами мінеральних вод з великим вмістом натрію та сірки [295, с. 137]. Графиню О. Браницьку, яка страждала на судороги та хворобу ніг, возили на лікування на води Карлсбаду [262, с. 301].

Лікувальні властивості мінеральних вод виправдовували очікування хворих. Єдиним мінусом такого типу лікування був нетривалий ефект та необхідність періодичного повторення процедур, що, зважаючи на труднощі з транспортом та матеріальні затрати, значно ускладнювало його доступність.

В заможних родинах модно було мати домашніх лікарів, яких наймали навіть з-за кордону. Їх послугами частіше користувались аристократи та

багаті шляхтичі, які могли собі це дозволити. В першій половині XIX ст. така форма фахової опіки над хворими була практично єдино доступною. Шпитальництво знаходилося на початковій стадії розвитку.

Найбагатші родини губернії більше довіряли закордонним лікарям, які вважалися більш прогресивними, а їх методики лікування ефективнішими. Лікарів з-за кордону поважали й цінували. Сучасники залишили спогади про постійну присутність в домі Браницьких у Білій Церкві іноземних лікарів, яких наймали для блага дітей [262, с. 306]. О. Браницька, оберігаючи своїх дітей, мало довіряла місцевій медицині. Такої ж думки була С. Потоцька, яка, розуміючи безсилля місцевих лікарів у боротьбі з її недугою, на початку літа 1822 р. особисто відправляється в Берлін на лікування до знаменитих лікарів того часу [250, с. 384-389]. Преференція іноземним лікарям не завжди гарантувала результат. Як бачимо на прикладі Софії, гроші та лікарі з відомими іменами не врятували її від злоякісної пухлини. У цьому конкретному випадку винні не стільки лікарі, як виразне нехтування власним здоров'ям.

Менш заможна шляхта обслуговувалася місцевими лікарями. Їх послуги коштували значно дешевше, але, традиційно, вважалися менш якісними. Хоча, як свідчать документи, часто місцеві лікарі здобували медичну освіту за кордоном, отримуючи якісну фахову підготовку. Наприклад, в Уманському повіті відоме прізвище Івана (Яна) Батиста Де Котта (власник с. Зелений Ріг Уманського повіту), який отримав 1802 р. у Відні диплом доктора медицини та хірургії. Повернувшись до Росії, він у 1822 р. отримує патент на прийняття в члени Імператорської медично-хірургічної академії та звання кореспондента Академії (1823 р.). У 1830 р. за приписом Уманського земського суду їздив по селах повіту, оглядав хворих та встановлював причини раптових смертей. Такі заходи здійснювалися з метою виявлення ознак холери та швидшого її подолання. Крім допомоги бідним верствам населення, виконував у 1836–1837 рр. обов'язки домашнього лікаря у поміщика Таращанського повіту Савицького та графіні

Браницької. За сумлінну та старанну допомогу хворим протягом 28 років та активну боротьбу з епідемією холери користувався неабиякою повагою в суспільстві [29].

Непрестижність професії лікаря серед правобережної шляхти та недовіра до лікарів, зрештою, не стали на заваді зростання попиту на медичні послуги у суспільстві. Це підтверджує В. Ласоцький. Тарше, говорячи, що однією з основних причин його вступу на медичний факультет було бажання на власному прикладі розвіяти упереджене ставлення до лікарів.

Однак, незважаючи на всю прогресивність ХІХ ст. у сфері медицини, хвороби, їх лікування, смерть залишались справою суто домашньою, приватною, навіть інтимною. Релігійність, яку ще не похитнули буремні події наступного ХХ ст., була причиною непохитної віри у всесилля Бога в питаннях здоров'я, а не лікарів. Це дещо гальмувало розвиток медицини на теренах Російської імперії і було причиною досить високого рівня смертності.

Отже, досліджені сфери повсякденного життя правобережної шляхти на території Київської губернії у ХІХ ст. дозволяють поглянути на питання історії присутності тут польської національної групи інакше. Усвідомивши особливості щоденного життя правобережної шляхти, можемо краще зрозуміти ментальну складову шляхетського панування на українських землях, причини виникнення проблеми «кресів», яка до сьогодні час від часу з'являється в науковій пресі, виявити вплив національно-визвольної боротьби польського народу на щоденний ритм життя правобережної шляхти.

ВИСНОВКИ

Історія повсякдення – досить суперечлива галузь історичної науки, яка ще не має скільки-небудь сформованої методології. Це породжує ряд складнощів перед науковцем, який взявся за дослідження в цій сфері. Щоправда, історики активно працюють над її методологічним оформленням, науковий світ постійно збагачується все новими працями, виданими на основі цієї роботи.

В процесі роботи над темою дисертаційного дослідження автором здійснено комплексний аналіз та структурування розпорошеної в ряді вітчизняних та зарубіжних праць інформації про різні сторони повсякденного життя шляхти українського Правобережжя.

Основним масивом джерел, на основі аналізу яких побудовано дослідження, є раніше неопубліковані архівні джерела, мемуарна література та періодична преса. Постійна апеляція до матеріалів Державного архіву Київської області, Державного архіву Черкаської області, Центрального державного історичного архіву м. Києва, в поєднанні з джерелами особового походження, які, хоч і не претендують на вичерпність та стовідсоткову достовірність, дозволила всебічно та обгрунтовано висвітлити задекларовану тему.

Історія шляхти Правобережної України починається далеко не у ХІХ ст., скоріше, ним вона завершується. Після інкорпорації українських земель колишньої Речі Посполитої до Російської імперії внаслідок поділів польської держави, величезна шляхетська маса стала перед обличчям серйозних змін, які торкалися не тільки політичного, але і щоденного життя.

Опрацювавши джерельну базу дослідження підтверджено, що політична гра російської влади стосовно шляхти Правобережжя зводилась до бажання якомога швидше та безболісніше для держави асимілювати її з російським населенням, зросійщити. Навіть в періоди правління порівняно лояльних імператорів правобережна шляхта раз-по-раз піддавалась політиці

зросійщення. Спроби вирішити національне польське питання дошкульно вдарили по шляхті. І, хоч воно і не було до кінця вирішене владою, все ж до кінця XIX ст. характер шляхетської присутності в Київській губернії, картина її повсякденного життя значно змінилась. Колись єдиний світ правобережної шляхти розколовся навпіл, шляхетська спільнота, яка ввійшла до складу Російської імперії зі спільною системою цінностей, до кінця XIX ст. являла собою здебільшого розрізнену масу, де кожен член був сам за себе, а індивідуальні потреби стояли значно вище потреб національних. Не останню роль в цьому зіграло розчарування в національно-визвольній боротьбі, адже поразка Листопадового та Січневого повстань призвела до краху державницьких прагнень поляків, породила цілу епоху, якій властиві були похмурі настрої у щоденному житті, в мистецтві, одязі, розвагах.

Після поразок повстань російська влада активізувала репресивну політику проти всього польського, зміцнішав російський тиск на польську мову, культуру, освіту, релігію. Чи не найболючішим ударом для правобережної привілейованої спільноти Київської губернії стала декласація дрібної шляхти, якій не знайшлось місця в дворянському стані Російської імперії. З'ясовано, що цей крок уряду сприяв формуванню двох осібних світів правобережної шляхти: світу заможних впливових магнатів, та світу дрібної безпомісної шляхти, яка швидко асимілювалась з місцевим населенням, втративши національні риси.

Ті ж представники шляхти, яким вдалось підтвердити своє благородне походження, входили до складу російського дворянства, однак на цьому тиск на них не припинявся. Розправившись із дрібною шляхтою, влада вдалась до рішучих кроків зі зросійщення усіх сфер польського життя. Вподобання, смаки, мода – все диктувалось згори, і якщо з певних причин якийсь представник шляхти насмільювався не дотримуватись їх, це було вагомою причиною для того, аби місцева влада звернула на нього увагу. Встановлено, що зросійщення польського населення здійснювалась також через військову

та чиновницьку службу, владою було видано цілу низку нормативних актів, які регулювали участь поляків у цих сферах державного життя.

З'ясовано, що ХІХ ст. для правобережної шляхти характеризувалось періодами активізації та згасання громадсько-політичної діяльності, які тісно були пов'язані з перебігом Листопадового та Січневого повстань. Злети національного духу напередодні та під час повстань, та його падіння після поразок неминуче відображались на ритмі повсякдення правобережної шляхти. Під час підготовки та в ході національно-визвольної боротьби представники правобережної шляхти, як чоловіки, так і жінки, брали участь у підпільній роботі, підготовці та поширенні нелегальної агітаційної літератури, збиранні коштів на потреби повстання, підготовці зброї, одягу, фуражу, активно підтримували зв'язки з польськими еміграційними повстанськими осередками тощо. Багато шляхтичів вели подвійну гру, бажали допомогти повстанню, але робили це інкогніто. З поразкою повстань піднесені патріотичні настрої поступаються місцем депресії та самоусуненню від громадського життя.

Першу скрипку в національно-визвольній боротьбі відігравали, традиційно, чоловіки. Однак і в цій діяльності жінки відвойовують собі все більше місця. Доведено, що жіночі салони стають центрами формування суспільної думки, жінки отримують статус патріотки та громадянки, переосмислюється суспільний вимір щоденної праці матерів, господинь, виховательок, переоцінена роль жінки в переданні молодому поколінню національних традицій і любові до батьківщини. Виявлено, що активний прояв громадсько-політичної позиції в період національно-визвольних повстань серед жіноцтва спричинив до трансформації покарань. Якщо у 1830–1831 рр. за участь жінки у повстанні карали її чоловіка, або родичів чоловічої статі, то у 1863–1864 рр. – система покарань передбачала вже арешт та заслання представниць жіночої статі.

Стратегічним інструментом у політичній грі дорослих стала молодь, яка, у своїй більшості, не тільки не піддалася зросійщенню, а й стала носієм

нової свідомості, джерелом патріотичних настроїв. З'ясовано, що наслідком включення молоді у повстанську боротьбу стає наступ на домашню освіту, заборона викладання польською мовою, закриття жіночих пансіонів, обмеження доступу до навчання у вищих навчальних закладах, та обмеження виїзду на навчання за кордон, позбавлення стипендій та можливості працевлаштування на високих державних посадах.

Окрему увагу звернено на долю та місце в суспільному житті представників католицького духовенства, яке було, в основному, також шляхетським. Із ним російська влада, за підтримки більшості представників православного духовенства, вела особливо жорстку боротьбу за вплив на правобережну шляхту. Доведено, що католицьке духовенство із особливим ентузіазмом брало опосередковану участь у польських повстаннях (здійснювало публічні відправи, давало моральні настанови та благословення в костелі для груп місцевих повстанців, займалося агітацією серед шляхти та селян, переконуючи їх допомагати повстанцям, займалося збором коштів, організовувало купівлю та переховування зброї, пороху і таке інше).

У другій половині XIX ст. повсякденне життя правобережної шляхти під впливом згаданих вище подій суттєво змінилось. Зазнавши поразки в національно-визвольній боротьбі, правобережна шляхта зосередилась на облаштуванні сімейних маєтків, вихованні дітей національно свідомими, значна частина шляхтичів полишила ідеї національного відродження.

Протягом XIX ст. зазнає змін приватна та публічна сфери повсякденного життя правобережної шляхти. Встановлено, що інститут шлюбу змінюється не тільки під впливом політики уряду (зміни в законодавстві, заохочення змішаних шлюбів між католиками та православними), але й під впливом вимог часу (приводом до шлюбу стає не рішення батьків, а почуття молодят). З'ясовано, що в результаті трансформаційних процесів влада батька у сім'ї зазнає поступових змін, вона не перестаючи бути авторитетною, вже не є абсолютною, російське законодавство починає щораз істотніше регулювати стосунки між

подружжям, та стосунки між батьками та дітьми, це, в свою чергу, сприяє зростанню свободи жінки, послабленню залежності дітей та призводить, в загальному, до втрати шлюбом своєї святості та своїх функцій.

Підтверджено, що сімейне виховання стало єдиним способом збереження та передачі підростаючому поколінню польської національної самосвідомості, звичаїв, традицій. Це було місце, куди не дісталась рука російського уряду. Однак, навіть незважаючи на це, під впливом історичних подій, перебіг дитинства змінюється. Встановлено, що практика хрещення дітей, народжених у змішаному шлюбі, у двох вірах погіршує національно-культурний клімат у сім'ї та стає визначником різних доль членів однієї родини.

В дисертаційному дослідженні зроблено аналіз та порівняння побуту середньої та великої шляхти, зокрема, вказано на відмінності у внутрішньому та зовнішньому облаштуванні житла, смакових перевагах. Здійснено опис кухні як традиційного місця панування жінки. Окрім того, здійснено дослідження особливостей проведення буднів та свят, щоденне меню та меню, приурочене до особливих подій. Так, святкове меню середньої та дрібної шляхти, на відміну від багатіїв, які полюбили смакувати наїдками англійської та французької кухні, було більш традиційним, перевагу надавали місцевим стравам. Виявлено, що результатом наступу російським урядом на шляхетські привілеї стає все більш помітне уподібнення побуту дрібної шляхти до побуту українського селянства. Збереження шику і розмаху звичного укладу життя вимагало лояльного ставлення представників шляхетського соціуму до урядової політики.

Досліджуючи тенденції в моді, встановлено, що гардероб, як чоловічий, так і жіночий, чутливо реагував не лише на модні віяння, які надходили зі столиці та із-за кордону, але й на політичну ситуацію. Так, принаймні, на кілька десятиліть до гардеробу кожної шляхетної жінки ввійшов чорний колір, як символ загальнонаціонального трауру за жертвами польських національно-визвольних повстань. Цю ж функцію виконували

прикраси, які ввійшли також до чоловічого гардеробу. Російська влада миттєво реагувала на такі прояви національного духу заборонами, штрафами тощо. Це спонукало, у свою чергу, до пошуків нових способів висловити солідарність із безпосередніми учасниками повстань через гардероб.

При дослідженні дозвілля шляхти зауважено проблему нівелювання меж між приватним і публічним життям, а після Листопадового повстання – між публічним і громадським. Так, публічна інституція салону, де цілком панувала жінка, після 1831 р. поступово перетворюється на центр формування громадської думки. Встановлено, що кількість, якість та форма проведення дозвілля залежала від рівня заможності шляхти. На прикладі гуляння в Софіївському саду в Умані показано розмах відзначення урочистих подій багатими представниками аристократії та, на противагу, представлено світ дозвілля дрібної шляхти, який був сильно наближений до селянського. Визначено основні способи проведення вільного часу в будні та свята, а також відмінності між чоловічим, жіночим та дитячим дозвіллям. Жінки не мали великого вибору в проведенні свого вільного часу. Їхня життєва активність дуже часто обмежувалася стінами дому. Особливістю дозвілля дітей шляхти було те, що воно залежало від статі. Молодь любила проводити свій вільний час за стінами дому на свіжому повітрі. Часто молоді шляхтичі розважались в компанії селянської молоді. Специфічним способом розваг, на який шляхта з нетерпінням очікувала, були Київські контракти та ярмарки меншого значення, під час яких вирішувались не лише торгові питання, але й укладались шлюби, заводились знайомства, публіка розважалась на балах, в театрах тощо.

Невід'ємною частиною приватного життя в XIX ст. були хвороби. Про них не поширювались, і часто не звертали уваги. Автором з'ясовано основні хвороби, які докучали шляхті, методи їх лікування та статистичну інформацію щодо смертності. Okремо виділено дитячі хвороби, визначено причини високої дитячої смертності. Доведено, по-перше, що смерть трактувалась як «воля Божа», звідси впливає цікава закономірність:

професія лікаря не завжди була синонімом поваги в суспільстві. По-друге, методи лікування часто були неадекватними, не давали очікуваного ефекту, саме це було головною причиною непопулярності в суспільстві офіційної медицини. По-третє, причинами смертності були не тільки хвороби. Поширеним і звичним явищем було нехтування власним життям, що проявлялось в проведенні дуелей як способі демонстрування своєї шляхетності.

Таким чином, після інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії, повсякденне життя правобережної шляхетської спільноти зазнало серйозних трансформацій, зумовлених як зовнішніми (урядові стратегії адміністративно-правової, соціальної, культурної та освітньої уніфікації регіону, зросійщення), так і внутрішніми (модернізація шляхетського суспільства) чинниками. У зазначений період відбувається еволюція традиційних повсякденних практик правобережної шляхти, яка охопила як громадсько-політичну, так і приватну та публічну сфери життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ**Джерела****Не опубліковані джерела****Державний архів Київської області (ДАКО, м. Київ)****Ф. 1. Киевское губернское управление, г. Киев.****Оп. 295.**

1. Спр. 13123. Дело по донесению командированных чиновников для восстановления в некоторых уездах порядка, розстроенного по случаю возникшего польского мятежа, 1831 г. 124 арк.

Ф. 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора, г. Киев.**Оп. 1.**

2. Спр. 4434. Дело о появившихся польских мятежниках в Липовецком уезде, 1863 г. 59 арк.

3. Спр. 44166. Дело о составе оружия в Звенигородском уезде, 14 мая 1863 г., 33 арк.

4. Спр. 44213. Дело о возмутительных воззваниях, найденных в Васильковском уезде крестьянами: Артемом Фертом, Петром Кухаренком, Антоном Семененком и мещанином Семеном Шараевским, 20 февраля 1863 г. 20 арк.

5. Спр. 44217. Дело о возмутительных воззваниях, найденных в Звенигородском уезде, 1863 г. 100 арк.

6. Спр. 44236. Дело о назначенном будто бы с помещиков-поляков сбора денег для поддержания предполагаемого восстания, 17 августа 1863 г. 5 арк.

7. Спр. 44261. Дело о помещике Сквирского уезда Иосифе Страшинском, обвиняемом в распространении возмутительного воззвания, 28 мая 1863 г. 84 арк.

8. Спр. 44342. Дело о бесчинствах, которые состоялись в Черкасском уезде при появлении мятежных шаек, 1863 г. 36 арк.

9. Спр. 44343. Дело о появлении мятежных шаек в Сквирском уезде и беспорядках, 1863 г. 157 арк.

Ф. 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора, г. Киев.

Оп. 154.

10. Спр. 117. Дело по Высочайшему повелению о преследовании перстня со знаками и изображением, изготовленном Дмитриевичем, 1863 г. 5 арк.

11. Спр. 126. Дело о наблюдении за духовными лицами, чтобы не произносили в церквях проповедей с разсуждениями о политике, 4 июля 1839 г. 6 арк.

12. Спр. 194. Дело о посягательствах католических ксендзов к соращению в свой обряд, 1839 г. 5 арк.

Ф. 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора, г. Киев.

Оп. 176.

13. Спр. 143. О политических панихидах, совершенных по полякам, убиенным в Варшаве во время беспорядков (по Звенигородском уезде), 18 апреля – 12 августа 1861 г. 16 арк.

14. Спр. 311. Дело о розыскании исключенного из Университета святого Владимира студента Тита Далькевича, обвиняемого в политическом преступлении, 1861 г. 74 арк.

15. Спр. 312. Дело о прошении помещиков и других лиц к выписке, издаваемой при Министерстве внутренних дел, Летописи сельского благоустройства, 1862 г. 169 арк.

Ф. 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора, г. Киев.

Оп. 177.

16. Спр. 165. Дело о подозрительных собраниях помещиков поляков, бывших в доме помещика Янковского и у некого Конопацкого, 1862 г. 20 арк.

17. Спр. 212. Дело о побеге бывших студентов Университета святого Владимира Тита Далькевича и Александра Крыловского, замеченных в

распространении возмутительных воззваний, бежали за границу, 1861 г. 57 арк.

18. Спр. 254. Дело о пение польского патриотического гимна в Золотопольском костеле в день сошествия Святого Духа, июнь 1862 г. 27 арк.

19. Спр. 645. Об учреждении в крае тайного общества научной помощи польскому народу Волыни, Подолья и Украины, 1862–1866 гг. 160 арк.

Ф. 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора, г. Киев.

Оп. 178.

20. Спр. 13. Дело об обыске на квартире студентов Киевского университета, которые сохраняли воспрещенную литературу, 1863 г. 67 арк.

21. Спр. 22. Дело об обыске в доме помещицы Клеотильды Улашиной, 1861 г. 101 арк.

22. Спр. 32. Об открытии в Радомском уезде в с. Веприн фабрики по изготовлению пороха, пуль, пик и других боевых снарядов, 16 февраля 1863 г. 229 арк.

23. Спр. 391. О приготовлениях поляков Уманского уезда к восстанию, 24 апреля 1863 г. 284 арк.

24. Спр. 392. О поражении временно обязанными крестьянами с. Соловеевка Радомского уезда шайки мятежников, 2 мая 1863 г. 78 арк.

Ф. 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора, г. Киев.

Оп. 179.

25. Спр. 102. Дело о привлечении к суду лиц, носящих траур по участникам польского восстания, а также эмблем (пояса, якоря, кольца и одежду повстанцев), 1864 г. 318 арк.

26. Спр. 252. Дело по просьбе жены осужденного политического преступника Николая Маркевича, Юзефы, о дозволении ей, в случае осуждения её мужа, следовать с ним на место высылки, 23 февраля 1864 г. 10 арк.

27. Спр. 754. Дело, заключающее в себе сведение о числе оружия, хранящегося при полицейских управлениях, отнятого от мятежников и отобранного от обывателей, 20 июня 1864 г. 92 арк.

Ф. 3. Киевский губернский прокурор, г. Киев.

Оп. 1.

28. Спр. 244. Переписка с Киевским военным губернатором о надзоре за уездами, охваченными польским восстанием, 18 сентября – 4 октября 1831 г. 5 арк.

Ф. 782. Киевское губернское дворянское депутатское собрание, г. Киев.

Оп. 2.

29. Спр. 415. Родословная книга дворян Киевской губернии за 1832–1839 гг., 1832–1839 гг. 132 арк.

Ф. 1486. Плац-майор Киево-Печерской цитадели, г. Киев.

Оп. 1.

30. Спр. 9. О ссылке в Сибирь дворянок Филинской, Вильгопольской и Ржонжевской, которые привлекались военным судом по делу о тайных обществах, 1839 г. 31 арк.

Державний архів Черкаської області (ДАЧО, м. Черкаси)

Ф. 777. Уманский уездный земский суд, г. Умань Киевской губернии.

Оп. 1.

31. Спр. 36. Дело по жалобе священника Чепакского об использовании на сельских работах церковного старосты с. Шельпаховка (Уманщина), 1828 г. 24 арк.

Ф. 777. Уманский уездный земский суд, г. Умань Киевской губернии.

Оп. 4.

32. Спр. 1. Дело по обвинению помещика с. Харковки Уманского уезда Котовича И. в изнасиловании крестьянок Карпенко М., Малевской М. и Дроворубовой Е., 18 декабря 1833 – 16 марта 1834 гг. 45 арк.

Ф. 791. Уманская уездная контора Киевской казенной палаты, г. Умань Киевской губернии.

Оп. 1.

33. Спр. 1. Дело по жалобе священника с. Хижна Уманского уезда по захвату церковного сенокоса посессором Хижнянского имени графа Потоцкого Пршигодским, 1833–1834 гг. 17 арк.

Ф. 833. Уманский уездный суд, г. Умань Киевской губернии.**Оп. 1.**

34. Спр. 2. Дело по обвинению управляющего экономией графа Потоцкого в захвате церковных земель с. Рыжавка, 1802 г. 20 арк.

35. Спр. 21. Дело по обвинению помещика Стахурского в захвате церковных земель и угодий с. Христиновка, 1811–1812 гг. 22 арк.

36. Спр. 32. Дело по жалобе священника с. Гродзево о захвате церковной земли посессором Курманским, 1814 г. 40 арк.

37. Спр. 57. Дело по обвинению графини Потоцкой в захвате церковной земли в с. Черная Каменка, 1818–1821 гг. 88 арк.

38. Спр. 58. Дело по обвинению графини Потоцкой в захвате церковной земли в с. Безпечна, 1821 г. 98 арк.

39. Спр. 90. Дело о захвате помещиком с. Заячковки Гулевницким (?) церковных земель, 1832 г. 70 арк.

40. Спр. 327. Дело по обвинению управляющего имением графини Киселевой с. Езерского в истязании крестьян на специально изготовленной колодке, 1842–1844 гг. 39 арк.

Ф. 833. Уманский уездный суд, г. Умань Киевской губернии.**Оп. 2.**

41. Спр. 672. Дело по обвинению крестьянина с. Сушковки Иваненко в бегстве с места жительства и участии в польском восстании 1831 г., 1861 г., 58 арк.

**Центральний державний історичний архів України (ЦДА України,
м. Київ)**

Ф. 127. Киевская духовная консистория.**Оп. 998.**

42. Спр. 14. Черновик указа консистории о запрещении польским помещикам и католическому духовенству открывать учебные заведения в Киевской губернии, 1861 г. 2 арк.

Ф. 274. Киевское гражданское жандармское управление.

Оп. 1.

43. Спр. 129. Переписка с начальником Киевской губернии, начальником 4-го округа корпуса жандармов и другими учреждениями о проведении расследования по обвинению жительницы г. Бердичева Вонсович Ю. в сборе средств под предлогом благотворительности для оказания помощи бежавшим полякам, 1862 г. 9 арк.

Ф. 293. Киевский цензурный комитет Министерства внутренних дел.

Оп. 1.

44. Спр. 398. Журналы заседаний Киевского цензурного комитета с 1857 по 1860 гг., 1857–1860 гг. 238 арк.

45. Спр. 552. Дело Канцелярии отдельного цензора по внутренней цензуре в г. Киеве. С циркулярами Главного управления цензуры и Главного управления по делам печати, 1859–1873 гг. 71 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 1.

46. Спр. 921. Дело о представлении командующему 1-й армией сведений о детях осужденных участников польского восстания 1831 г., 28 декабря 1831 – 22 марта 1832 г. 49 арк.

47. Спр. 2037. Отчет Киевского, Подольского и Волынского гражданского губернатора о состоянии губерний за 1836 г., 1836 г. 204 арк.

48. Спр. 2788. Дело о запрете ведения делопроизводства на польском языке в дворянских депутатских собраниях, 1839 г. 107 арк.

49. Спр. 10370. Дело об увозе дочери бердичевского купца Меер дворянином Городынским с целью вступить с ней в брак, 1852 г. 6 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 34.

50. Спр. 58. Дело об отравлении будто-бы провизором аптеки своей жены дворянки Пелагеи Гофман, 1857 г. 9 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 38.

51. Спр. 294. Дело об умертвлении помещицей дочерью Элеонорой Бржозовской своего внебрачного ребенка (г. Прилуки Бердичевского уезда), 1861 г. 14 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 136.

52. Спр. 190а. Дело о рассмотрении жалобы помещицы части с. Губин Хржонщевой Христины на своего мужа за пьянство и жестокое обращение с ней и крестьянами, 1833 г. 8 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 141.

53. Спр. 26. Дело по прошению шляхтянки Марковской, которая жалуется на коллежского асессора Громика за обольщение её и жестокое обращение, 1834 г. 15 арк.

54. Спр. 319. Дело по обвинению помещика м. Махновки Франца Барановского в пьянстве, доведении до разорения своего имения, хулиганстве и невыполнении законных требований полиции прекратить такой образ жизни, 1834–1836 гг. 7 арк.

55. Спр. 373. Дело о жалобе проживающей в г. Киеве вдовы Вирской на дворянина Свирчевского за клевету на дочь ее в рождении и подбросе незаконнорожденного ребенка, 1834 г. 7 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 142.

56. Спр. 1140. Дело по жалобе арендатора с. Кожанки Ивановского на чиновника особых поручений Неводовського за получение взятки при рассмотрении дела об оболщении и увозе его жены помещиком м. Плискова Якубовским (Липовецкий уезд Киевской губернии), 1835–1836 гг. 21 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 144.

57. Спр. 542. Дело по жалобе канцеляриста Ксаверия Чоповского на тестя своего помещика Павшу за неуделения ему имения на содержание семейства, 1836–1841 гг. 334 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 150.

58. Спр. 915. Дело по представлению главы Киевской уголовной палаты о подсудимых супругах Зелёнковых (с. Пиковец Махновского уезда) за переодевания своей крестьянки А. Емельяновой в мужчину, 1841–1850 гг. 19 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 436.

59. Спр. 13. Дело по рапорту Липовецкого земского исправника о наказании сыном посессионного содержателя дворянина Роха Малишкевича Романом Малишкевичем крестьянина Лавренюка, по вызове графа Потоцкого на дуэль, 1850 г. 7 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 770.

60. Спр. 74. Т. 1. Циркуляр генерал-губернатора за 1848–1860 гг., 1849–1860 гг. 612 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 783.

61. Спр. 231. Дело о распространении польских противправительственных песен, 1833–1834 гг. 43 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 784.

62. Спр. 123. Дело о распространении дворянином м. Умани И. Яворским польских патриотических сочинений Мицкевича, 1834–1836 гг. 95 арк.

63. Спр. 145. Дело о жене киевского адвоката Марии Марцишевской, не вставшую во время пения гимна «Боже, царя храни» в пансионате благородных девиц, 1834 г. 8 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 788а.

64. Спр. 323. Дело по отношению генерал-адъютанта графа Бенкендорфа о неблагонамеренности содержательницы в Киеве девичьего пансиона госпожи Залесской, 1838 г. 3 арк.

65. Спр. 365. Новые правила приема в Киевский университет после открытия тайного общества, 1838–1839 гг. 74 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 790а.

66. Спр. 99. Дело о приезде в г. Умань на праздник Петра и Павла большого количества окрестных помещиков и об гуляниях в Уманском саде, 9 июля 1840 – 22 июля 1840 г. 4 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 792а.

67. Спр. 204. О введении на публичных местах вывесок с русскими надписями, 6 октября 1842 – 31 декабря 1845 г. 13 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 794.

68. Спр. 194. Список помещиков Киевской губернии, которые ездили на лечение лечебными водами в г. Коростышев Радомисльского уезда (справа вибула з архіву в 1949 р.). 3 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 795.

69. Спр. 35. Дело о молодых людях, выезжающих в Царство Польское с целью, чтобы получить образование в тамошних учебных заведениях на польском языке, 1845–1846 гг. 16 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 796.

70. Спр. 25. О запрете носить польские шапки-конфедератки, 1846–1847 гг. 112 арк.

71. Спр. 222. О наблюдении за появлениям трубок, табакерок, подтяжек, колец и часов с разными предсудительными надписями и патриотическими знаками, 1846–1848 гг. 49 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 797.

72. Спр. 119. Ч. 1. Дело о политических и разных сведениях, сообщаемых из-за границы, 1847 г. 115 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 798.

73. Спр. 341. Дело о изобретении шифра на польском языке однодворцем Казимиром Крижановским, 1848 г. 80 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 801.

74. Спр. 90. Дело о самоубийстве помещика Бердичевского уезда Франца Райского, 1851–1852 гг. 11 арк.

75. Спр. 124. Дело об учреждении секретного надзора за бывшими издателями Киевских сборников А. Грозою, Г. Залеским, А. Марцинковским, 1851–1857 гг. 17 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 802.

76. Спр. 99. Циркуляр Министерства внутренних дел о запрещении въезда в Россию полякам, бежавшим за границу. Список поляков проживавших за границей, 1852–1853 гг. 22 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 803.

77. Спр. 104. Дело о концертах в г. Киеве гитариста Щепановского, прибывшего в Россию в интересах Революционного комитета в Лондоне, 1853 г. 5 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 806.

78. Спр. 262. Дело о временно содержанном в крепосте в Санкт-Петербурге дворянине Киевской губернии губернском секретаре Петре Качинском, 1856 г. 10 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 807.

79. Спр. 266. Переписка с III Отделением и Министерством внутренних дел о разрешению дворянину Пионтковскому А., сосланному в Томскую губернию за составление подложных документов, возвратится на жительство в Киевскую губернию, 1857–1858 гг. 19 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 809.

80. Спр. 143. Дело по рапорту звенигородского земского исправника о дуели между князем Александром Кудашевым и помещиком Михаилом Абазовым, 1858–1860 гг. 81 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 810.

81. Спр. 161. Переписка с Киевским губернатором и бердичевским уездным стряпчим об установлении наблюдения за съездами и собраниями помещиков Бердичевского уезда Киевской губернии, организуемыми под предлогом охоты, 8 ноября 1860 – 22 февраля 1861 гг. 16 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 811.

82. Спр. 11. Дело о сборе денег с польских помещиков на издание в Париже газеты «Esperence», 1861 г. 78 арк.

83. Спр. 51. Ч. 2. Дело о совершенных в некоторых костелах здешнего края панахид по убитым в Варшаве, 15–27 февраля 1861 г. 366 арк.

84. Спр. 191. Дело о запрещении въезда в Россию иностранных подданных в польских национальных костюмах и с «условными отличительными знаками», 1861 г. 7 арк.

85. Спр. 197. Дело о высылке на место жительства в Царство Польское девиц Скорчинских Л. и Н. за ношения польских конфедераток, 1861–1864 гг. 39 арк.

86. Спр. 212. Дело о распространении помещиком Вильчинским и Казарецким лотерейных билетов в Радомысльском уезде для сбора средств на закупку оружия для польского восстания, 1861 г. 20 арк.

87. Спр. 242. Дело о вражде между ксендзом Нарбутом и помещиком Рыльским по поводу сказанной первым проповеди, 1861–1862 гг. 6 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 812.

88. Спр. 1. Дело о крещенской ярмарке в Киеве, 1862 г. 36 арк.

89. Спр. 28. Письмо без подписи Сырочинскому из Парижа в Киев с описанием польских эмигрантов, 1862 г. 75 арк.

90. Спр. 29. Дело о высылке в Царство Польское прибывшего из Варшавы в Киев на крещенскую ярмарку варшавского портного Бингеля за обнаружения чамарок при обыске его магазина, 1862 г. 6 арк.

91. Спр. 101. Дело о задержанном в Киевской крепости отставном поручике с. Поляне, намеревавшегося снять русский флаг и повесить польский, 1862 г. 18 арк.

92. Спр. 186. Дело о произнесении в Брусиловском костеле ксендзом Ташем проповеди возмутительного содержания, 1862 г. 5 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 813.

93. Спр. 113. Дело о правилах для лиц занимающихся охотой, 1863 г. 4 арк.

94. Спр. 263. Дело об угощении в с. Петрушках помещиком Францем Залеским пленных участников польского восстания, следующих из Радзивилова в Киев, 1863–1864 гг. 36 арк.

95. Спр. 281. По циркулярному предложению Министра внутренних дел о порядке приема в учебные заведения воспитанников польского происхождения, уволившихся было из заведения во время мятежа, 1863–1864 гг. 6 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 814.

96. Спр. 39. Дело о мерах по надзору за экономической прислугой из польской шляхты, 1864 г. 8 арк.

97. Спр. 47. Дело о политической неблагонадежности содержательницы частного пансиона благородных девиц в г. Б. Церковь Балицкой, упрекавшей жену учителя Белоцерковской гимназии в неношении траура, посещении увеселительных вечеров, 1864 г. 5 арк.

98. Спр. 157. Дело по обвинению проживающего в г. Киеве дворянина Завадского Иосифа (поверенного рафинадной торговли графа Браницкого) в содействии помещице Володкович Елене в пересылке в г. Воронеж денег, одежды ссыльным участникам восстания 1863 г., 1864–1871 гг. 108 арк.

99. Спр. 169. Дело об обыске в доме губернского секретаря Евстафия Ольшанского, сын которого Р. Ольшанский был предводителем повстанского отряда, обнаружено одежду для повстанцев, фотографии, 1864 г. 22 арк.

100. Спр. 189. Дело о недозволении лицам польского происхождения одевать траур и отличительные знаки, 1864–1867 гг. 159 арк.

101. Спр. 275. Дело о запрещении заключенным участникам польского восстания делать в Киевской крепости бисерные деревянные крестики и другие предметы, 1864 г. 11 арк.

102. Спр. 303. Дело по ходатайству жены инсургента дворянки Люцины Марцинковской об дозволении ей следовать за мужем в ссылку, 1864 г. 1 арк.

103. Спр. 338. Ч. 1. Дело об аресте Михаила Залеского, при обыске у которого в с. Старосельцах Радомысльского уезда обнаружена карта разделов Польши, 1864 г. 78 арк.

104. Спр. 391. Дело о прошение помещицы Анны Радлинской о повенчании ее с содержащимся в крепости доктором Ф. Яхимовичем, приговоренными к каторжным работам, и следовать за ним по этапу, 1864 г. 2 арк.

105. Спр. 458. Дело по ходатайству дворянина Франца Дроздовского об освобождении из-под ареста, коему он подвержен за ношения бурки, 1864 г. 1 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 815.

106. Спр. 470. Переписка с Киевской палатой государственного имущества и Следственной комиссией по политическим делам при генерал-губернаторе о судьбе имущества бывшего директора сахарного завода в с. Лука Таращанского уезда Киевской губернии Горецкого М., погибшего во время польского восстания 1863–1864 гг., 1865 г, 10 арк.

Ф. 470. Киевская секретная комиссия о тайных обществах.

Оп. 1.

107. Спр. 232. Дело о Зеленской, Малинской, Кицкой, Бекю, Еловицкой, Ледуховской и Ожаровской, 1839 г. 35 арк.

Ф. 486. Киевская палата гражданского суда.

Оп. 9.

108. Спр. 425. Опись долгов помещика Киевского уезда Д. Трощинского, составленная при описании его имения, 1862 г. 46 арк.

Ф. 533. Киевский военный губернатор.

Оп. 1.

109. Спр. 37. Представление Киевского губернского правления нижних земских судов о задержании шляхтича Ф. Маевского за пьянки, разорение имения, 1800 г. 58 арк.

110. Спр. 217. Дело по прошению шляхтича Францишека Недзведского о причененных ему хорунжим Сарнецким в ночное время побоев до крови, 1803 г. 5 арк.

111. Спр. 382. Дело по прошению шляхтича Чернявского с жалобой на помещика Абрамовича о приченении ему обиды и содержанию его в железзах, 1803 г., 6 арк.

112. Спр. 589. Дело по прошению шляхтича Кутновского с жалобой на бывшего секретарем в дворянской комиссии Троцкевича в передержательстве жены просителя, 1804 г. 2 арк.

Ф. 533. Киевский военный губернатор.

Оп. 2.

113. Спр. 210. Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Умани Киевской губернии, 1824–827 гг. 72 арк.

114. Спр. 419. Предписание Киевской городской полиции и рапорт полицмейстера о высылке из г. Киева шляхтянки Кристафоновичевой М., занимающейся проституцией и склоняющей к этому других лиц, 1812 г. 3 арк.

115. Спр. 691. Дело о закрытии Уманского уездного училища и роспуске его воспитаников по домам в связи с появлением случаев заболевания холерой, 1830–1831 гг. 25 арк.

116. Спр. 692. Дело по жалобе шляхтича с. Гудзовка Звенигородского уезда Киевской губернии Кульчицкого на Звенигородский нижний земский суд, не привлечший к ответу шляхтича Маковского за нанесение ему побоев и внесение разлада в его семейную жизнь, 1830–1831 гг. 10 арк.

117. Спр. 798. Дело об отзыве детей помещиков Киевской губернии из учебных заведений г. Варшавы, 1831 г. 8 арк.

118. Спр. 856. Прошение помещицы с. Логвина Сквирского уезда Киевской губернии Ивашкевской К. о разрешении выехать в г. Киев к мужу, находившемуся под арестом за участие в польском восстании, 1831 г. 2 арк.

119. Спр. 921. Дело по прошению помещицы с. Любчи Таращанского уезда Киевской губернии Монтрезор К. о выдаче ей разрешения на свидания с мужем, находящимся под арестом в г. Киеве за участие в польском восстании, 1831 г. 13 арк.

120. Спр. 932. Переписка с киевским гражданским губернатором о попытке передачи неизвестными лицами белья и одежды партии польских пленных во время следования их из г. Житомира в г. Киев, 30 августа 1831 г. 2 арк.

121. Спр. 998. Дело о запрещении помещицей с. Ботвиновки Уманского уезда Киевской губернии Каменецкой своим крестьянам посещать церковную службу и выполнять работы у священника Колтановского, сообщившего об участии ее мужа в восстании, 1831 г. 28 арк.

122. Спр. 1066. Докладная записка ассесора Уманской казенной палаты Квитки Киевскому военному губернатору о состоянии имения графа А. Потоцкого в г. Умане, подлежащему конфискации, 1831 г. 267 арк.

Ф. 533. Киевский военный губернатор.

Оп. 4.

123. Спр. 84. Дело о наблюдении за поведением и связями помещиков по принятии мер к недопущению распространения возмутительных воззваний на случай появления оных, 17 декабря 1830 – 14 февраля 1831 г. 26 арк.

124. Спр. 104. Дело по отношению Управляющего Министерством внутренних дел об обращении внимания на пересылку значительных денежных сумм частным лицам, 1831–1832 гг. 84 арк.

125. Спр. 122. Дело по рапорту подполковника об открытых в г. Брусилове в экономическом амбаре полусабель, 20 марта – 30 марта 1831 г. 47 арк.

126. Спр. 217. Дело по постановлению статс-секретаря Глудова о доставлении сведений о всех римо-католических и греко-униатских монахах, 14 октября 1831 – 24 ноября 1831 г. 108 арк.

127. Спр. 219. Дело по отношению статс-секретаря Олудова (?) о доставлении сведений о монахах Чернобыльского монастыря, 22 октября – 16 ноября 1831 г. 26 арк.

128. Спр. 234а. Дело об установлении степени участия помещиков Киевской губернии в польском восстании 1830–1831 гг., 22 мая – 12 июня 1831 г. 245 арк.

Ф. 533. Киевский военный губернатор.

Оп. 5.

129. Спр. 828. Дело по докладной записке подполковника Гебеля об истребовании из интенданства I-й армии денег, ассигнованных на продовольствие участникам польского восстания, 1831 г. 20 арк.

Ф. 707. Управление попечителя Киевского учебного округа.

Оп. 27.

130. Спр. 73. Циркуляр Министерства народного просвещения от 4 сентября 1861 г. о лишении казенного содержания и стипендий студентов Киевского университета, замешанных в беспорядках, 1861–1863 гг. 41 арк.

131. Спр. 457. Дело о принимаемых участие в демонстрациях студентах и гимназистах, 1861–1864 гг. 233 арк.

Ф. 707. Управление попечителя Киевского учебного округа.

Оп. 260.

132. Спр. 29. Дело о запрещении лицам польского происхождения заниматься обучением и воспитанием учеников, 1839 г. 17 арк.

133. Спр. 39. Дело о невыдаче свидетельств на право обучения в частных домах студентам университета Святого Владимира, исключенным из него на основании указа от 9 сентября 1839 г., 1839 г. 4 арк.

134. Спр. 48. Дело по дошедшим сведениям о существовании в г. Бердичеве частной школы в доме Рувинштейна, открытой дворянином Ковальским 1839 г., 30 октября – 4 декабря 1839 г. 9 арк.

Ф. 707. Управление попечителя Киевского учебного округа.

Оп. 261.

135. Спр. 2. Дело канцелярии г. попечителя Киевского учебного округа о выдаче свидетельства на право частного обучения уроженцам Западных губерний, 19 августа 1858 г. 16 арк.

136. Спр. 2. Дело о недозволеніи польским уроженцам открывать в Западных губерниях женские школы и пансионы, 1 – 14 июня 1854 г. 3 арк.

137. Спр. 8. Дело канцелярии г. Попечителя Киевского учебного округа о запрете преподавания польского языка священниками, 1860 г. 1 арк.

138. Спр. 11. Дело по Высочайшему повелению о дозволении уроженцам Западного края содержать учебные женские заведения, и о разрешении преподавания польского языка, 1857 г. 8 арк.

139. Спр. 12. Дело об участии учеников Киевской 1-й и 2-й гимназии в пении политических гимнов и других беспорядках, 1861–1864 pp. 13 арк.

140. Спр. 13. Дело о тайных сборищах в ботаническом саду, 1863 г. 10 арк.

Ф. 2162. Управления Харьковского учебного округа, г. Харьков Слободско-Украинской, с 1835 г. – Харьковской губернии.

Оп. 1.

141. Спр. 625. Дело об отмене польского языка и замене его русским при преподавании в Киевской гимназии и училищах Киевской губернии, 1830–1832 гг. 4 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І.

Вернадського (НБУ імені В. І. Вернадського, м. Київ)

Ф. II. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Зібрання історичних документів XVII–XX ст.

142. № 30097. 1864–1869 pp.

Ф. 80. Багалій Дмитро Іванович.

143. № 3. Матеріали до історії польського повстання на Україні 1863 р. Два документи про підготовку повстання, 1930 р. 8 арк.

Опубліковані джерела

Періодична преса

144. Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи, в VII книжке «Основы» : «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X

книжке // Антонович В. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. Київ : Либідь, 1995. С. 78–90.

145. Доманицький В. К истории частных пансионов в Киевской губернии в начале XIX ст. // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1901. № 6. С. 450–459.

146. Илляшевич В. Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище, в г. Умань // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1892. Т. XXXVIII. С. 161–167.

147. Познанський Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1885. № 11. С. 436–465.

148. Познанський Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года (окончание) // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1885. № 12. С. 571–611.

149. Семенцов Р. Воспоминания-картинки из времен польского восстания 1863 года // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1894. № 8. С. 255–267.

150. Chłopicki E. Wędrówka po gubernii Kijowskiej // Tygodnik ilustrowany. 21 listopada (3 grudnia) 1881 r. № 310. Tom XII. S. 293–295; 326–327.

151. Główna przyczyna nerwowości // «Przewodnik Zdrowia, Pismo poświęcone pielęgnowaniu zdrowia i sposobowi życia według praw i wskazówek przyrody». Berlin, 1897. № 11. S. 87.

152. Rostworowski E. Zdrowie i niezdrowie polskich magnatów XVI–XVIII wieku // Kwartalnik historyczny. Rocznik LXXVI. Warszawa, 1969. S. 265–335.

Статистичні джерела

153. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе. Ч. 4. Т. I. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Киев, 1867. 579 с.

154. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч. 1. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1848. 347 с.
155. Труды этнографическо-статистической комиссии в Юго-Западной край. Т. 7. Евреи. – Поляки. – Племена малорусского происхождения. – Малоруссы (статистика, сельский быт, язык) / сост. П. Чубинский. Санкт-Петербург, 1872. 608 с.
156. Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. I. Санкт-Петербург : Типография МВД, 1852. 592 с.
157. Чернышев П. Памятная книжка Киевской губернии на 1856 г. Киев, 1856. 208 с.

Мемуарна література

158. Вигель Ф. Ф. Записки Филипа Филиповича Вигеля. Москва, 1891. Ч. 1. 224 с.
159. Головцов А. Дом над парком. Гатчина Ленинградской области : Издательство ФГБУ «ПИЯФ», 2012. 308 с.
160. Комаровский Е. Ф. Записки. Москва : Товарищество русских художников, 1990. 302 с.
161. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Warszawa, 1979. T. 1. 505 s.
162. Bobrowski T. Pamiętniki. Lwów, 1900. T. 2. 512 s.
163. Działyńska H. Pamiętka przeszłości. Wspomnienia z lat 1794–1832. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960. 575 s.
164. Goszczyński S. Podróż mojego życia: urywki wspomnień i zapiski do pamiętnika 1801–1842 / wydał. Stanisław Pigoń. Wilno : nakł. Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1924. 98 s.
165. Heleniusz E. Wspomnienia lat minionych. T. 1. Kraków, 1876. 601 s.
166. Heleniusz E. Wspomnienia lat minionych. T. 2. Kraków, 1876. 717 s.
167. Iwański A. Pamiętniki (1832–1876); pod red. Wacława Zawadzkiego. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawn., 1968. 573 s.
168. Jabłonowski L. Pamiętniki; oprac. Karol Lewicki. Kraków : Wzdownictwo literackie, 1962. 438 s.

169. Konopacki Sz. Pamiętniki. Warszawa : Drukarnia Granowskiego i Sikorskiego, 1899. 152 s.
170. Kotiużyński Z. Pamiętniki 1826–1894. Kraków, 1911. 178 s.
171. Koźmian S. Podróże i polityka. Kraków, 1905. 113 s.
172. Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. Kraków, 1933. T.1. W kraju. 495 s.
173. Olizar N. Pamiętniki. Lipsk, 1871. 211 s.
174. Ochocki J. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego. T. 1. Warszawa, 1910. 147 s.
175. Padalice T. Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie. Wilno, 1833. T. 2. 192 s.
176. Rawita-Gawroński Fr. Moje przygody w roku 1863–1864 w Kijowie. Warszawa, 1922. 118 s.
177. Sobkiewicz J. Rok 1863 na polesiu kijowskim / pamiętnik. Opracowanie: Krzysztof Gębura, Dora Kacnelson. Akademia Podlaska. Siedlce, 2000. 177 s.
178. Tarczewska A. Historia mego życia. Wspomnienia warszawianki. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967. 303 s.
179. Tarnowski St. Z wakacyj. (Kijów-Moskwa-Wilno). Kraków, 1894. T. 1. Wyd. 2. 476 s.
180. Tarszę E. Zamieć w stepach. Opowiadanie obywatela z polskiej, w pierwszych latach XIX wieku. Petersburg, 1862. 120 s.

Дисертації та автореферати дисертацій

181. Войтенко Ю. М. Еліта Правобережної України в Російському імперському суспільстві : політико-соціальні виміри (1793 – 1832 рр.). : Автореф. дисерт. канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2008.
182. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795 – 1830-х роках : Автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01; Дніпропетр. нац. ун-т. Д., 2002. 20 с.

183. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830 – 31 і 1863 рр. : Автореф. дисерт. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 1997.
184. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. К., 1997. 268 с.
185. Пержинская В. А. Семейные отношения польского дворянства Юго-Западных губерний Российской империи в первой половине XIX века : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новое и новейшее время)» : Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва, 2011. 28 с.
186. Profalska M. Stosunek polskich elit do rosyjskiej polityki wobec Rzeczypospolitej w latach 1788–1792 : praca doktorska. Katowice, 2008. 382 s.

Інтернет-ресурси

187. Долбилов М. Полонофобия и русификация Северо-Западного края (1860-е гг.) : метаморфозы этностереотипов. URL: www.timeandspace.lviv.ua/files/library/dolbilov-rusifikacija4550757a84ee5.doc (дата звернення: 29.01.18).
188. Драч О. Студенство Університету Св. Володимира доби Шевченка : соціокультурний портрет // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть : шевченкознавчий дискурс (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка) : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 29 травня 2014. С.10–21. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/4861/1/O_Drach_29_5_14_konf_IS.pdf (дата звернення: 29.01.18).
189. Земський Ю. Особливості генези польського націоналізму в Правобережній Україні середини XIX ст. URL: <http://gj.nmu.org.ua/pdf/2009/3-4/Zemskiy.pdf> (дата звернення: 29.01.18).
190. Комих Н., Тихонова А. Мода як соціальний феномен в сучасному соціологічному дискурсі. URL: <http://slavutajournal.com.ua/archiv->

nomeriv/slavuta-vipusk-4-5-2011/moda-yak-socialnij-fenomen-v-suchasnomu-sociologichnomu-diskursi/ (дата звернення: 29.01.18).

191. Отодворцы // Юридическая енциклопедия. 2015. URL: http://yuridicheskaya_encyclopediya.academic.ru/ (дата звернення: 29.01.18).

192. Побірченко Н. Запізнілий романтик Тадей Рильський // е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку» / Поточні номери журналу та їх автори / Випуск № 1 [2010]. URL: http://intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_vypuski_n1_2010_st_3/ (дата звернення: 29.01.18).

193. Собчук В. Кременецький ліцей : Енциклопедія історії України : Т. 5 : Кон-Кю / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kremenetskii_Litsej (дата звернення: 29.01.18).

194. Фицик І. «Патріотична свідомість» шляхти Правобережної України. URL:http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2013_78_9.pdf (дата звернення: 29.01.18).

195. Хададова М. Жінки в польському національно-визвольному русі 30–60-х рр. XIX ст. (на прикладі Волинської губернії). URL: <http://eprints.zu.edu.ua/4893/1/hadadova.pdf> (дата звернення: 29.01.18).

196. Шпак В. Хлопоман Тадей Рильський // Урядовий кур'єр. № 3, 11 січня 2011. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/hlopoman-tadej-rilskij/> (дата звернення: 29.01.18).

197. Bohun M. Oblicza obsesji – negatywny obraz Rosji w myśli polskiej. URL: http://www.pism.pl/files/?id_plik=3374 (дата звернення: 29.01.18).

198. Polak-Palkiewicz E. «Zostałem szczęśliwym mężem Anioła...». Traugutt i kobiety. URL: <http://ewapolak-palkiewicz.pl/traugutt-i-kobiety/> (дата звернення: 03.02.17).

199. Sieradzka A. Ubiory i biżuteria okresu żałoby narodowej doby Powstania Styczniowego. URL: <http://blogpress.pl/node/18204> (дата звернення: 29.01.18).

Література

200. Андрієвська Ю. Поняття кордонів феномену приватності // Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. Вип. № 8. С. 58–63.

201. Баковецька О. Римо-католицька церква Херсона в ХІХ столітті // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 37. С. 81–85.

202. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). Тернопіль : Видавництво Астон, 2007. 512 с.

203. Беккер С. Миф о русском дворянстве : Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Перевод с английского Бориса Пинскера. М. : Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.

204. Близнюк І. Освіта польської шляхти в першій половині ХІХ ст. (на прикладі Уманського повіту Київської губернії) / І. Близнюк // Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність : Науковий збірник : Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». Т. 18. / Відп. Редактор М. Ю. Костиця. Житомир : Видавництво «Волинь», 1998. 226 с.

205. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. : Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 336 с.

206. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.

207. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.
208. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914 рр.) // Пам'ять століть. 2001. № 5. С. 42–70.
209. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ : Інтел., 1996. 416 с.
210. Бойченко С. Основні причини та фактори смертності населення Чернігова (за матеріалами метричних книг ХІХ – початку ХХ ст.) // Сіверянський літопис. 2016. № 4. С. 48–54.
211. Буравський О. Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні та Білорусі в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Серія «Історичне релігієзнавство». Вип. 10. Острог, 2014. С. 54–61.
212. Гладченко Т. Польське студентство в умовах реформування системи освіти на Правобережній Україні в першій чверті ХІХ ст. // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки. 2009. Вип. 12. С. 53–59.
213. Гордуновський О. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 61–71.
214. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики : поляки в России и русские в Польше (ХІХ – начало ХХ в.). Москва : Индрик, 1999. 272 с.
215. Григорьев Б. Повседневная жизнь царских дипломатов в ХІХ веке / Б. Григорьев. Москва : Молода гвардия, 2010. 553 с.
216. Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині ХІХ ст. // Вісник КНЕУ. 2010. № 4. С. 109–118.
217. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття. Львів, 2006. 448 с.

218. Гудь Б. Польсько-український етносоціальний антагонізм на Київщині, Волині і Поділлі XIX – початку XX століть у дзеркалі української історіографії // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. 21–22. Spotkania polsko-ukraiskie. Pod redakcj Stefana Kozaka. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2006. S. 39–53.
219. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.
220. Дюмазедье Ж. На пути к цивилизации досуга // *Вестник Московского университета*. Сер. 12 : Социально-политические исследования, 1993. № 1. С. 83–88.
221. Ернст Ф. Контракти та Контрактовий будинок у Києві. 1798 – 1923. Київ, 1923. 116 с.
222. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? // *Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.* / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 38–43.
223. Западные окраины Российской империи / [состав. : А. Миллер (глав. ред.), М. Долбилов, Л. Бережная и др.]. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.
224. Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. 350 с.
225. Земський Ю. Стратегія організації Січневого повстання 1863–1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації // *Історичний архів*. 2011. Вип. 6. С. 26–30.
226. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрямок гуманітарних досліджень // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 18. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. Ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2010. С. 391–394.

227. Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
228. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.
229. Киевская губерния // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем : в 16 т. СПб. : Издание Общества для Научных еврейских Изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1908. Т. 9. С. 510–515.
230. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень : становлення феміністської методології // УІЖ. Київ. 2012. № 2 (503). С. 159–172.
231. Коженювський А. Польща і Москва. Київ, 2015. 319 с.
232. Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1829–1894) як джерело з історії Правобережної України // Подільська старовина : Наук. зб. Вип. IV / Вінн. обл. краєзн. музей. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 408 с.
233. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // УІЖ. Київ, 2008. № 2. С. 145–153.
234. Коляструк О. А. Історія повсякденності в Україні : проблема становлення і легітимізації // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2010. С. 387–390.
235. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія. Вип. 4. Харків, 2011. С. 8–21.

236. Кочергін І. О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) : монографія. Дніпропетровськ : Герда, 2015. 576 с.
237. Кривошея І. І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Умань : ВПЦ «Візаві», 2014. 254 с.
238. Кривошея І. І. Декласація польської шляхти в 30–50-х роках XIX ст. (на прикладі Уманського повіту Київської губернії) // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : Науковий збірник : Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». Т. 18. / Відп. редактор М.Ю. Костиця. Житомир : Видавництво «Волинь», 1998. С. 123–127.
239. Кривошея І. І. Духовенство Уманського повіту Київської губернії й повстання 1830–1831 та 1863–1864 років // Польське визвольне повстання 1863 р. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Польське визвольне повстання 1863 р.», присвяченої 154 річниці Січневого повстання 1863 року (м. Київ, 25 квітня 2017 р.). Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця». Київ, 2017. С. 38–43.
240. Кривошея І. І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.) : територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 173–183.
241. Кривошея І. І. Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796–1830 рр.) // Історико-педагогічний альманах. 2005. Вип. 1. С. 94–100.
242. Кривошея І. І. Шляхта Уманщини в Січневому повстанні // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні : від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 65–81.
243. Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Південний архів : Збірник

- наукових праць. Історичні науки. Випуск 16. Херсон : Видавництво ХДУ, 2004. С. 82–91.
244. Кривошея І. І., Ярцун Ю. О. Повсякденне життя шляхти Київської губернії в сучасній українській історіографії // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. Київ : ПП Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 88 (9). С. 75–78.
245. Кузнець Т., Кривошея І., Скус О. Християнська Церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття : монографія. Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. 148 с.
246. Кульчицький С. Чому треба вивчати повсякденне життя // Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 10–11.
247. Леснича П. Поняття «повсякденність» у пострадянській історіографії // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки», 2015. № 5 (306). С. 152–157.
248. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання. (Повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 11–19.
249. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Біла Церква : ТОСК, 2002. 349 с.
250. Лоек Є. Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822). Київ, 2005. 448 с.
251. Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. Второе издание. Киев: Изд-во «Довіра», 2005. 564 с.
252. Марахов Г. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. Киев : Изд. Киевского университета, 1967. 257 с.

253. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.
254. Мондзік М. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832–1921 роках / Марек Мондзік, Маріуш Коженювський, Кшиштоф Лятавець, Даріуш Тарасюк; пер. з польськ. Б. Цимбала, Н. Шишкіної. Київ : Ніка-Центр, 2017. 288 с.
255. Мочернюк Я. Розвиток системи польського землеволодіння на Київщині після Січневого повстання 1863 р. // Збірник наукових праць «Гілея : науковий вісник». 2014. Вип. 80. С. 95–98.
256. Нагайко Т. Історія повсякденності : погляд на проблему // Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 43–48.
257. Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. : громадське і приватне життя : монографія. Харків : Вид-во НТМТ, 2015. 360 с.
258. Обушенкова Л. Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 году // Совет славяноведения : материалы IV конференции историков-славистов. Минск, 1959. С. 476–482.
259. Охлябинин С. Повседневная жизнь русской усадьбы XIX века. Москва : Молодая гвардия, 2006. 392 с.
260. Павлюк В. Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX ст. // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : Науковий збірник : Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 18. / Відп. Редактор М. Ю. Костиця. Житомир : Видавництво «Волинь», 1998. 226 с.
261. Перерва В. Графи Браницькі – підприємці та меценати. Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2010. 270 с.

262. Перерва В. Графиня Олександра Браницька (1754–1838). Найщедріша меценатка історії, або Як стати незабутньою жінкою. Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2016. 480 с.
263. Петренко І. Міждисциплінарні зв'язки в дослідженні шлюбно-сімейних відносин у контексті історії повсякденності // Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 64–66.
264. Поліщук Ю. Приєднання Правобережної України до Російської імперії та доля польського населення (кінець XVIII – початок XIX ст.) // *Ucrainica Polonica*. Т. 3. Київ–Житомир, 2009. С. 12–19.
265. Поліщук Ю. Російська влада та національні меншини Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази // Гілея : збірник наукових праць. Випуск 10. Київ, 2007. С. 93–112.
266. Поліщук Ю. Шляхта Правобережної України як об'єкт етносоціальної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX століття) // Наукові записки / Збірник. Серія «Політологія і етнологія». Вип. 29. Київ : Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. С. 30–43.
267. Польша против Российской империи : история противостояния / сост. Н. Н. Малишевский. Минск : Букмастер, 2012. 704 с.
268. Потапенко Я. Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну // Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 52–54.
269. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : «Вертикаль», 2007. 640 с.

270. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. Санкт-Петербург, 1870. 562 с.
271. Романюк І. М. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років). Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 220с.
272. Романюк І. М. Польське населення Східного Поділля в Листопадовому повстанні // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні : від міфів до фактів : колективна монографія (за ред. І. Кривошеї, Н. Моровця). Київ : КНТ, 2017. С. 184–190.
273. Ручка А., Скокова Л. Дім як приватний соціокультурний простір // Вісник Львівського ун-ту. Серія соціологічна. Вип. 2. Львів : ЛНУ ім. Ів. Франка, 2008. С. 162–181.
274. Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999. 249 с.
275. Сліж Н. Біялагічныя прычыны для заключэння шляхецкага шлюбу // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1 : Практики, казуси та девіації повсякдення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 328 с.
276. Соловьев Б. Российское дворянство. Ростов н / Д : Феникс, 2011. 315 с.
277. Старченко Н. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) // Український історичний журнал. 2012. № 6. С. 25–39.
278. Студії з україністики. Випуск XVII : Тадеуш Станіслав Грабовський. Росія як «опікунка» слов'ян : І. Русь-Україна. ІІ. Білорусь / упоряд., заг. ред., передмова Р. Радишевського, пер. Р. Радишевського, К. Строганової. Київ : Талком, 2016. 240 с.
279. Темірова Н. Повсякдення великих землевласників в українських землях на зламі XIX–XX ст. // Україна у світовому історичному просторі : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2016. С. 121–124.

280. Удод О. Історія повсякденності : питання історіографії // Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 19–23.
281. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії // Краєзнавство. Київ, 2010. № 3. С. 6–9.
282. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович : громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. Київ : Либідь, 1995. С. 6–77.
283. Усенко П. Потоцькі, без яких не було б «Софіївки» // Студії мистецтвознавчі : Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / Голов. ред. Г. Скрипник : НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2010. № 4. С. 7–32.
284. Філінюк А. Політика російського самодержавства щодо греко-католицької церкви в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX століть // Наук. часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Іст. Науки. Київ, 2008. Вип. 6. С. 405–413.
285. Філінюк А. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття : тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.
286. Філінюк А., Ігнат'єва Т. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2006. 316 с.
287. Хитровська Ю. Участь правобережного духовенства у польському національно-визвольному повстанні 1830–1831 рр. та антикатолицькі заходи російського уряду початку 30-х років XIX ст. // Друга міжнародна науково-практична конференція «Дні науки-2006». Дніпропетровськ, 2006. С. 19–23.

288. Ціборовський О., Сорока В. Динаміка чисельності населення міста Києва та його природний рух за матеріалами київських дослідників ХІХ століття // Україна. Здоров'я нації. Київ, 2015. № 1. С. 76–83.
289. Чернецький Є. Браницькі. Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2011. 726 с.
290. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Джерела, структура стану, роди. Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2007. 176 с.
291. Чернецький Є. Список шляхти Київської губернії кінця ХVІІІ – першої чверті ХІХ ст. : Київський повіт. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2013. 244 с.
292. Чернецький Є. Список шляхти Київської губернії кінця ХVІІІ – першої чверті ХІХ ст. : Васильківський повіт. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2016. 290 с.
293. Чернецький Є. Список шляхти Київської губернії кінця ХVІІІ – першої чверті ХІХ ст. : Чигиринський повіт. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2017. 110 с.
294. Чернецький Є. Шляхта Радомишльського повіту Київської губернії (кінець ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.) : генеалогічний та історико-демографічний аналіз. Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2016. 554 с.
295. Чубіна Т. Щенсний Єжи Потоцький: біографічний нарис // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 88. Вип. 75. Історичні науки. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 133–139.
296. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в російському законодавстві : джерелознавчий аналітичний огляд. Київ, 1998. 75 с.
297. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні : ХІХ – початок ХХ ст.. Київ, 2005. 427 с.

298. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство. 1832–1914 : історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. Київ, 1999. 143 с.
299. Шандра В. С., Крижанівська О. О., Вільшанська О. Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2006. Вип. 11. С. 28–39.
300. Шостак І. Громадянсько-політична позиція волинського та подільського римо-католицького духовенства у польських повстаннях 1830–31 та 1863 років // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2015. Т. 5. С. 233–239.
301. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863). Киев, 1864. 254 с.
302. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2005. 616 с.
303. Юрченко В. Народні розваги на українському ярмарку (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 27. С. 49–55.
304. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.
305. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. : (Волинь і Центральна Україна). Київ : Наук. думка, 1993. 416 с.
306. Ярцун Ю. «Патріотичний гардероб» шляхти Київщини в середині XIX століття // *Над Віслою і Дніпром : Україна і Польща в європейській перспективі – минуле і сучасне : наукові праці викладачів та студентів*. Торунь-Київ, 2017. Т. 1. С. 19–23.
307. Ярцун Ю. Архітектурне обличчя Києва очима поляків у XIX столітті // *Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи : кол. монографія / за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань–Познань–Ченстохова : ФОП Жовтий О.О., 2016. С. 228–236.*

308. Ярцун Ю. Дозвілля уманської шляхти у XIX ст. // Уманська старовина : Науковий журнал. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2016. Вип. 2. С. 101–107.
309. Ярцун Ю. Дозвілля шляхти Київської губернії у XIX ст. (короткий огляд) // Historia III. Polsko-ukraińskie spotkania z Klio / Redakcja naukowa Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Rafał Terszak. Częstochowa, 2016. Т. III. S. 49–59.
310. Ярцун Ю. Жінки та діти у Листопадовому повстанні // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні : від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К. : КНТ, 2017. С. 191–197.
311. Ярцун Ю. Молодь Київської губернії в суспільно-політичному житті шляхти (1830–1831 та 1863 рр.) // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 19. С. 161–167.
312. Ярцун Ю. Повсякденне життя шляхти Київської губернії в сучасній російській та польській історіографії (короткий огляд) // Уманська старовина : Науковий журнал. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2016. Вип. 1. С. 106–110.
313. Ярцун Ю. Позиція духовенства Римо-католицької та Православної церков Київської губернії щодо Січневого повстання 1863–1864 рр. // Емінак : науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 1. С. 55–59.
314. Ярцун Ю. Польська освіта на теренах Київської губернії після Листопадового повстання 1830–1831 рр. // Шевченківська весна – 2015 : Історія : матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. К. : Логос, 2015. С. 389–391.
315. Ярцун Ю. Сімейне життя шляхти Київської губернії у XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету

- імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 1. С. 23–28.
316. Ярцун Ю. Хвороби шляхти та їх лікування у ХІХ столітті (за матеріалами Київської губернії // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 118 (3). С. 37–41.
317. Яценко Л. Проблеми гендерної диференціації в «історії жінок» : зарубіжний досвід // Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 66–71.
318. Adamski Ł., Dębski S. Wbrew królewskim aliansom. Rosja, Europa i polska walka o niepodległość w XIX wieku. Warszawa, 2016. 412 s.
319. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11. Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1–10. Wrocław : Wydawnictwo Ossolineum, 1997. 804 s.
320. Barańska A. Kobiety w powstaniu listopadowym 1830–1831. Lublin, 1998. 410 s.
321. Bartkiewicz M. Polski ubiór do 1864 roku. Wrocław, 1979. 146 s.
322. Baweł-Lisiecka B. Różne odcienie codzienności w pamiętnikach i dziennikach kobiecych z I połowy XIX wiku // *Życie Prywatne Polaków w XIX wieku*. Olsztyn, 2013. S. 179–190.
323. Bełcikowska A., Kazuro S. Powstanie listopadowe : zbiór pieśni i poezyj poprzedzony zarysem historii powstania, 1830–1930. Warszawa : Główna Księg. Wojskowa, 1930. 301 s.
324. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach : bohaterowie, fortece, tradycja. Kraków, 2001. 418 s.
325. Bystroń J. S. Dzieje obyczajow w Dawnej Polsce : wiek XVI–XVIII. T. 2. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960. 575 s.

326. Czuby J. Zasada «dwóch sumień» : normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815). Warszawa : Neriton, 2005. 719 s.
327. Domański T. Epoka Powstania Listopadowego. Lublin, 2000. 404 s.
328. Epsztein T. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. Warszawa : Neriton, 2005. 589 s.
329. Epsztein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX w. Warszawa, 1998. 235 s.
330. Epsztein T. Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815–1880 // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Warszawa, 2004. T. 9 : Studia o rodzinie. S. 201–239.
331. Faryś P. Ubiór kobiecy i jego tajemnice 1780–1930. Warszawa, 2014. 103 s.
332. Florczak I. Jak dawniej kochano – kobiety w życiu Juliana // Życie prywatne Polaków w XIX wieku. Olsztyn, 2013. S. 403–420.
333. Głębocki H. Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI). Kraków, 2006. 568 s.
334. Holmes M. Gender and Everyday Life. London and New York, 2009. 162 p.
335. Iartsun I. «Приватне життя місцевої шляхти під час «Київських контрактів» в дзеркалі польських мемуарів XIX століття» // Polskie pamiątki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych / red. W. Caban i L. Michalska-Bracha. Warszawa, 2017. S. 277–283.
336. Iartsun I. Attitude of Christian church to the Polish liberation uprisings in the XIX-th century (Kiev province) // World in Dialogue Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Context. Poznań, 2016. Vol. 5. P. 59–69.
337. Janicka I. Pod małżeńską pierzynką. Źródła intymnej edukacji Polaków w II połowie XIX wieku // Życie prywatne Polaków w XIX wieku. Olsztyn, 2013. S. 387–402.

338. Kabacińska K. Zabawy i zabawki dziecięce w osiemnastowiecznej Polsce. Poznań, 2007. 193 s.
339. Mazan M. Obraz życia codziennego szlachcianki na ziemiach zabranych w I połowie XIX wieku w świetle dzienników Pauliny z Białożorów Kończyyny // Mrągowskie Studia Humanistyczne. Historia i literatura na pograniczu kulturowym Mazur, Mazowsza i państw Bałtyckich. T. 1 (10). Olsztyn, 2014. S. 143–153.
340. Micińska M. Zdrada, córka nocy. Pojęcie ydrady narodowej w świadomości Polaków w latach 1861–1914. Warszawa, 1998. 263 s.
341. Napierała A. Publiczna strona życia prywatnego. O zdrowiu, higienie i długowieczności na łamach poradników i czasopism higienicznych w drugiej połowie XIX wieku // Życie Prywatne Polaków w XIX wieku. Olsztyn, 2013. S. 349–365.
342. Orman E. Tahańcza Poniatowskich. Z Dziejów szlachty na Ukrainie w XIX wieku. Kraków : Polska Akademia Umiejętności. Fundacja Lanckorońskich, 2009. 413 s.
343. Pachocka A. Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku. Kraków : Avallon, 2009. 267 s.
344. Rostworowski E. Ile było w Rzeczy Pospolitej obywateli szlachty // Kwartalnik Historyczny. 1988. № 94. S. 3–40.
345. Siekierski S. Kultura szlachty polskiej w latach 1864–2001. Pultusk, 2003. 352 s.
346. Wężyk W. Kronika rodzinna/ Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987.
347. Woźniak K. «...Lubo na ciele słabujący» – człowiek w chorobie i wobec choroby w świetle pamiętników XIX wieku // Życie Prywatne Polaków w XIX wieku. Olsztyn, 2013. S. 367–383.
348. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831. T. 1. Lipsk, 1875. 353 s.

349. Zasztowt L. Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX-XX wieku. W kręgu edukacji i polityki. Warszawa : Wydawnictwo Retro-Art, 2007. T. XXVII. Studia 3. 561 s.
350. Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1997. 456 s.

ДОДАТКИ**Додаток 1**

Кількість дворян Київської губернії, які займали чиновницькі посади
на військовій та цивільній службі

Рік	Штаб- і обер-офіцерів	Цивільних чиновників і канцелярських служителів
1811	1126	293
1816	792	504
1825	940	504
1834	567	90
1840	964	274
1844	973	324

BÓG, WOLNOŚĆ! NIEPODLEGŁOŚĆ, ŚMIERĆ!

Słowa: Rajnolda Suchodolskiego

1.

Dalej, bracia, do bułata,
Wszak nam dzisiaj tylko żyć;
Pokażemy, że Sarmata,
Umie jeszcze wolnym być.

2.

Długo spała Polska święta,
Długo Orzeł Biały spał;
Lecz się zbudził i pamięta,
Że on kiedyś wolność miał.

3.

Śmiałem skrzydłem on poleciał,
Przez szczęk mieczów i kul grad;
Za nim, za nim polskie dzieci,
Tylko w zgodzie, za nim wślad.

4.

Będziem rąbać, będziem siekać,
Jak nam miły Bóg i kraj;
Dalej, bracia, a nie zwlekać,
Z naszej Polski zrobim raj.

5.

Już złodzieje i tyrany
Na piekielny poszli brzeg,
I Moskałom zaprzędany,
Ziemię gryzie zdrajca szpieg.

6.

W szlachetnej młodości żył,
Staropolska płynie krew.
Ufność, bracia, w naszej sile,
A wolności wzrośnie krzew.

7.

Wiwat gwardja narodowa,
Wojsko polskie, tobie cześć,
Bądź gotowe, bądź gotowa,
Za Ojczyzę życie nieść.

8.

Dalej, bracia, do bułata,
Wszak nam dzisiaj tylko żyć;
Pokażemy, że Sarmata,
Umie jeszcze wolnym być.

Додаток 3

Список благодійників

№	ПІБ	Сума пожертв в рублях сріблом	Перелік витрат
1.	Людовіка Трипольська (дружина колишнього члена Київського губернського правління у селянських справах)	13	Самовар, ложки, ложечки, мішки, склянки, коробки, кава, цукор, бляшанки на каву і таке інше.
2.	Мечислав Прозор	15	
3.	Луковський	12-67 ?	
4.	Княгиня Четвертинська	4-22 ?	
5.	Марія Комарович (дружина колишнього предводителя дворянства Канівського повіту)	4-22 ?	
6.	Аліна Лаппа (дочка поміщика Київського повіту с. Гостомель Фелікса Березовського)	4-22 ?	
7.	Шумовські	4-22 ?	
8.	Вільчинські	4-22 ?	
9.	Войткевич	4-22 ?	
10.	Журавський	5	
11.	Грудзинський	1	
	Всього:	72-2 ?	

Додаток 4

Присяга повстанців

Присягаємо во ім'я Пресвятої Трійці і клянемося на ранах Христа, що нашій батьківщині Польщі будемо служити вірно і виконувати, во ім'я тієї ж батьківщини Польщі, всі накази, запропоновані нам начальниками, розпоряджень ж грабіжницького Московського уряду слухати не будемо і, наскільки можливості та сил вистачить, ми зобов'язуємося допомагати польському війську і повстанцям. Так хай нам допоможе Бог, у Пресвятій Трійці Єдиний, Матір Божа і всі Святі.

Амінь.

Додаток 5

Опис майна колишнього директора цукрового заводу
с. Лука Таращанського повіту Маврикія Городецького
проданого на аукціоні за 207 рублів сріблом

№	Найменування майна порізно	Кількість	Ціна в рублях сріблом	Ціна в копійках	Примітки
1	Диван з горіховою накладкою на пружинах без чохла	1	5		
2	Крісло такої ж роботи на пружинах без чохла	2	3		
3	Такі ж стільці	6	6		
4	Ломберні складні столи з горіховою накладкою оббиті зеленим сукном	3	6		
5	Стільці з вільхового дерева пофарбовані під горіхове дерево	12	6		1) Меблі та посуд, крім 3-х зламаних стільців і столика під № 6, доволі старі
6	Маленький столик такої ж роботи	1		50	
7	Гардеробна шафа з вільхового дерева полакована	1	2		
8	Простий стіл	1		50	
9	Каструлі з червоної міді з накривками різної величини	7			2) Весь посуд оцінено в 15 рублів сріблом
10	Великий котел з червоної міді	1			
11	Таз овальної форми з червоної міді	1			
12	Ложки простої вичинки	2			
13	Залізна ручка до каструль	1	15		
	Разом	39	44		

Додаток 6

Перелік пропонованих товарів у 1846 р. під час контрактів у Києві

Товар	Привезено товарів на суму в рублях сріблом
Сукно та шерстяна тканина	157,600
Паперові вироби	97,600
Лляні та пенькові вироби	6,000
Шовкові та напівшовкові вироби	91,450
Шкіра	6,300
Хутро	15,000
Метал та металеві вироби	331,900
Порцеляна та керамічний посуд	43,097
Бакалійні товари	48,450
Сигарети	3,755
Книги та музичні ноти	21,050
Картини та розписи	6,000
Готові сукні	10,000
Екіпажі	15,450
Чубуки (частина трубки для куріння) та трубки	3,000
Парфуми та помади	10,000
Жіноче вбрання	6,000
Іспанська шерсть	6,000
Оптичні та фізичні інструменти	11,000
Риба різних видів	10,000
Ікра	9,980
Імпортні вироби: шалі, хустки, тканини, вино, килими	44,100

Додаток 7

Студент Університету святого Володимира Михалович



Додаток 8

Студенти Університету святого Володимира
(портрет під номером 1 належить студенту Заленському)



Додаток 9

Жіночий портрет



Додаток 10

Василевський із сім'єю



Додаток 11

Група шляхтичів у традиційному польському одязі



Додаток 12

Панянка Ольшанська з двоюрідним братом



Додаток 13

Портрет дворянки Каменської



Додаток 14

Дружина варшавського уродженця Целіковська



Додаток 15

Портрет дворянки Тарнавської



Додаток 16

Лев Ольшанський



Додаток 17

Портрет студента Вилінського



Додаток 18

Розподіл померлих на 1000 жителів у Київській губернії за віком
(1835–1845 рр.)

Вік	1835–1840 рр.		1840–1845 рр.	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
До 5 років	49	49	50	47
До 15 років	26	26	9	9
До 30 років	6	6	8	10
До 45 років	7	7	10	11
До 60 років	6	6	11	12
До 75 років	5	5	9	9
До 100 років	1	1	3	2